

НАУКОВІ ЗАПИСКИ  
КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНЬОГО ГОСПОДАРСТВА.

Научные Записки Киевского  
Института Народного Хозяйства.

Schriften des Kiewer Instituts  
für Volkswirtschaft.

ТЕХНІКА, ЕКОНОМІКА

І

П Р А В О

№ 1 (7)

# Київський Інститут Народнього Господарства

з року 1923 видає

Наукові Записки Київського Інституту Народнього Господарства

## „ТЕХНІКА, ЕКОНОМІКА Й ПРАВО“.

### ЖУРНАЛ СТАВИТЬ СОБІ ЗА МЕТУ:

1. Ознайомлювати широкі кола науково-педагогічних та практичних робітників Народнього Господарства з поточною науковою працею за трьома основними галузями наукового знання що на користь їм працює Інститут—а саме: Техніки, Економіки й Права.

2. Запобігати студентству КІНГ'а та інших ВУЗів в їх навчальній роботі через друкування праць викладачів КІНГ'а та інших ВУЗів, що мають крім свого наукового значіння ще й навчально-допомічне при виучуванні тої чи іншої дісципліни.

3. Обмірковувати нові методи навчання що переводяться в ВУЗах як в площині загально-теоретичній, так і з боку обліку конкретного досвіду, що його утворило вживання цих нових методів в біжучому академічному житті КІНГ'а.

### ДО СКЛАДУ РЕДАКЦІЇ ВХОДЯТЬ:

1) З відділу Техніки: академик В. Г. Шапошников, професори: Н. Б. Делоне, І. В. Єгоров, К. А. Зворикін, І. А. Кіреєнко, П. Р. Сльозгін.

2) З відділу Економіки: ректор М. Л. Баран, академики: К. Г. Воблий, М. В. Птуха, Л. Н. Яснопольський, професори: П. Л. Кованько, Г. А. Кривченко, Г. Я. Маренко, М. І. Мітіліно, С. Д. Сідоряк, викладачі І. І. Ліберберг, С. А. Посвольський.

3) З відділу Права: професори Є. І. Кельман, А. Е. Кристер, М. І. Мітіліно, М. М. Паше-Озерський, Я. С. Розанов.

Загальна редакція: ректор М. Л. Баран, професори М. І. Мітіліно, В. Г. Шапошников, А. Е. Кристер, Є. І. Кельман.

Відповідальний редактор—ректор К.І.Н.Г.'у **М. Л. Баран.**

Секретар редакції—**О. С. Добров.**

Адреса редакції: **Київ, Бульвар Шевченка (кол. Бібіковськ.), № 22-24,  
Телефон 13-31.**

[338(071.1) (47.711К)].

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ  
КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА.**

---

Научные Записки Киевского  
Института Народного Хозяйства.

|| Schriften des Kiewer Instituts  
für Volkswirtschaft.

---

---

**ТЕХНІКА, ЕКОНОМІКА**

**Й**

**П Р А В О**

**№ 1 (7)**

---

**К И І В — 1926 р.**

Держтрест „Київ-Друк“, 4-та  
друк., вул. Воровського № 42.  
Київ. Округ № 7722.  
Зам. № 2293 — 1.000.

---

## До питання про державний капіталізм.

(Що розумів тов. Ленін під держкапіталізмом в системі Радянського господарства?)<sup>1)</sup>

Назву „державний капіталізм“ має та організація капіталістичного господарства, що склалась за часу імперіялістичної війни 1914-18 р. й найбільше завершення якої ми мали в Німеччині.

Характерна риса держкапіталізму полягає в тому, що державна влада взяла на себе функцію керівника процесу розподілення й навіть процесу виробництва. Капіталіст, обмежений у своїх правах власника, залишався на своєму підприємстві, так ніби в ролі агента держави. Держава перетворилась на колективного капіталіста, що керує всім господарським механізмом країни.

Можливість такої організації господарства була підготовлена попереднім розвитком капіталізму, що вступив наприкінці 19 сторіччя у фазу монополістичного капіталізму, коли на зміну індивідуальному підприємцеві з'явилися колективно-капіталістичні підприємства в формі синдикатів, трестів, яких контролювали й об'єднували, якими керували міцні банкові концерни. Держкапіталізм, таким чином, був природньою вищою формою організації. Індивідуальний капіталіст позабавлений керування однак не був позбавлений прибутку й тому зовсім не відповідно буде називати цю організацію господарства соціалістичною („державний соціалізм“, „воєнний соціалізм“, як уперше охрестили її німецькі економісти). Це „останнє слово“ капіталізму, що вказує на ту величезну міць, яку скупив останній, але що дійсно вказує й на те, оскільки в ньому достигли елементи усупільнювання, с.-то—соціалізму.

Яскраву й вичерпуючу характеристику держкапіталізму дає в своїй книжці „Економіка переходової доби“ т. Бухарін:

„З погляду співвідношення соціальних сил державний капіталізм уявляє собою потенціровану (піднесену до ступеня) владу буржуазії, де панування капіталу сягає своєї що найвищої сили, дійсно дивовижної величи. Инакше кажучи, *державний капіталізм є раціона-*

---

<sup>1)</sup> Доповідь прочитана на засіданні міжвузівського Марксо-Ленінського семінару 17. I. 26 р.

лізація продукційного процесу на ґрунті антагоністичних соціальних відношень при пануванні капіталу, який має свій виріз в диктатурі буржуазії. („Економіка переходової доби роз. VII, ст. 106—107).

Але ж, коли держкапіталізм уявляє собою „потенцировану“ владу буржуазії, диктатуру її, то чи може існувати держкапіталізм за диктатури пролетаріату, антиподі диктатурі буржуазії. Не може існувати—відповідає т. Бухарін там-же.

„Через те, що державний капіталізм є зрощення буржуазної держави з капіталістичними трестами, очевидно, не може бути й мови ні про який „державний капіталізм“ за диктатури пролетаріату, яка принципово виключає подібну можливість“ (там-же ст. 107).

Ці рядки було написано 1920 року за часу найлютішої боротьби з світовим капіталом і природньо не викликали широкого відгуку, хоч вони напевно були відгуком тієї гострої дискусії, яка проводилась 1918 р. між т. Бухаріним і т. Леніним в питанні про можливість сполучення держкапіталізму з диктатурою пролетаріату. Але нова економічна політика, статті й промови т. Леніна про державний капіталізм, про місце його в системі нашого господарства, воскресили старі суперечки про можливість держкапіталізму в нас.

1922 р. (11/XI) в Соціалістичній Академії робив доповідь про держкапіталізм т. Мілютін. Зі спочуттям цитуючи наведені вище слова т. Бухаріна, він приходить до висновку, що у нас нема держкапіталізму, а є держкапіталіст. Ось хід його міркувань. Державний капіталізм в капіталістичнім суспільстві є вища форма його, якій підлягають всі інші форми; у нас же він не може бути вище націоналізованої промисловости, якій у вищій формі він мусить підлягати. А тому на запитання про можливість у нас держкапіталізму т. Мілютін відповідає: „Я стверджую, що—ні, тому що в радянській формі державний капіталізм, як вища форма капіталізму, як його й розуміють, є неможливим („Вестн. Соц. Акад.“ кв. 2, ст. 171).

Т. Преображенський, що брав участь в дискусіях, погоджувався з цією думкою і, критикуючи правдивість прикладення поняття „держкапіталізм“ до системи нашого господарства, пропонував назвати нашу систему товарно-соціалістичною. З застереженнями прилучався до цього погляду й т. Троцький. „Я не вважаю цей термін (с.-то держкапіталізм) ні точним, ні в загалі щасливим“, сказав він на IV Конгресі Комінтерна. „Як що це й „державний капіталізм“, то в таких великих лапках, що вони повинні бути більші за самий цей термін“. (IV Всесвітній конгрес Ком. Интерн. Вибрані доповіді, промови та резолюції. Ст. 95).

Всі ці напади, одначе, а-ніяк не похитнули погляду т. Леніна на це питання. Ось що він одповів своїм противникам:

„В питанні про держкапіталізм наша преса й взагалі наша партія роблять таку помилку, що ми впадаємо в інтелігенщину, в лібералізм, мудруємо, як розуміти держкапіталізм і зазираємо в старі

книжки, а там написано зовсім не про те, там написано про той державний капіталізм, який буває при капіталізмі, але жодної книжки нема, де було-б написано про державний капіталізм, що буває при комунізмі. Навіть Маркс не догадався написати ні одного слова з приводу цього й помер, не залишивши жодної точної цитати й певних вказівок. Тому нам зараз самим доводиться видряпуватися без цитат“. (Ленін. Твори. т. 18, ч. II, ст. 34. Доповідь про діяльність Ц.К.Р.К.П. на XI з'їзді).

Виходить, наш держкапіталізм зовсім не „той“, а „инший“. Тоді—який же? А ось—який: „Що-б ще більш пояснити питання, перш за все наведемо що-найконкретніший приклад державного капіталізму. Всім відомо, який це приклад: Німеччина. Тут ми маємо „останнє слово“ сучасної велико-капіталістичної техніки і планової організації, *підлеглої юнкерсько-буржуазному імперіялізмові*. Відкиньте підкреслені слова, поставте на місце держави воєнної, юнкерської, буржуазної, імперіялістичної, теж державу, але державу іншого соціального типу, другого класового складу, державу радянську, с.-то пролетарську й ви матимете всю ту суму умов, яка дає соціалізм (Ленін. „Собр. соч. т. 15, ст. 267 „О левом ребячестве і мелко-буржуазности“).

І ще яснїш: „Державний капіталізм в суспільстві, де влада належить капіталові, і державний капіталізм в державі пролетарській—це два різних поняття. В капіталістичній державі держкапіталізм означає, що капіталізм визнається державою і контролюється державою на користь буржуазії й супроти пролетаріату. В пролетарській державі те-ж саме робиться на користь робітничої класи з метою встояти проти все ще надто сильної буржуазії й боротись проти неї“. (Ленін. Твори. т. XVIII, ч. 1, ст. 332. „Промова на засіданні 3-го конгресу Комінтерна 5. VIII. 21 р.“).

В цій формуловці питання почувається величезний теоретичний розмах. Державний капіталізм, цю найдосконалішу, могутнішу організацію, страшного звіря, клятого ворога пролетаріату, т. Ленін приручає на служіння соціалізмові.

Чому ж нам потрібний держкапіталізм, і як його можна пристосувати до наших цілей?

Про ролю держкапіталізму т. Ленін писав ще 1918 р. і ось-як він розцінював його: „Державний капіталізм був-би поступовим рухом в порівнанні з сучасним економічним станом справ у нашій Радянській Республіці. Як-би, наприклад, через півроку у нас було встановлено держкапіталізм, то це був-би величезний успіх і найпевніше забезпечення того, що через рік у нас остаточно встановиться і непоборним стане соціалізм“. (Л. Твори. т. XV, ст. 267 писано в 1918 р.).

Цитуючи це місце в своїй промові на 4-му конгресі Комінтерна, т. Ленін додає: „Я, таким чином, 1918 р. був. тієї думки, що у відношенню до тогочасного господарського становища Радянської Рес-

публіки держкапіталізм уявляє собою крок уперед. Це видається дуже чудним і, можливо, навіть неодолимим, бо ще тоді наша Республіка була соціалістичною республікою". (Л. Твори т. XVIII, ч. 2, ст. 88).

В тій ж брошурі („Про ліве блазенство й дрібно-буржуазність“) Ленін свою думку докладно обгрунтовує. Наше господарство, каже він, неоднорodne й уявляє собою сполучення п'яти господарських ладів: 1) патріархального, 2) дрібного товарного господарства, 3) приватно-господарського капіталізму і 5) соціалізму. Як найбільше розповсюдження та перевагу має другий елемент. Але він через свою відсталість і стихійність, що йому властиві, найбільш ворожий соціалізові. Останньому найближчий держкапіталізм, бо шлях держкапіталізму й соціалізму єдиний через загально-народній облік і контроль над виробництвом і розподілом". Тому, що „соціалізму не можна мислити без велико-капіталістичної техніки, що збудована за останнім словом найновішої науки, без планової державної організації, що підпорядковує десятки мільйонів людей найсуворішому додержанню єдиної норми в справі виробництва й розподілу продуктів (Л. твори т. XV, ст. 267).

Тому ясно, нащо нам потрібний держкапіталізм і яка його роль. Він допомагає соціалізові боротися з дрібно-буржуазною стихією та анархією, він служить матеріальною підготовкою соціалізму.

Які-ж одміни держкапіталізму можливі у нас?

Ленін нараховує їх скільки: концесії, оренди, кооперація, комісійна торгівля.

Сама проста, й разом з тим бажана одміна—це концесії. Відношення тут виразні, договірні. Концесіонер прикладає техніку за останнім словом науки й тому сприяє розвиткові продукційних сил країни.

Договір складено на визначений строк, по скінченню якого концесії переходять до нас. Друга поважна відміна держкапіталізму—кооперація.

Кооперація—не робітнича, а дрібних виробників.

Це—держкапіталізм, тому, що висовуються „капіталістики“ і тому, що вона перебуває під контролем і обліком держави.

Ця одміна капіталізму менш проста, менш ясна, коли порівняти її з концесіями.

З концесіонером складають докладну умову, з кооперацією—ні. Концесіонер буває в одній особі або в групі осіб, кооперація уявляє собою тисячі або навіть мільйони осіб. Контролювати концесію порівнюючи легко, а кооперацію безмірно важче. Концесія завжди є великим підприємством, кооперація—об'єднання дрібних виробників, але-ж це об'єднання веде їх до удосконалення, до переходу в великі, с.-го підготовляє, як і концесії, матеріальну базу соціалізму, але в той час, як концесії передають свої підприємства державі в визначений строк, кооперація, остаточно, ніяких строків не знає. Недарма



Ленін порівнює обидві ці одміни держкапіталізму: вони різними засобами можуть в один і той самий час служити справі соціалізму. Другі одміни держкапіталізму відіграють в порівнанні з першими меншу роль, але повинні бути обов'язково використувані.

Таким повинен бути держкапіталізм в системі нашого господарства. Але це не звичайний держкапіталізм, „він не відповідає звичайному поняттю державного капіталізму. Ми в своїх руках маємо всі командні верхи, ми маємо в своїх руках землю, вона належить державі. Це дуже важливо, хоч нашим супротивникам і здається, що ця справа нічого не значить“. (Л. т. XVIII, ч. 2, ст. 96).

Таким чином, вводячи держкапіталізм, т. Ленін не зменшував, а збільшував соціалізм, хоч (як він казав на IV конгресі К-на) нам довелось підготувати соціалістичне господарство не прямим шляхом, а обходячи. В центрі нашої уваги—соціалістичні елементи нашого господарства. Це—наші командні верхи, наша велика індустрія, що в наших руках.

Але-ж чи буде держкапіталізм служити нашим цілям? Чи ж навпаки не буде?

Маючи особливо на оці ті обставини, що ми використовуємо капіталістичний механізм: ринок, гроші, кредитову систему то-що; чи не використає капіталізм це звикле в його руках знаряддя для перемоги над соціалізмом?

Буде пробувати, небезпека є. Але-ж у нас є всі дані, щоб примусити його служити нам.

Державний капіталізм—це той капіталізм, що ми зуміємо його обмежити, зможемо встановити його границі; цей державний капіталізм зв'язано з державою, а держава—це робітники, це—передова частина робітників, це—авангард, це—ми.

Державний капіталізм, це—той капіталізм, що ми повинні поставити в певні рамки“. Л. Тв. т. XVIII, ч. 2, ст. 35. „Політичний звіт Ц.К.Р.К.П. на XI з'їзді партії).

Виходить, що при вмілому додержанню пропорцій цілком можливе сполучення держкапіталізму з диктатурою пролетаріату, цілком забезпечене служіння першого справі соціалізму.

Тов. Ленін радив Тимчасовому Урядові завести держкапіталізм і при такій умові він, на його думку, підготовував соціалізм.

„Соціалізм є не що інше, як державно-капіталістична монополія, яку повернуто на користь всього народу, а тому й вона перестала бути капіталістичною монополією“... або: „державно-монополістичний капіталізм є найповніше матеріяльне підготовлення соціалізму, є присінки до нього, є той щабель історичної драбини, між яким (щаблем) і щаблем, що зветься „соціалізм“, ніяких проміжних щаблів нема“. („Грозящая катастрофа“ т. XIV, ч. 2, ст. 208, 209).

Цитуючи це місце не один раз, Ленін додавав, що коли роль держкапіталізму була дуже визначною для буржуазно-демократичного

ладу, то природно оскільки виросла його роля за диктатури пролетаріату.

Ленінові довелося тільки коло двох років (та й то з перервами) керувати новою економічною політикою; довелося в найтяжчі роки, коли ми проходили „учебу“ і „за науку платили“ і всеж таки т. Ленін міг констатувати успіхи соціалістичного будівництва.

Про це він говорив на 4-му конгресі Комінтерна, це він особливо виразно відзначив у промові на засіданні Мосради. „Соціалізм вже тепер не є питання далекого майбутнього або якого-небудь абстрактного малюнку або якої-небудь мрії. Ми соціалізм протягли в повсякденне життя (т. XVIII, ч. 2, ст. 108. „Промова на засіданні М. Р. 19/XI. 22 р.“).

Але справа з концесіями не пройшла. З різних причин закордонний капітал до нас не надходив. Провина в тому була не наша. „Все таки наша концесійна політика здається мені дуже гарною“, казав т. Ленін на 4 конгресі К-на: але не зважаючи на це, концесій ми ще не бачили“. І тепер, після 3-х з лишком років кількість їх не дуже велика. Всього—83. (Див. „Планове господарство“, ч. 7, ст. т. Яніна) при 50 тис. робітників, оренда займає ще більш незначне місце. Але зато висунули кооперацію.

У своїй останній статті, в своїм, можна сказати, заповіті Ленін, даючи як-найглибший теоретичний аналіз кооперації, накреслив широкий кооперативний план, розрахований на цілий період.

„Власне кажучи, нам залишилось „тільки“ одне: зробити наше населення остільки „цивілізованим“, щоби воно зрозуміло всю користь від поголовної участі в кооперації і налагодило цю участь. „Тільки“ це. Ніякі інші мудрування нам зараз непотрібні для переходу до соціалізму“ (т. XVIII, ч. 2, ст. 14).

Про ролю кооперації, як масової організації, Ленін, як пам'ятає читач, казав ще 1921 р., що в разі успіху, кооперація втягне у справу соціалістичного будівництва мільйони виробників. Тепер він висовує її, як єдине завдання: „тільки це одне“, тільки це залишилось зробити.

При цьому т. Ленін вважає кооперацію вже не видом держкапіталізму, а соціалізму. „При нашому теперішньому ладові“, пише він у вищезгаданій уже статті: „підприємства кооперативні відрізняються від підприємств приватно-капіталістичних, як підприємства колективні, але не різняться від підприємств соціалістичних, коли вони засновані на землі, при засобах виробництва, що належать державі, с.-то робітничій класі“ (т. 18, ч. 2, ст. 144).

І далі на кілька рядків ще більш рішуче: „коли виділити окремо концесії, які до речі сказати, не мали у нас якого-небудь значного розвитку, то кооперація за наших умов скрізь і завжди зовсім сходиться з соціалізмом“ (курсив мій. С. П.).

Чому ж т. Ленін „вивів“ кооперацію з держкапіталістичної категорії в соціалістичну?

Прямої відповіді ми у т. Леніна не знаходимо, але натяки у достатній мірі є. Коли 1921 р. т. Ленін заводив нову економічну політику, даючи велике місце держкапіталізмові, він мав право сподіватися, що кооперація, яку ми зневажали раніш, як крамарську, піде за держкапіталістичною течією, але ж стан речей різко повинен був змінитися зі збільшенням соціалістичних елементів у нашій промишловості...

...„Але гляньте, як змінилася справа тепер, коли державна влада вже в руках робітничої класи, коли політичну владу експлуататорів уже знищено і все знаряддя виробництва (крім тих, які робітнича держава добровільно віддає тимчасово й умовно на концесію експлуататорам) (підкреслення мов. С. П.) знаходиться в руках робітничої класи. Тепер ми можемо казати, що простий зріст кооперації для нас є тожним зі зростом соціалізму (за „невеликим“ винятком, що ми раніш зазначили) (т. XVIII, ч. 2, ст. 144). І далі ще: „При умові повного кооперування ми вже стояли-б обома ногами на соціалістичному ґрунті“ (там же ст. 145).

Коли ми нагадаємо, як трактував т. Ленін цю своєрідну одіну держкапіталізму, коли ми зважимо на своєрідний характер нашого держкапіталізму в цілому, нам тоді не буде здаватися чудним „перевід“ кооперації в соціалістичну категорію („перевід“ як ми бачили з „невеликими“ умовами).

Сказане, здається мені, з достатньою повнотою вияснює погляд т. Леніна на поставлене питання. Численні цитати показують, що Ленінові вдалося блискуче довести повну можливість сполучення держкапіталізму з диктатурою пролетаріату. Ленін показав, як формально-недіалектично підходять його опоненти до цього питання, що не бачили (або не вміли бачити) всієї особливості конкретних наших обставин, особливого сполучення п'яти господарських одмін і ролі при цьому сполученні держкапіталізму. Найвидатніший опонент—тов. Бухарін давно склав свою зброю й визнав правоту т. Леніна в цьому питанні. Успіхи нової економічної політики (під яку ця теорія підводила міцний фундамент), зріст соціалістичних елементів у нашому господарстві розвіяли багато з тих сумнівів, які охопили багатьох.

Контрольні цифри народнього господарства на 1925-26 р. свідчать, що в справі усуспільнення ми пішли значно далеко. Так, з галузи засобів виробництва „державі належить не менш 11,7 м-д ч. крб.; кооперації—0,5 м-д. ч. крб. і приватнім, головним чином, селянським господарствам—7,5 м-д. ч. крб. Усуспільнено—62%; але тільки в галузі промишловості (великої)—99%.

Динаміка зросту валової продукції ще яскравіше виказує питому вагу держпромисловості.

В міл. черв. карб.

| Роки            | Держава й коопер. |         | Приватні |         |
|-----------------|-------------------|---------|----------|---------|
|                 | Абсол.            | У %/о/о | Абсол.   | У %/о/о |
| 1923—24 . . . . | 5.562             | 76,3    | 1.728    | 23,7    |
| 1924—25 . . . . | 7.550             | 79,3    | 1.970    | 20,7    |
| 1925—26 . . . . | 9.186             | 79,7    | 2.324    | 20,3    |

Таким чином майже 80% припадає на долю соціалістичних елементів і 20% тільки на приватню промисловість. За таких умов можна сміло говорити про початок економічного наступу на капіталізм (Див. резол. 14-го з'їзду партії „Правда“ 25/XII-25 р.).

Але взаємовідношення соціалістичних і капіталістичних елементів, що все більш ускладнюються рівнобіжно з абсолютним зростом їх обох, вносить замішання в уми, заплутує уявлення про систему нашого господарства.

На 14 з'їзді партії група товаришів надала держкапіталізміві розширене тлумачення.

На думку т. Зінов'єва, наприклад: „НЕП—це держкапіталізм у пролетарській державі“. Т. Крупська висловлювала думку, що НЕП—це капіталізм, що його держить на ланцюгу пролетарська держава. Цей погляд особливо докладно розвинув т. Сокольников.

Наведемо найхарактерніші уступи з його промови: „З того моменту, як залізниці, що були державним підприємством під час царату, переходять в руки нової влади, робітничої влади,—що-ж хіба в цей момент залізниці справді стають соціалістично-організованою господарською одиницею? Ні! Дано лише умови на розвиток соціалізму, як пише т. Ленін“...

Нашу зовнішню торгівлю провадять, як державно-капіталістичне підприємство... Нашу грошову систему проймає принцип капіталістичної економії“... Наша соціалістична промисловість забезпечує собі можливість відбудувати виробництво теперішнього часу з умовою участі приватного капіталу в цій відбудові виробництва, тому що реалізація продукції йде в значній мірі через приватний капітал... І вся наша система господарства, оскільки вона зв'язана з товарним господарством, оскільки вона зв'язана з системою кредиту, оскільки її наскрізь пройняли грошові відносини,—вона зв'язана з цими елементами товарно-капіталістичного господарства“ („Правда“ від 29/XII-25 р. Промова Сокольнікова).

Отже за т. Сокольниковим вся наша система держкапіталістична. Він тут не знаходить соціалізму а лише умови для розвитку соціалізму.

„В данім разі посилання на т. Леніна мало переконують. Ми бачили, що т. Ленін знаходив у нашому ладі соціалізм. Він казав, що ми соціалізм протягли в повсякчасне життя“.

Наші підприємства т. Ленін визнавав за підприємства „послідовно соціалістичного типу (і засоби виробництва належать державі, і земля, на якій стоїть підприємство і все підприємство в цілому) т. XVIII, ч. 2, ст. 143).

Т. Сокольніков одмовляється визнати соціалізм в системі, яку прийняв капіталізм. Чи є у нас елементи капіталізму? Є. Чи використовуємо ми капіталістичний механізм? Використовуємо. Чи звертаємось ми за допомогою до приватного капіталу при реалізації виробництва?

Так, звертаємось. Про що-ж все це свідчить? А про те, що у нас не повний соціалізм, що у нас переходова доба від капіталізму до соціалізму, що у нас ще провадиться боротьба між соціалістичними та капіталістичними елементами.

Але вищенаведені цифри показують нам, що перші з успіхом наступають на других, що пролетаріят з успіхом використовує капіталістичний механізм, що цей механізм в його руках служить зброєю соціалізму. Значить те, що є нашою силою, т. Сокольніков вважає за нашу кваліть. Тов. Сокольніков не прийнявся порадами т. Леніна й продовжує „мудрувати що до того, як розуміти держкапіталізм“ і не хоче (або не може) зрозуміти його так, як розумів його т. Ленін. В „історичній“ суперечці про держкапіталізм ми, таким чином, маємо так ніби дві крайні точки погляду. Один погляд той, що зовсім не „приймає“ держкапіталізму; другий відводить йому таке місце, де для соціалізму не залишається нічого. А між тим джерело блудів одно: невміння як слід сполучати держкапіталізм з соціалізмом, невміння знайти конкретну пропорцію в їх взаємовідношеннях, цеб-то користуватись формальним, а не діалектичним методом при дослідженні суспільних явищ.

З цих суперечок, з цієї боротьби ленінський погляд виходить ще більш чітким, ще більш переконуючим.

Нарешті, треба зупинитись на питанні: оскільки правильне пристосовання виразу „держкапіталізм“ до системи нашого господарства. Чи не було-б доцільнішим користуватися другим, яснішим що терміном, що не викликав би суперечок. На це треба відповісти, під суперечкою про термінологію особливо в суспільних науках, заховується суперечка різних поглядів, різних політичних течій. Борючись за термін, кожний бореться за свій погляд. Тов. Ленін, уводячи до нашого вжитку поняття держкапіталізму, хотів зміцнити в нас думку про можливість та неминучість сполуки його з диктатурою пролетаріяту. Оскільки він наражався на заперечення, остільки завяжіше и настирливіше він запроваджував це поняття. У своїй статті про кооперацію він пояснює, чому він завів у нас термін „держкапіталізм“.

„Завжди, коли я писав про нову економічну політику, я цитував свою статтю 19-го року про держкапіталізм. Це не один раз викликало сумнів де-яких молодих товаришів. Але їх сумніви прямували переважно на адресу абстрактно-політичну“.

Ім здавалося, що не можна назвати державним капіталізмом той лад, при якому засоби виробництва належать робітничій класі й цій робітничій класі належить державна влада.

Вони не помічали одначе, що назва „державний капіталізм“ у мене вживалася, по-перше, для історичного зв'язку нашої сучасної позиції з позицією в моїй полеміці проти так званих лівих комуністів, а також я тоді доводив, що держкапіталізм був-би вище нашої сучасної економіки.

По-друге, для мене завжди була важною практична мета. А практична мета нашої нової економічної політики полягала в одержанні концесій.

Ось в якій формі уявлялись для мене міркування про „держкапіталізм“ (т. XVIII ч. 2, ст. 143). Власне через суперечку з лівими комуністами, через сумніви де-яких товаришів, а також за-для практичної мети, т. Ленін не відмовлявся від цього поняття. Але треба думати, що т. Ленін, добившись свого, охолов-би до цього терміну й напевно, змінив би його другим, що охоплював-би найбільш пекучі, найбільш характерні риси нашого часу, цеб-то наступ соціалістичних елементів на капіталізм.

*С. Посвольський.*



## Торгівля Польщі з Росією та Україною.

(1903—1913 рік) III (продовження)<sup>1)</sup>.

### Ячний ринок у Польщі.

Кол. Ц. Польське в межах кол. Російської держави являло за потужністю середній що до ячного промислу район до того ще й воно не становило одноманітного осередку. Вся північна частина Ц. Польського поділяла спільну долю з лісопольною смугою Евр. Росії, позначаючись невеличким розвитком ячної промисловости. Тому північні губернії або самі мали були потребу в привозних продуктах або в кращім випадкові, задовольняли себе власним виробництвом. Навпаки південні губернії—Люблинська, Радомська, Сідлецька—розвивали ячну промисловість для широкого ринку.

Ці обставини яскраво відбилися на характері товарообігу у Ц. Польському цього продукту. Обіги яєць та ячних жовтків виявляються тут у нижчеподаних відомостях:

| РОКИ                    | П Р И Б У Л О         |         |             |        | В И С Л А Н О        |          |          |        | Перевищення того, що висла-но над тим, що прибуло |  |
|-------------------------|-----------------------|---------|-------------|--------|----------------------|----------|----------|--------|---|--|
|                         | З внут-рішнього ринку | З Росії | З закордону | Всього | На внут-рішній ринок | До Росії | Закордон | Всього |   |  |
| В т и с я ч а х п у д . |                       |         |             |        |                      |          |          |        |   |  |
| 1903 . . . . .          | 58                    | 42      | —           | 100    | 58                   | —        | 423      | 481    | 381   |  |
| 1908 . . . . .          | 45                    | 44      | —           | 89     | 45                   | 23       | 483      | 551    | 462   |  |
| 1913 . . . . .          | 87                    | 49      | —           | 136    | 87                   | 17       | 350      | 454    | 318   |  |
| в ‰ ‰                   |                       |         |             |        |                      |          |          |        |   |  |
| 1903 . . . . .          | 58,0                  | 42,0    | —           | 100,0  | 12,0                 | —        | 88,0     | 100,0  | —   |  |
| 1908 . . . . .          | 50,6                  | 49,4    | —           | 100,0  | 8,2                  | 4,2      | 87,6     | 100,0  | —   |  |
| 1913 . . . . .          | 64,0                  | 36,0    | —           | 100,0  | 19,2                 | 3,7      | 77,1     | 100,0  | —   |  |

<sup>1)</sup> Початок статті див. Ч. 1 (6) за 1925 р. цього ж журналу.

Ця таблиця нагадує нам знайомі риси російської яечної торгівлі; вона ясно свідчить, що польська яечна промисловість, як і російська, утворилась, головним чином, за рахунок зовнішнього ринку.

І справді, польський експорт (вивіз) яець за кордон перевищував відпуск на внутрішній ринок 1903 року в 7 раз, 1908 року—в 10 раз і 1913 року—в 4 р. Як що не лічити невеликого перевищення привозу з Росії над вивозом, то польський товарообіг яець вважати випадає за односторонню вивозну торгівлю.

Безперечно, що внутрішню торгівлю Ц. Польського у вищезазначеній таблиці значно зменшено проти дійсности, і це тому, що того, що привезено з сільських місцевостей в промислові та міські центри водяними і, особливо, ґрунтовими шляхами, не взято на облік.

Але з другого боку й облік того, що вивезено було за кордон, в згаданих цифрах далеко не охоплює цілком всього зовнішнього експорту. Річ в тім, що у великій кількості були вивозили яйця підводами через митниці, які при залізничних шляхах не стояли, а тому природно, вирядження через такі митниці польського району треба цілком вважати за вивіз з Ц. Польського. Тимчасом, р. 1913 через найбільші митниці, що при ґрунтових дорогах у польському районі, було перевезено яець 548 тисяч пудів, тоб-то вивіз в тім році яець підводами значно перевищував експорт їх з Ц. Польського, що відбувався залізницями. Надто великі виправи пройшли через ось такі, що стояли при ґрунтових шляхах, митниці до австрійських залізниць: Підбілжицьку—145 т. пуд., Сандомирську—93 до німецької залізниці: Вірушовську—56 т. пуд. У 1908 році цими ж шляхами було вивезено 469 тис. пуд.

Крім того, до вищенаведеної таблиці треба додати ще одно доповнення. Річ в тім, що до неї занесено перевози вантажу яець, що провадились малою швидкістю; що ж до перевозів великою швидкістю, то вони належать вже до залізничної статистики за 2-ою категорією, себ-то позначаються тільки загальні підсумки шляхів відправління. Перевози яець великою швидкістю не дійшли значного розвитку. Так, наприклад, перевози яець р. 1913 російськими залізницями складали: малою швидкістю 16.793 т. пуд., великою швидкістю 427 т. п., тоб-то менш ніж 3% всієї кількості яець, що в цім році перевезено залізницями. Тому коли не брати на увагу перевози великою швидкістю, то це являтиме невеличку хибу в справі точного обліку.

Але ж як раз року 1908 перевози великою швидкістю Привіслянськими залізницями складали чималу кількість, становлячи більш ніж 10% загальної кількості перевозів яець цією ж таки швидкістю всіма залізницями. Можна припускати, що головна частина яечного вантажу, що провадиться великою швидкістю, відбувається в межах тільки експорту, бо на закордонних ринках свіжість яечного товару відіграє велику роль під час розцінки його. Але-ж, як що навіть і



визнати показаний відсоток закордонного вивозу вантажу малою швидкістю, то перевозка великою швидкістю для р. 1908 складає все ж таки по-над 50 т. п.

Маючи на оці всі ці коректи випадає зазначити, що експорт закордон яєць з Ц. Польського р. 1913 досягав 906 тис. пуд., або 226<sup>1</sup>/<sub>2</sub> міл. штук, за обрахунком, що один пуд яєць разом з тарою дорівнює 250 штукам; а року 1908—1009 тис. п., або 252<sup>1</sup>/<sub>4</sub> міл. шт.

Вивіз яєць з Росії за кордон року 1913—сягав 14.286 тис. пуд., або 3.571<sup>1</sup>/<sub>2</sub> міл. шт., а р. 1908—2.588 м. шт., або 10.354 тис. пуд. Отже Ц. Польське брало досить потужну участь в загальноросійськiм експорті яєць, р. 1908 становлячи майже <sup>1</sup>/<sub>10</sub> частину його (9,7%), а р. 1913—6,9%.

Головним чином Ц. Польське обслуговувало Німеччину, експортуючи приблизно коло <sup>1</sup>/<sub>3</sub> частини загальноросійського експорту.

Але-ж не зважаючи на все це, яєчний експорт з Ц. Польського за останні десятиріччя переживав кризу. Про це свідчать нижченаведені приклади. По-перше, в той час, як по всіх районах Росії ширився абсолютний зріст залізничних перевозів яєць і, не зважаючи на загальне збільшення перевозу, роля районів в цих перевозах мало змінилась протягом р.р. 1890—1913. Тільки Привіслянський район являв виняток. Його перовози залишились майже без зміни: за час р.р. 1890—1894 вони складали 560 тис. пуд., за р. 1910—1912 піднялись до 600 т. пуд., а в р. 1913 звизились до 569 тис. пуд.

З другого боку, як ми бачили, в справі закордонного експорту яєць з Ц. Польського велику ролю відігравали ґрунтові шляхи. Тимчасом за останні два десятиріччя вивіз через митниці, що їх обслуговують залізниці, розвивався швидче, ніж вивіз через ті митниці, до яких яйця підвозять на хурах з прикордонної смуги; у першiм випадкові вивіз зі всієї Росії од 2801 тис. п. (пор. за р.р. 1820—1894) піднявся до 13284 тис. пуд. на початку року 1913, тоб-то збільшився майже в 5 раз, тоді як через головні ґрунтові митниці вивіз в той-же самий час збільшився од 486 т. пуд. до 988 т. п., тоб-то трохи більше ніж в 2 рази. Нарешті і наша таблиця за перевози яєць малою швидкістю в де-якій мірі свідчить про затримку вивозу яєць з Ц. Польського. Року 1903 вивіз складав 423 т. п., в р. 1908—483 т. п., в р. 1913 зменшився аж до 350 т. пуд.

Чим же оцього стаціонарного характеру перевозів яєць шляхами польського району та вивозу звідси за кордон було викликано?

Можлива річ, що збільшення постачання яєць в Ц.-Польському задовольняло потреби міського населення, яке швидко зросло; а через те, що підвіз яєць до міст в значній кількості провадився підводами, ця кількість залишилась по-за межами нашого обрахунку.

Але поряд з цим можливо також, що польський район, цей найстаріший з районів Росії що до вивозу яєць за кордон, вже виснажився, і його яєчна промисловість перестала розвиватися, не маючи сприятливого ґрунту в умовах с.-господарства.

На жаль, нема можливости розв'язати остаточно це питання за відсутністю статистичних даних про розвиток яєчної промисловости.

Не зважаючи на всі ці умови, однакож яйця продовжували складати велику галузь експорту в торгівлі Ц.-Польського з Заходом.

Головну роль в експорті за ці роки, що ми досліджуємо, відігравали губерні Люблинська й Келецька; вони дали приблизно  $\frac{2}{3}$  всього експорту. За ними стоїть губ. Радомська; вивіз з неї р. 1913 вдвоє зменшився, порівнюючи з попередніми роками й, нарешті, г. Седлецька, що підвищила свій вивіз протягом десятиріччя в  $2\frac{1}{2}$ —3 рази.

Організація яєчної торгівлі—скуповування, формування партій та техніка експорту майже нічим не відрізнялась від організації її в Росії, тоб-то була остільки-ж примітивною. Це пояснюється тим, що в Ц.-Польським яєчний промисел був переважно галуззю селянського господарства.

Що до взаємовідносин Ц.-Польського з Росією в галузі яєчної торгівлі, то вони були мляві, як це показує таблиця. Це був прикордонний товарообіг. Можлива річ, що невеликі ватаги яєчного товару надходили до Ц.-Польського з Росії за для пересортування та пересилки далі за кордон.

Головна зацікавленість Ц.-Польського що до справи російської яєчної торгівлі полягала в сфері транзити, і з цього боку найцікавіше ось що.

Вивіз з Росії до Німеччини аж до останнього часу прямував, головним чином, через прибалтицькі порти, або ж транзитом через Австрію, що широко розвинула на цім ґрунті Veredelungsverkehr.

Це залежало від неудоосконалености нашої техніки яєчного експорту, непристосованости його до вимог імпортичних ринків, потім від примінювання німецького, хоч і невеликого мита 15 коп. з пуда, й, нарешті, від загальних умов залізничного транспорту. Тим то, вивіз яєць з Росії через польські прикордонні станції складав в роках 1903 та 1908 2 тис. пуд. щорічно, і ці 2 тис. пудів йшли до стан. Границі, себ-то до Австрії. Року 1913 помічається різка зміна в напрямку російського яєчного експорту: через польські прикордонні шляхи з Росії привозять 1.411 тис. пуд. яєць, але вже переважно на німецькі залізниці (в Границю надійшло тільки 69 тис. пуд.).

Взагалі, баланс, що до торгівлі Ц.-Польського з Росією та Україною власними продуктами, має такий вигляд (в тис. пуд.).

| Роки | РОСІЯ               |                     |                                | УКРАЇНА             |                     |                                |
|------|---------------------|---------------------|--------------------------------|---------------------|---------------------|--------------------------------|
|      | Вивіз в Ц.-Польськ. | Довіз з Ц.-Польськ. | Перевищення вивозу над довозом | Вивіз в Ц.-Польськ. | Довіз з Ц.-Польськ. | Перевищення вивозу над довозом |
| 1903 | 9                   | —                   | 9                              | 33                  | —                   | 33                             |
| 1908 | 33                  | 21                  | 12                             | 11                  | 2                   | 9                              |
| 1913 | 27                  | 16                  | 11                             | 22                  | 1                   | 21                             |

Тут цікаво те, що Україна зменшила свій вивіз яєць до Польщі порівнюючи з Росією; це трапилось через відтягування яєчного вантажу з Правобережної України до австрійських залізниць. Але, незважаючи на ці обставини, баланс України в яєчній торгівлі з Ц.-Польським залишався більш сприятливим, ніж баланс Росії, бо Ц.-Польське в свою чергу привозило свої яєчні товари майже виключно до Росії.

Що до інших провінцій держави польської, то справа з яєчним промислом була така: Галичина, як ми зазначили вже у 2-му розділі, осягла високого розвитку свого птахівництва й відогравала головну роль в австрійському яєчному експорті. На думку кол. директора Варшавського молочарного т-ва Пршерадського (см. в. Tygodnik handlowy за р. 1921 ч. 26—27 „Wywóz jaj—dzwignią waluty polskiej“), вивіз з Галичини перевищував вивіз з конгресової Польщі, приблизно, вдвоє.

Що до Пруських провінцій, Пшерадський теж припускає, що вони хоч і не великі але все ж таки мали лишки яєць. І це цілком можливо, бо Познань та Зах.-Прусія значно перевищували Німеччину в справі розвитку птахівництва. Тому можлива річ, що ці округи, не зважаючи на великий довіз яєць до Німеччини давали деякі лишки. Коли брати їх пересічно в чотири рази менш, ніж лишки Ц.-Польського, то довоєнний вивіз яєць з Польщі позначити випадає такими цифрами (1913 р.):

|                          |     |     |     |
|--------------------------|-----|-----|-----|
| Ц.-Польське . . . . .    | 226 | мл. | шт. |
| Галичина . . . . .       | 452 | „   | „   |
| Пруські округи . . . . . | 56  | „   | „   |

Всього . . . . . 734 мл. шт.

Таким чином наші обрахунки дають меншу цифру, порівнюючи з обрахунками Пршерадського, що рахує цей вивіз в одному мільярдів штук.

Теперішнього часу яйця треба вважати все ж таки за продукт для вивозу з Польщі, хоч і в невеликій кількості. Найбільше постачання було до Англії, а саме—40 вагонів.

По закінченні війни відбулося об'єднання представників польської яєчної торгівлі в яєчний синдикат: до його складу ввійшли: Варшавське молочарне т-во, Галицька спілка птаховодів „Jajo“, польська яєчна спілка „Ovum“ і чотири приватних найбільших експортерів. Взагалі синдикат охоплював коло 90% довоєнних експортерів.

Міністерство постачання надало синдикатові право на монопольний вивіз яєць, але в липні року 1920 термін монополії закінчився й надалі її не було продовжено. Замість цього при Головному Управлінні експорту та імпорту було утворено яєчну комісію; до її складу крім офіційних представників, увійшли також представники польської яєчної спілки, і ця комісія дає дозвіл на вивіз яєць. Таким чином, в Польщі тепер настала дозвільна система в царині вивозної торгівлі яйцями.

Польський ринок яєць та жовтків яєчних року 1903

(в тис. пуд.)

| ГУБЕРНІ                                  | ПРИБУТТЯ                     |         |                  |        | ВІДПРАВКА                   |             |               |        | Перевіщення<br>прибуття над<br>виправкою | Перевіщення<br>над<br>виправкою над<br>прибуттям |     |
|--|------------------------------|---------|------------------|--------|-----------------------------|-------------|---------------|--------|--|--|-----|
|  | З внут-<br>рішнього<br>ринку | З Росії | З закор-<br>дону | Всього | На внут-<br>рішній<br>ринок | До<br>Росії | Закор-<br>дон | Всього |  |  |     |
| Варшавська губ. без Варшави . . . . .    | 5                            | 2       | —                | 7      | —                           | —           | —             | —      | 7  | —  |     |
| Місто Варшава . . . . .                  | 37                           | 39      | —                | 76     | 4                           | —           | 2             | 6      | 70                                       | —  |     |
| Варшавська губ. в цілому . . . . .       | 42                           | 41      | —                | 83     | 4                           | —           | 2             | 6      | 77                                       | —  |     |
| Кілецька . . . . .                       | —                            | —       | —                | —      | 5                           | —           | 179           | 184    | —  | 184  |     |
| Ломжинська . . . . .                     | —                            | —       | —                | —      | 12                          | —           | —             | 12     | —  | 12   |     |
| Люблинська . . . . .                     | 2                            | —       | —                | 2      | 20                          | —           | 121           | 141    | —  | 139  |     |
| Петроківська губ. без Лодзи . . . . .    | —                            | —       | —                | —      | —                           | —           | 9             | 9      | —  | 9  |     |
| Місто Лодзь . . . . .                    | —                            | —       | —                | —      | —                           | —           | —             | —      | —  | —  |     |
| Петроківська губ. в цілому . . . . .     | —                            | —       | —                | —      | —                           | —           | 9             | 9      | —  | 9  |     |
| Радомська . . . . .                      | —                            | —       | —                | —      | —                           | —           | 112           | 112    | —  | 112  |     |
| Сідлецька . . . . .                      | —                            | —       | —                | —      | 10                          | —           | —             | 10     | —  | 10   |     |
| Невідомі станції Польськ. району . . . . | 14                           | 1       | —                | 15     | 7                           | —           | —             | 7      | 8  | —  |     |
| Загальний обіг Ц.-Пол. . . . .           | т. п. . . . .                | 58      | 42               | —      | 100                         | 58          | —             | 423    | 481                                      | —  | 381 |
|  | % . . . . .                  | 58      | 42               | 0      | 100                         | 12          | —             | 88     | 100                                      | —  | —   |

Польський ринок яець та жовтків яєчних 1908 року

(в тис. пуд.)

| ГУБЕРНІ                                | П Р И Б У Т Т Я              |         |                  |        | В І Д П Р А В К А           |             |                |        | Перевищення<br>прибуття над<br>відправкою | Перевищення<br>відправки над<br>прибуттям |
|--|------------------------------|---------|------------------|--------|-----------------------------|-------------|----------------|--------|---|---|
|  | З внут-<br>рішнього<br>ринку | З Росії | З закор-<br>дону | Всього | На внут-<br>рішній<br>ринок | До<br>Росії | За кор-<br>дон | Всього |   |   |
| Варшавська губ. без Варшави . . . . .  | —                            | —       | —                | —      | —                           | —           | —              | —      | —   | —   |
| Місто Варшава . . . . .                | 30                           | 30      | —                | 60     | —                           | —           | 10             | 10     | 50  | —   |
| Варшавська губ. в цілому . . . . .     | 30                           | 30      | —                | 60     | —                           | —           | 10             | 10     | 50  | —   |
| Кілецька . . . . .                     | 2                            | —       | —                | 2      | 8                           | —           | 178            | 186    | —   | 184                                       |
| Ломжинська . . . . .                   | —                            | —       | —                | —      | 13                          | 2           | —              | 15     | —   | 15  |
| Люблинська . . . . .                   | —                            | —       | —                | —      | 8                           | 18          | 161            | 187    | —   | 187                                       |
| Петроківська губ. без Лодзи . . . . .  | 3                            | —       | —                | 3      | —                           | —           | 7              | 7      | —   | 4   |
| Місто Лодзь . . . . .                  | —                            | —       | —                | —      | —                           | —           | —              | —      | —   | —   |
| Петроківська губ. в цілому . . . . .   | 3                            | —       | —                | 3      | —                           | —           | 7              | 7      | —   | 4   |
| Радомська . . . . .                    | —                            | —       | —                | —      | 6                           | 1           | 100            | 107    | —   | 107                                       |
| Сідлецька . . . . .                    | —                            | 3       | —                | 3      | 6                           | —           | 25             | 31     | —   | 28  |
| Невідомі станції Польськ. району . . . | 10                           | 11      | —                | 21     | 4                           | 2           | 2              | 8      | 13  | —   |
| Загальний обіг Ц.-Пол. . . . .         | 45                           | 44      | —                | 89     | 45                          | 23          | 483            | 551    | —   | 462                                       |
|  | 50,6                         | 49,4    | —                | 100    | 8,2                         | 4,2         | 87,6           | 100    | —   | —   |

Польський ринок яець та жовтків яєчних 1913 року  
(в тис. пуд.)

| Г У Б Е Р Н І                            | П Р И Б У Т Т Я              |         |               |        | В І Д П Р А В К А           |         |                 |        | Перевищення<br>прибуття над<br>відправкою | Перевищення<br>відправки над<br>прибуттям |
|--|------------------------------|---------|---------------|--------|-----------------------------|---------|-----------------|--------|---|---|
|  | З внут-<br>рішнього<br>ринку | З Росії | Закор-<br>дон | Всього | На внут-<br>рішній<br>ринок | З Росії | З закор-<br>дон | Всього |   |   |
| Варшавська губ. без Варшави . . . . .    | —                            | 2       | —             | 2      | —                           | —       | —               | —      | 2   | —   |
| Міс. Варшава . . . . .                   | 71                           | 41      | —             | 112    | —                           | —       | —               | —      | 112                                       | —   |
| Варшавська губ. в цілому . . . . .       | 71                           | 43      | —             | 114    | —                           | —       | —               | —      | 114                                       | —   |
| Келецька . . . . .                       | 3                            | —       | —             | 3      | 7                           | 5       | 148             | 160    | —   | 157                                       |
| Ломжинська . . . . .                     | —                            | —       | —             | —      | 17                          | —       | 2               | 19     | —   | 19  |
| Люблинська . . . . .                     | —                            | 3       | —             | 3      | 22                          | 9       | 149             | 180    | —   | 177                                       |
| Петроківська губ. без Лодзи . . . . .    | —                            | —       | —             | —      | —                           | —       | —               | —      | —   | —   |
| Міс. Лодзь . . . . .                     | —                            | —       | —             | —      | —                           | —       | —               | —      | —   | —   |
| Петроківська губ. в цілому . . . . .     | —                            | —       | —             | —      | —                           | —       | —               | —      | —   | —   |
| Радомська . . . . .                      | —                            | —       | —             | —      | 3                           | —       | 48              | 51     | —   | 51  |
| Сідлецька . . . . .                      | —                            | —       | —             | —      | 27                          | —       | —               | 27     | —   | 27  |
| Невідомі ставц. Польск. району . . . . . | 13                           | 3       | —             | 16     | 11                          | 3       | 3               | 17     | —   | 1   |
| Загальний обіг Ц.-П. . . . .             |                              |         |               |        |                             |         |                 |        |   |   |
| { т. п. . . . .                          | 87                           | 49      | —             | 136    | 87                          | 17      | 350             | 454    | —   | 318                                       |
| { 0/0 . . . . .                          | 64                           | 36      | 0             | 100    | 19,2                        | 3,7     | 77,1            | 100,0  | —   | —   |

Довіз з Росії до Польщі яєць та жовтків яєчних в роках  
1903, 1908 і 1913.

| Губерні та райони виряджен.           | Роки      |       | 1903      |       | 1908      |       | 1913      |   |
|---------------------------------------|-----------|-------|-----------|-------|-----------|-------|-----------|---|
|                                       | тис. пуд. | %     | тис. пуд. | %     | тис. пуд. | %     | тис. пуд. | % |
| Катеринославська . . . . .            | —         | —     | —         | —     | 1         | —     | —         | — |
| Таврія . . . . .                      | —         | —     | —         | —     | 1         | —     | —         | — |
| Херсонська . . . . .                  | 2         | —     | —         | —     | —         | —     | —         | — |
| Всього з Степ. України                | 2         | 4,8   | —         | —     | 2         | 4,1   | —         | — |
| Волинська . . . . .                   | 6         | —     | 3         | —     | 13        | —     | —         | — |
| Київська . . . . .                    | 6         | —     | 2         | —     | 1         | —     | —         | — |
| Подільська . . . . .                  | 10        | —     | —         | —     | —         | —     | —         | — |
| Всього з Пр.-бер. України . . . . .   | 22        | 52,4  | 5         | 11,4  | 14        | 28,6  | —         | — |
| Полтавська . . . . .                  | 2         | —     | —         | —     | —         | —     | —         | — |
| Всього з Лівобереж. України . . . . . | 2         | 4,8   | —         | —     | —         | —     | —         | — |
| Гродненська . . . . .                 | —         | —     | 3         | —     | 3         | —     | —         | — |
| Всього з Литви . . . . .              | —         | —     | 3         | 6,8   | 3         | 6,1   | —         | — |
| Воронізька . . . . .                  | —         | —     | 4         | —     | 4         | —     | —         | — |
| Курська . . . . .                     | —         | —     | —         | —     | 2         | —     | —         | — |
| Тамбовська . . . . .                  | —         | —     | 2         | —     | —         | —     | —         | — |
| Всього з хлібороб. р-ну               | —         | —     | 6         | 13,6  | 6         | 12,2  | —         | — |
| Казанська . . . . .                   | 7         | —     | 5         | —     | 5         | —     | —         | — |
| Пензенська . . . . .                  | —         | —     | —         | —     | 1         | —     | —         | — |
| Всього з Сер.-Вол. р-ну               | 7         | 16,6  | 5         | 11,4  | 6         | 12,2  | —         | — |
| Петербурзька . . . . .                | —         | —     | 1         | —     | —         | —     | —         | — |
| Всього з Приозер. р-ну                | —         | —     | 1         | 2,3   | —         | —     | —         | — |
| В'ятська . . . . .                    | —         | —     | —         | —     | 4         | —     | —         | — |
| Всього Приуральск. р-ну               | —         | —     | —         | —     | 4         | 8,2   | —         | — |
| Невідомі ст. Росії . . . . .          | 9         | 21,4  | 24        | 54,5  | 14        | 28,6  | —         | — |
| Росія в цілому . . . . .              | 42        | 100,0 | 44        | 100,0 | 49        | 100,0 | —         | — |

**Вивіз із Польщі до Росії яєць і жовтків яечних  
1903, 1908 і 1913 року**

| Губерні й райони назнач.               | Роки    |   | 1903    |       | 1908    |       | 1913    |   |
|--|---------|---|---------|-------|---------|-------|---------|---|
|  | тис. п. | % | тис. п. | %     | тис. п. | %     | тис. п. | % |
| Волинська . . . . .                    | —       | — | 2       | —     | 1       | —     | —       | — |
| Всього на Право-Бер. Україні . . . . . | —       | — | 2       | 8,7   | 1       | 5,9   | —       | — |
| Курляндська . . . . .                  | —       | — | —       | —     | 4       | —     | —       | — |
| Ліфляндська . . . . .                  | —       | — | —       | —     | 4       | —     | —       | — |
| Всього в Прибалт. краї                 | —       | — | —       | —     | 8       | 47,0  | —       | — |
| Петроградська . . . . .                | —       | — | 20      | —     | 6       | —     | —       | — |
| Всього в Приозерськ. районі . . . . .  | —       | — | 20      | 87,0  | 6       | 35,8  | —       | — |
| Невідом. ст. Росії . . . . .           | —       | — | 1       | 4,3   | 2       | 11,8  | —       | — |
| Всього в Росії . . . . .               | —       | — | 23      | 100,0 | 17      | 100,0 | —       | — |

## II. Рибний ринок у Польщі.

Не зважаючи на багатство внутрішніх водозборів, а також і зовнішніх, що обмивають її, Росія, як відомо, що до рибальства стоїть на доволі таки низькому ступені розвитку; через це рибальство далеко не встигає задовольнити внутрішнє споживання; тим то російський баланс за зовнішню торгівлю рибою набуває раз у-раз пасивного характеру.

Однакож Росія, порівнюючи з Ц. Польським, була багата на рибні ресурси, тоді як Ц. Польське, з приводу свого суходільного становища, було примушено спиратись виключно на внутрішнє рибальство, а це завжди мало невеличкий розмір. І це цілком зрозуміло, коли взяти на увагу ще й відсутність в Польщі великих озер, а також процес обезриблювання річок, зосібна, характерний для країн, де економічне життя розвинено.

Усі вище згадані обставини запобігли тому, що в товарообігові рибних продуктів Росії та кол. Ц. Польського утворили своєрідне становище, а саме: Росія, хоч і була країна, де помічалась недостача риби, вона в той же самісінський час справді була за головного поставачальника риби на польський ринск (за винятком оселедців).



Спричинилася цьому географічна близина Ц. Польського до наших деяких рибальських водозборів, а також, відсутність митних кордонів, які завжди гальмують справу перевезення, через митню процедуру, та удорожнювання краму на ту суму, що її складає мито. Ось через те то утворилась можливість швидкого перевозу свіжої риби на польський ринок.

Тепер звернімось до огляду торговельного обігу рибного краму у Ц. Польському. Транспортна статистика розрізняє такі головні групи рибного краму: рибу „частикову“ й червону й оселедці, а що до частикової й червоної риби роблять поділ на рибу, що перевозять живою, замороженою та свіжою; крім того, рибу в'ялену, копчену, солону, сушаницю, а також консерви в баньках та бляшанках. Великі обіги спостерегались на польськiм ринку з з рибою „частиковою“ свіжою, що доводить нижчеподана таблиця:

| РОКИ                      | П Р И Б У Т Т Я   |         |                   |       | В І Д П Р А В К А            |         |           |       | Перевихка при-<br>буття над відправ-<br>кою (—) і відправ-<br>ки над прибут-<br>тям (+) |
|---------------------------|-------------------|---------|-------------------|-------|------------------------------|---------|-----------|-------|---|
|                           | З внутр.<br>ринку | З Росії | З-за кор-<br>дону | Разом | На внутр.<br>рiшнiй<br>ринку | В Росію | За кордон | Разом |   |
| В т и с я ч а х п у д і в |                   |         |                   |       |                              |         |           |       |   |
| 1902                      | 179,5             | 725,5   | 4,5               | 909,6 | 179,5                        | 10,4    | 58,7      | 248,6 | — 661,0   |
| 1908                      | 118,4             | 560,8   | 63,8              | 733,0 | 118,4                        | 6,7     | 56,6      | 181,7 | — 551,3   |
| 1913                      | 86,8              | 740,8   | 40,8              | 868,4 | 86,8                         | 18,4    | 7,5       | 112,7 | — 755,7   |
| У %                       |                   |         |                   |       |                              |         |           |       |   |
| 1902                      | 19,7              | 79,6    | 0,5               | 100,0 | 72,3                         | 4,2     | 23,5      | 100,0 |   |
| 1908                      | 16,1              | 76,5    | 7,4               | 100,0 | 65,1                         | 3,7     | 31,2      | 100,0 |   |
| 1913                      | 10,0              | 85,3    | 4,7               | 100,0 | 77,0                         | 16,3    | 6,7       | 100,0 |   |

Таблиця свiдчить про значне перевищення прибуття над відправками майже виключно через російський імпорт. Прибуття з внутрішнього ринку та з-за кордону хитається в межах 15—25%, решта потреби, тоб-то 75—85% задовольняється російським провенансом.

Виняток являє тільки рік 1908, що, взагалі, був несприятливий для російського рибного експорту. Слід зазначити, що року 1908 недостачу російського довозу було покрито не власними продуктами, яких обіг неухильно зменшується, а довозом з-за кордону.

Активні операції Ц. Польського з рибною торгівлею обмежувались невеликим перерозподілом в країні риби, що давали місцеві влови, і крім того ще меншим вивозом за кордон, чи то певніше, перевідправлюванням риби, що її привозили з Росії; за це свiдчить те, що закордонний експорт як раз йде з пунктів, що існували, головним чином, тільки довозом з Росії. Випадає зазначити характерне явище: майже виключними споживачами російської риби були великі міста: Варшава та Лодзь, до того ще Лодзь за минулі роки була споживачем переважно свого місцевого продукту; за останні ж роки вона

раз-у-раз більш користується з російського продукту: так р. 1902 було доведено з внутрішнього ринку 86,2 тис. пуд., з Росії—28,4 т. п., а р. 1913 з внутрішнього ринку 7,6 т. пуд., з Росії—145,4 т. пуд., Ось через що, залежність Варшави та Лодзи від Росії що до „частикової“ свіжої риби була величезна; вона навіть була більша, порівнюючи з тим, що ми зазначали в справі м'яса; так р. 1913 довіз російської „частикової“ риби на ці ринки складав по-над 90% всього довозу, коли не рахувати, звичайно, того довозу, що проводився ґрунтовими шляхами.

Тепер звернемо увагу на те, яку роль відіграло Ц. Польське в російській рибпромисловості, як ринок для збуту. Треба сказати, що в нашій експорті вивіз свіжої риби позначився невеликою кількістю; більша частина риби йшла в солоному, копченому і в'яленому стані, хоча для країни було-б далеко за цінніше, коли-б йшов розвиток вивозу риби саме в свіжому стані; але правду сказати для цього треба мати цілу низку сприятливих умов в справі організації збуту та транспорту, а цього ми ще не маємо. Тим то й утворилось таке ненормальне явище, що з-закордону до нас йшла свіжа риба, а ми вивозили солону та копчену. Цим, можлива річ, і пояснюється наша млява відпускна торгівля рибою, бо вимоги закордонних ринків з їх розвиненими потребами та смаками, звертаються, головним чином до свіжої, а не солоні чи копченої риби.

Тимчасом що до Ц. Польського, як ринка для Росії внутрішнього, то через згадані вище причини, пощастило якісний склад рибного експорту утворити за цілком сприятливий. До Варшави та Лодзи йшла, головним чином, свіжа риба. Як ми бачимо на таблиці, року 1913 Росія довезла на польський ринок „частикової“ й свіжої риби 740,8 т. пуд., а за кордон того-ж року Росія вивезла всякої свіжої риби 273,1 т. пуд., себ-то менш у 2½ а то й більше разів. Звідси стає ясною вся цінність для нас польського споживного рибного ринку.

Які-ж рибнопромислові райони брали головну участь у експорті в Ц. Польське риби „частикової“ свіжої? Тут ми надibuємо цікаве явище, що різко б'є в вічі в нижчеподаній таблиці розподілу імпорту з Росії за районами.

Довіз в Ц. Польське свіжої „частикової“ риби:

|                                     | р. 1902 | р. 1908 | р. 1913 |
|-------------------------------------|---------|---------|---------|
| З степової України . . . . .        | 413,0   | 245,1   | 36,8    |
| „ Низово-Волзького району . . . . . | —       | 189,4   | 606,6   |
| „ Середне-Волзького . . . . .       | 202,1   | 2,4     | —       |
| „ Литви . . . . .                   | 17,5    | 24,6    | 18,8    |
| „ Білоруси . . . . .                | 14,4    | 33,2    | 16,3    |
| „ Правобер. України . . . . .       | 14,6    | 11,9    | 14,6    |
| „ Приозерного району . . . . .      | 22,3    | 5,1     | 22,3    |
| „ Прибалтицького краю . . . . .     | 0,3     | 0,3     | 6,6     |
| „ Степового району . . . . .        | 35,5    | 33,8    | 4,4     |
| „ Промислового району . . . . .     | —       | —       | 1,5     |
| „ невідомих станцій Росії . . . . . | 5,9     | 15,0    | 12,0    |
| Разом . . . . .                     | 725,6   | 560,8   | 740,8   |

Перші два рядки цієї таблиці досить яскраво характеризують ту велику еволюцію, якої зазнали за той час, що ми досліджуємо, два величезних к. російських рибнопромислових райони на польським ринку. Один з них,—Чорноморсько-Озівський,—несе важкі втрати, другий—Прикаспійський—являє бурхливе збудження до потужного промислового життя.

Ще, порівнюючи, недавно дослідник рибної справи в Росії В. А. Кевдин („Современное рыболовство в России“. Москва 1915 г.) зазначав велику роллю Чорноморсько-Озівського водозбору на польським ринку. „Надзвичайно важливе, каже він, має значіння, порівнюючи, близина (до Чорноморсько-Озівського басейну М. Н.) Польщі; головним чином цей міський та вимоговий ринок і дозволяє збувати більш од двох третин всього влова в свіжому стані; а це завжди корисніше солення та в'ялення, що завжди через настирливу потребу переводиться в інших місцевостях“ (57 ст.).

Потім пізніший дослідник Чорноморсько-Озівського водозбору А. А. Копорський („Рыбная промышленность Азовско-Черноморского бассейна“. Одесса, 1920 г.) повинен був уже констатувати поступове нищення ролі Чорноморсько-Озівського басейна для польського ринку (див. 49-52 ст. зазнач. кн.). Очевидячки, тепер не близина до ринку збуту при розвиткові та здешевлінню транспортних засобів, має головне значіння а багатство рибопродукційних сил та організація збуту.

З цього боку Каспійський водзбір досягнув перемоги над своїм конкурентом; рішучі наслідки цього виявились в тому, що перемога здобула йому майже монополне становище на польському ринкові.

Що-ж до червоної свіжої риби, то обіги її—значно менші порівнюючи з „частиковою“, через те, що коло споживачів її обмежено.

| Роки                    | П Р И В У Т Т Я      |         |             |       | В І Д П Р А В К А   |         |           |       | Перевішка відправки над прибуттям (+) прибуття над відправкою (—) |
|-------------------------|----------------------|---------|-------------|-------|---------------------|---------|-----------|-------|---|
|                         | З внутрішнього ринку | З Росії | З закордону | Разом | На внутрішній ринок | В Росію | За кордон | Разом |   |
| В т и с я ч а х п у д . |                      |         |             |       |                     |         |           |       |   |
| 1902                    | 13,6                 | 41,1    | 1,2         | 55,9  | 13,6                | 1,9     | 4,6       | 20,1  | -- 35,8   |
| 1908                    | 11,1                 | 7,2     | —           | 18,3  | 11,1                | 0,3     | 3,7       | 15,1  | -- 3,2  |
| 1913                    | 51,2                 | 52,0    | 19,8        | 123,0 | 51,2                | —       | 14,5      | 65,7  | -- 57,3   |
| У %                     |                      |         |             |       |                     |         |           |       |   |
| 1902                    | 24,3                 | 73,6    | 2,1         | 100,0 | 57,7                | 9,5     | 22,8      | 100,0 | —   |
| 1908                    | 60,7                 | 39,3    | —           | 100,0 | 73,5                | 2,0     | 24,5      | 100,0 | —   |
| 1913                    | 41,6                 | 42,3    | 16,1        | 100,0 | 78,2                | —       | 21,8      | 100,0 | —   |

Ось ми й бачимо, що залежність Ц. Польського від Росії що до постачання червоної свіжої риби далеко слабша, ніж частикової риби; за останні роки вона позначається нижче од 50% прибуття.

Що до напрямку вивозу червоної свіжої риби, то випадає сказати, що Чорноморсько-Озівський район майже не приймає участі. Року 1902 головним пересилачем була Саратовська губернія, що дала 279 тис. пудів з 41,1 т. п. всього постачання, а р. 1913 саму організацію збуту від неї перехопила Астраханська губ., що дала 36,5 тис. пудів з 52,0 т. п. всього постачання.

Тепер спинимось стисло на торгівлі Ц. Польського солоною, копченою та в'яленою рибою. Обіги „частикової“ солоної, копченої та в'яленої риби являє така таблиця:

| Роки                    | ПРИБУТТЯ                     |         |                  |       | ВІДПРАВКА                     |         |           |       | Перевихна при-<br>буття над від-<br>правкою (—), від-<br>правки над при-<br>буттям (+) |
|-------------------------|------------------------------|---------|------------------|-------|-------------------------------|---------|-----------|-------|--|
|                         | З внут-<br>рішнього<br>ринку | з Росії | з закор-<br>дону | Разом | На внут-<br>рішній ри-<br>нок | В Росію | За кордон | Разом |  |
| В т и с я ч а х п у д . |                              |         |                  |       |                               |         |           |       |  |
| 1902                    | 19,3                         | 139,4   | —                | 158,7 | 19,3                          | —       | 2,5       | 21,8  | — 136,9  |
| 1908                    | 1,5                          | 85,0    | —                | 86,5  | 1,5                           | 1,0     | —         | 2,5   | — 84,0   |
| 1913                    | 20,2                         | 112,7   | 16,8             | 149,7 | 20,2                          | —       | —         | 20,2  | — 129,5  |
| у % 0/0                 |                              |         |                  |       |                               |         |           |       |  |
| 1902                    | 12,2                         | 87,8    | —                | 100,0 | 89,5                          | —       | 11,5      | 100,0 | —  |
| 1908                    | 1,7                          | 98,3    | —                | 100,0 | 60,0                          | 40,0    | —         | 100,0 | —  |
| 1913                    | 13,5                         | 75,3    | 11,2             | 100,0 | 100,0                         | —       | —         | 100,0 | —  |

Тут ми помічаємо таку ж міцну залежність Ц. Польського від Росії, як і в справі торгівлі свіжою „частиковою“ рибою, хоч абсолютні розміри довозу з Росії тут значно менші, бо Ц. Польське показує головний попит на свіжу рибу. Російську рибу постачали переважно до Варшави; так, з 112,7 тис. пуд. всього довозу Варшава одержала 73,4 т. пуд.

Р. 1902 головну участь у відсилці до Польщі брали Саратовська губ. та Донська округа. В роках 1908 і 1913 статистика за них вже зовсім не згадує що до висилки; а за головного постачальника стає Астраханська губ. Отже й виходить тут, що зазначена мною зміна російських ринків збуту до Польщі позначається різко.

Крім того, р. 1913 помітну цифру вирядків дав Прибалтицький район (16,7 тис. пуд.), очевидно, лишки озерного рибальства.

Нарешті, остання такого ж характеру рибна торгівля червоною, в'яленою рибою мала досить невеликі розміри.

| Роки                    | П Р И Б У Т Т Я   |         |                  |       | В І Д П Р А В К А  |         |           |       | Перевишка при-<br>буття над від-<br>правкою (—)<br>відправки над<br>прибуттям (+) |
|-------------------------|-------------------|---------|------------------|-------|--------------------|---------|-----------|-------|---|
|                         | З внутр.<br>ринку | З Росії | З закор-<br>дону | Разом | На внутр.<br>ринок | В Росію | За кордон | Разом |   |
| В т и с я ч а х п у д . |                   |         |                  |       |                    |         |           |       |   |
| 1902                    | 9,5               | 26,3    | —                | 35,8  | 9,5                | —       | 5,4       | 15,9  | — 19,9  |
| 1908                    | —                 | 15,1    | —                | 15,1  | —                  | —       | —         | —     | — 15,1  |
| 1913                    | —                 | 23,0    | —                | 23,0  | —                  | 111,6   | —         | 1,6   | — 21,4  |

Як ми бачимо, за всі ці роки, що їх торкається, крім року 1902, промисловий обіг Польщі переводився виключно тільки російською рибою.

Головним висилачем червоної в'яленої риби р. 1902 була Саратовська губ., року 1908 її замінила Астраханська губ., а р. 1913 на першому місці за вирядками була Усурійська Округа, а за нею йшла Херсонська губ. Така швидка зміна головних постачальників червоної солонної риби до Ц.-Польського дає грунт припускати випадковість торгівлі цими продуктами і відсутність сталих налагоджених зв'язків між виробничими та споживчими ринками.

Зовсім осторонь стоїть торгівля Ц.-Польського оселедцями, що зараз же кидається у вічі, коли подивитись на нижчеподану таблицю.

| Роки                    | П Р И Б У Т Т Я   |         |                  |        | В І Д П Р А В К А  |         |           |       | Перевишка при-<br>буття над від-<br>правкою (—)<br>відправки над<br>прибуттям (+) |
|-------------------------|-------------------|---------|------------------|--------|--------------------|---------|-----------|-------|---|
|                         | З внутр.<br>ринку | З Росії | З закор-<br>дону | Разом  | На внутр.<br>ринок | В Росію | За кордон | Разом |   |
| В т и с я ч а х п у д . |                   |         |                  |        |                    |         |           |       |   |
| 1902                    | 99,9              | 45,3    | 1013,0           | 1'58,2 | 99,9               | 7,0     | —         | 116,9 | — 1051,3  |
| 1908                    | 107,7             | 95,9    | 1057,1           | 1270,7 | 106,8              | 0,7     | 0,8       | 108,3 | — 1152,4  |
| 1913                    | 147,4             | 135,0   | 1772,5           | 2054,9 | 147,4              | 13,0    | 1,0       | 161,4 | — 1893,5  |
| У % 0/0:                |                   |         |                  |        |                    |         |           |       |   |
| 1902                    | 8,6               | 3,9     | 37,5             | 100,0  | 93,5               | 6,5     | —         | 100,0 | —   |
| 1908                    | 8,5               | 7,5     | 34,0             | 100,0  | 98,7               | 0,6     | 0,7       | 100,0 | —   |
| 1913                    | 7,2               | 6,5     | 66,2             | 100,0  | 91,3               | 8,1     | 0,6       | 100,0 | —   |

Тут помічаємо, що торговельні зв'язки Росії з Ц.-Польським мляві. Це цілком зрозуміло: Росія зазнавала великої недостачі в оселедцях, і сама ширила значний імпорт, що дав у р. 1913 цифру 17<sup>1</sup>/<sub>4</sub> м. пуд. Тому вона не могла, звичайно, постачати оселедців до Польщі. Через такі обставини Росію замінили на польським ринку закордонні виробничі ринки, що довозили їй по-над 85% всього імпорту.

Для Росії Польща являє інтерес, як транзитна країна. Так р. 1913 через Польщу пройшло транзитом до Росії з закордону оселедців 3448 т. пуд., тоб-то майже удвоє більш, ніж Польща одержала з закордону для власного вжитку.

Для висновку підведемо баланс торгівлі зазначеними групами рибного краму між Росією та Україною з одного боку і Ц.-Польським,—з другого.

|                                   | РОСІЯ |                     |               |  | УКРАЇНА |       |  |
|-----------------------------------|-------|---------------------|---------------|--|---------|-------|--|
|                                   | Роки  | Вивіз в Ц.-Польське | Довіз з Ц.-П. | Вивіз більше довозу (+) мента довозу (-) | Вивіз   | Довіз | Вивіз більше довозу (+), менш довозу (-) |
| Риба „частикова“<br>свіжа т. ин.  | 1902  | 673,9               | 10,4          | + 663,5                                  | 51,7    | —     | + 51,7                                   |
|                                   | 1908  | 396,8               | 0,5           | + 390,3                                  | 164,0   | 0,2   | + 163,8                                  |
|                                   | 1913  | 724,7               | 18,4          | + 706,3                                  | 16,1    | —     | + 16,1                                   |
| Риба „частикова“<br>солоня т. ин. | 1902  | 139,4               | —             | + 139,4                                  | —       | —     | —  |
|                                   | 1908  | 85,0                | 1,0           | + 84,0                                   | —       | —     | —  |
|                                   | 1913  | 112,7               | —             | + 112,7                                  | —       | —     | —  |
| Риба червона свіжа<br>та инш.     | 1902  | 40,3                | 1,9           | + 38,4                                   | 0,8     | —     | + 0,8                                    |
|                                   | 1908  | 4,8                 | 0,3           | + 4,5                                    | 2,4     | —     | + 2,4                                    |
|                                   | 1913  | 49,7                | —             | + 49,7                                   | 2,3     | —     | + 2,3                                    |
| Риба червона со-<br>лона та ин.   | 1902  | 26,3                | —             | + 26,3                                   | —       | —     | —  |
|                                   | 1908  | 15,1                | —             | + 15,1                                   | —       | —     | —  |
|                                   | 1913  | 16,9                | 1,6           | + 15,3                                   | 6,1     | —     | + 6,1                                    |
| Оселедці                          | 1902  | 44,2                | 7,0           | + 37,2                                   | 1,1     | —     | + 1,1                                    |
|                                   | 1908  | 95,2                | 0,7           | + 94,5                                   | 0,7     | —     | + 0,7                                    |
|                                   | 1913  | 135,0               | —             | + 135,0                                  | —       | 13,0  | — 13,0                                   |

Як показує подана таблиця торговельний баланс скрізь є активним як для Росії, так для України; виняток являє тільки торгівля оселедцями з Україною р. 1913, коли довіз з Польщі склав був 13 т. п., мабуть, як пересилання з польської станції краму, що був закордонного походження, а вивозу з України не було.

Взагалі можливо сказати, що як в справах вивозу, так і довозу переважну участь брала Росія; тільки що до риби частикової свіжої, то її Україна постачала досить таки велику кількість, зокрібно, в р. 1908. Ця невеличка участь України в торгівлі рибними товарами з Ц.-Польським пояснюється тим, що взагалі північна частина Чорноморсько-Озівського водозбору, що з нею межує, а також ті річки, що протікають через її територію, майже не позначаються осітільки великим промисловим рибальством, що воно могло б мати завданням будь-який експортний ринок.

Польський ринок риби „частикової“ всякої—живої, замороженої, свіжої й свіжої в льодові, також мільки (снітків) р. 1902.

| Губерні<br>Ц.-Польського              | П Р И В У Т Т Я  |         |                  |        | В І Д П Р А В К А |          |           |        | Перевищення                  |                               |   |
|---------------------------------------|------------------|---------|------------------|--------|-------------------|----------|-----------|--------|------------------------------|-------------------------------|---|
|                                       | З внут.<br>ринку | З Росії | З закор.<br>дону | Всього | На внут.<br>ринок | До Росії | За кордон | Всього | Прибуття<br>над<br>виправкою | Відправки<br>над<br>прибуттям |   |
| Варшавська губ.                       | 1,4              | 3,5     | —                | 4,9    | 1,8               | —        | —         | 1,8    | 3,1                          | —                             |   |
| б. Варшава<br>м. Варшава . . .        | 24,5             | 677,9   | 4,3              | 706,7  | 135,0             | 6,3      | 58,7      | 200,0  | 506,7                        | —                             |   |
| Варшавська губ.<br>В цілому . . .     | 25,9             | 681,4   | 4,3              | 711,6  | 136,8             | 6,3      | 58,7      | 201,8  | 509,9                        | —                             |   |
| Кілецька . . . . .                    | 4,2              | —       | —                | 4,2    | 1,0               | —        | —         | 1,0    | 3,2                          | —                             |   |
| Ломжинська . . . .                    | 0,6              | —       | —                | 0,6    | 3,3               | —        | —         | 3,3    | —                            | 2,7                           |   |
| Люблинська . . . .                    | 8,1              | 6,3     | —                | 14,4   | 17,7              | —        | —         | 17,7   | —                            | 3,3                           |   |
| Петроків. губ.<br>Без Лодзи . . . . . | 29,9             | —       | —                | 29,9   | —                 | —        | —         | —      | 29,9                         | —                             |   |
| М. Лодзь . . . . .                    | 86,2             | 28,4    | —                | 114,6  | —                 | —        | —         | —      | 114,6                        | —                             |   |
| Петроків. губ.<br>В цілому . . . . .  | 116,1            | 28,4    | —                | 144,5  | —                 | —        | —         | —      | 144,5                        | —                             |   |
| Полоцька . . . . .                    | 2,3              | 0,6     | 0,1              | 3,0    | —                 | —        | —         | —      | 3,0                          | —                             |   |
| Радомська . . . . .                   | 3,2              | 0,5     | —                | 3,7    | 1,7               | —        | —         | 1,7    | 2,0                          | —                             |   |
| Сідлецька . . . . .                   | 9,4              | 5,6     | —                | 15,0   | 13,1              | 4,0      | —         | 17,1   | —                            | 2,1                           |   |
| Невідом.<br>Ст. Ц.-Польська           | 9,9              | 2,8     | 0,1              | 12,8   | 5,9               | 0,1      | —         | 6,0    | 6,2                          | —                             |   |
| Всього                                | т. пуд.          | 179,5   | 725,6            | 4,5    | 909,6             | 179,5    | 10,4      | 58,7   | 248,6                        | 661,0                         | — |
|                                       | %                | 19,7    | 79,6             | 0,5    | 100,0             | 72,3     | 4,2       | 23,5   | 100,0                        | —                             | — |

## Польський ринок риби „частикової“ свіжої р. 1908.

| Губерні<br>Ц.-Польського              | П Р И Б У Т Т Я  |         |                  |        | В І Д П Р А В К А |          |           |        | Переви-<br>щення              |                               |
|---------------------------------------|------------------|---------|------------------|--------|-------------------|----------|-----------|--------|-------------------------------|-------------------------------|
|                                       | З внут.<br>ринку | З Росії | З закор-<br>дону | Всього | На внут.<br>ринок | До Росії | За кордон | Всього | Прибуття<br>над<br>відправкою | Відправки<br>над<br>прибуттям |
| Варшавська губ.                       |                  |         |                  |        |                   |          |           |        |                               |                               |
| б. Варшави . . . .                    | 10,6             | —       | 0,6              | 11,2   | —                 | —        | —         | —      | 11,2                          | —                             |
| Міс. Варшава . .                      | 20,4             | 463,5   | 52,4             | 536,3  | 73,8              | 2,5      | 56,5      | 132,8  | 403,5                         | —                             |
| Варшавська губ.<br>В цілому . . . . . | 31,0             | 463,5   | 53,0             | 547,5  | 73,8              | 2,5      | 56,5      | 132,8  | 414,7                         | —                             |
| Кілецька . . . . .                    | 3,2              | —       | —                | 3,2    | —                 | —        | —         | —      | 3,2                           | —                             |
| Люблинська . . .                      | 5,3              | 3,9     | —                | 9,2    | 14,3              | —        | —         | 14,3   | —                             | 5,1                           |
| Петрок. губ.<br>Без Лодзи . . . .     | 22,6             | —       | —                | 23,6   | —                 | —        | —         | —      | 23,6                          | —                             |
| М. Лодзь . . . . .                    | 24,5             | 69,0    | 6,5              | 100,0  | —                 | —        | —         | —      | 100,0                         | —                             |
| Петроків. губ.<br>В цілому . . . . .  | 48,1             | 69,0    | 6,5              | 123,6  | —                 | —        | —         | —      | 123,6                         | —                             |
| Полоцька . . . . .                    | 0,7              | —       | 2,0              | 2,7    | —                 | —        | —         | —      | 2,7                           | —                             |
| Радомська . . . .                     | 2,5              | 0,7     | —                | 3,2    | —                 | —        | —         | —      | 3,2                           | —                             |
| Сідлецька . . . . .                   | 6,4              | 12,7    | —                | 19,1   | 12,3              | 1,8      | —         | 14,1   | 5,0                           | —                             |
| Сувальська . . . .                    | 0,6              | 0,7     | —                | 1,3    | 1,1               | 1,1      | —         | 2,2    | —                             | 0,9                           |
| Невід. ст.<br>Польс. район. . .       | 20,6             | 10,3    | 2,3              | 33,2   | 16,9              | 1,3      | 0,1       | 18,3   | 14,9                          | —                             |
| Всього                                | т. пуд 118,4     | 560,8   | 63,8             | 733,0  | 118,4             | 6,7      | 56,6      | 181,8  | 551,3                         | —                             |
|                                       | % 16,1           | 76,5    | 7,4              | 100,0  | 65,1              | 3,7      | 31,2      | 100,0  | —                             | —                             |



## Польський ринок риби „частикової“ свіжої та инш. р. 1913.

| Губерні<br>Ц.-Польського          | П Р И Б У Т Т Я   |         |                  |        | В І Д П Р А В К А |          |           |        | Переви-<br>щення             |                         |   |
|-----------------------------------|-------------------|---------|------------------|--------|-------------------|----------|-----------|--------|------------------------------|-------------------------|---|
|                                   | З внут.<br>ринку. | З Росії | З закор-<br>дону | Всього | На внут.<br>ринок | До Росії | За кордон | Всього | Прибуття<br>над ви-<br>рядж. | Виряд. над<br>прибуттям |   |
| Варш. губ.                        |                   |         |                  |        |                   |          |           |        |                              |                         |   |
| б. Варшави . . .                  | 0,3               | 1,2     | 1,8              | 3,3    | —                 | —        | —         | —      | 3,3                          | —                       |   |
| м. Варшави . . .                  | 27,4              | 575,8   | 30,1             | 633,3  | 27,2              | 10,4     | 4,3       | 41,9   | 591,4                        | —                       |   |
| Варш. губ.<br>в цілому . . . .    | 27,7              | 577,0   | 31,9             | 636,6  | 27,2              | 10,4     | 4,3       | 41,9   | 594,7                        | —                       |   |
| Кілецька . . . .                  | 4,4               | —       | —                | 4,4    | 1,4               | —        | —         | 1,4    | 3,0                          | —                       |   |
| Люблинська . .                    | 5,7               | 2,4     | —                | 8,1    | 18,6              | —        | —         | 18,6   | —                            | 10,5                    |   |
| Ломжинська . .                    | —                 | —       | —                | —      | 1,0               | 0,1      | —         | 1,1    | —                            | 1,1                     |   |
| Петрок. губ. без<br>Лодзи . . . . | 12,8              | —       | —                | 12,8   | 1,9               | —        | —         | 1,9    | 10,9                         | —                       |   |
| м. Лодзь . . . .                  | 7,6               | 145,4   | 3,9              | 156,9  | 8,7               | —        | 3,2       | 11,9   | 145,0                        | —                       |   |
| Петрок. губ.<br>в цілому . . . .  | 20,4              | 145,4   | 3,9              | 169,7  | 10,6              | —        | 3,2       | 13,8   | 155,9                        | —                       |   |
| Каліська . . . .                  | —                 | —       | —                | —      | 1,1               | —        | —         | 1,1    | —                            | 1,1                     |   |
| Радомська . . .                   | 2,1               | 1,1     | —                | 3,2    | —                 | —        | —         | —      | 3,2                          | —                       |   |
| Полоцька . . . .                  | 0,4               | —       | 2,5              | 2,9    | —                 | —        | —         | —      | 2,9                          | —                       |   |
| Сідлецька . . . .                 | 11,4              | 8,3     | 0,1              | 19,8   | 15,3              | 2,7      | —         | 18,0   | 1,8                          | —                       |   |
| Сувальцька . . .                  | —                 | 0,8     | —                | 0,8    | 0,5               | 4,3      | —         | 4,8    | —                            | 4,0                     |   |
| Невідомі ст.<br>пол. район. . . . | 14,7              | 5,8     | 2,4              | 22,9   | 11,1              | 0,9      | —         | 12,0   | 10,9                         | —                       |   |
| ВСЬОГО . . . .                    | т. п.             | 86,8    | 740,8            | 40,8   | 868,4             | 86,8     | 18,4      | 7,5    | 112,7                        | 755,7                   | — |
|                                   | %                 | 10,0    | 85,3             | 4,7    | 100,0             | 77,0     | 16,3      | 6,7    | 100,0                        | —                       | — |

Довіз до Ц. Польського риби частикової свіжої та інших  
1902, 1908 й 1913 рр.

| ГУБЕРНІ й РАЙОНИ РОСІЇ             | 1902 р.      |       | 1908 р.      |       | 1913 р.      |       |
|------------------------------------|--------------|-------|--------------|-------|--------------|-------|
|                                    | Тис.<br>пуд. | %     | Тис.<br>пуд. | %     | Тис.<br>пуд. | %     |
| З Басарабської г. . . . .          | 21,6         | —     | 143,0        | —     | 1,0          | —     |
| „ В. Донського . . . . .           | 376,6        | —     | 96,8         | —     | 35,8         | —     |
| „ Катериносл. . . . .              | 5,8          | —     | 1,1          | —     | —            | —     |
| „ Тавричеської . . . . .           | 2,7          | —     | 3,0          | —     | —            | —     |
| „ Херсонської . . . . .            | 6,3          | —     | 1,2          | —     | —            | —     |
| Всього зі Степ. України . . .      | 413,0        | 56,9  | 245,1        | 43,7  | 36,8         | 5,0   |
| З Виленської губ. . . . .          | 0,1          | —     | 0,3          | —     | 0,6          | —     |
| „ Гродненської . . . . .           | 17,4         | —     | 24,3         | —     | 18,1         | —     |
| „ Ковенської . . . . .             | —            | —     | —            | —     | 0,1          | —     |
| Всього з Литви . . . . .           | 17,5         | 2,4   | 24,6         | 4,4   | 18,8         | 2,5   |
| З Витебської губ. . . . .          | 0,8          | —     | 0,3          | —     | 0,9          | —     |
| „ Минської губ . . . . .           | 13,6         | —     | 32,9         | 5,9   | 15,4         | —     |
| Всього з Білоруси . . . . .        | 14,4         | 2,0   | 33,2         | —     | 16,3         | 2,2   |
| З Волинської . . . . .             | 14,6         | —     | 11,9         | 2,1   | 14,6         | —     |
| Всього з Правобер. України         | 14,6         | 2,0   | 11,9         | —     | 14,6         | 2,0   |
| З Петербур. . . . .                | 6,4          | —     | 4,7          | —     | 10,1         | —     |
| „ Псковської . . . . .             | 15,9         | —     | 0,1          | —     | 10,0         | —     |
| Новгородск. . . . .                | —            | —     | 0,3          | —     | 2,2          | —     |
| Всього з Приоз. р. . . . .         | 22,3         | 3,1   | 5,1          | 0,9   | 22,3         | 3,0   |
| З Естляндської . . . . .           | —            | —     | 0,3          | —     | —            | —     |
| „ Ліфлянд. . . . .                 | 0,3          | —     | —            | —     | 1,2          | —     |
| „ Курляндської . . . . .           | —            | —     | —            | —     | 5,4          | —     |
| Всього з Прибал. Кр. . . . .       | 0,3          | 0,0   | 0,3          | 0,1   | 6,6          | 0,9   |
| З Саратовської г. . . . .          | 202,1        | —     | 2,4          | —     | —            | —     |
| Всього з Сер.-Волзького району . . | 202,1        | 27,9  | 2,4          | 1,4   | —            | —     |
| З Уральської Области . . . . .     | 35,5         | —     | 33,8         | —     | 4,4          | —     |
| Всього з Степного району . .       | 35,5         | 4,9   | 33,8         | 6,0   | 4,4          | 0,6   |
| З Московської г. . . . .           | —            | —     | —            | —     | 1,5          | —     |
| Всього з Промислового району . .   | —            | —     | —            | —     | 1,5          | 0,2   |
| З Астрахан. губ. . . . .           | —            | —     | 189,4        | —     | 606,6        | —     |
| Всього з нижне-Волзького р. . . .  | —            | —     | 189,4        | 33,8  | 606,6        | 81,9  |
| З невідомих ст Росії . . . . .     | 5,9          | 0,8   | 15,0         | 2,7   | 12,9         | 1,7   |
| В С Ь О Г О . . . . .              | 725,6        | 100,0 | 560,8        | 100,0 | 740,8        | 100,0 |

## Польський ринок риби „частикової“, солоної, в'яленої й іншої 1902 р.

| Губерні Ц.-Польського            | ПРИБУТТЯ       |         |             |        | ВІДПРАВКА       |          |            |        | Перевищення         |                      |   |
|----------------------------------|----------------|---------|-------------|--------|-----------------|----------|------------|--------|---------------------|----------------------|---|
|                                  | З внутр. ринку | З Росії | З закордону | Всього | На внутр. ринок | До Росії | За границю | Всього | Прибуття над відпр. | Відпр. над прибуттям |   |
| Варшавськ. г. без Варш. . . . .  | 1,4            | 112,5   | —           | 113,9  | 14,0            | —        | 2,5        | 16,5   | 97,4                | —                    |   |
| Люблинська . . .                 | 0,5            | 0,1     | —           | 0,6    | 0,8             | —        | —          | 0,8    | —                   | 0,2                  |   |
| Петроків. г. без Лодзи . . . . . | 5,2            | —       | —           | 5,2    | —               | —        | —          | —      | 5,2                 | —                    |   |
| М. Лодзь . . . . .               | —              | 7,0     | —           | 7,0    | —               | —        | —          | —      | 7,0                 | —                    |   |
| Петроків. г. в цілому . . . . .  | 5,2            | 7,0     | —           | 12,2   | —               | —        | —          | —      | 12,2                | —                    |   |
| Сідлецька . . . . .              | —              | —       | —           | —      | 1,0             | —        | —          | 1,0    | —                   | 1,0                  |   |
| Невідомі ст. Ц.-Польськ. . . . . | 12,2           | 19,8    | —           | 32,0   | 3,5             | —        | —          | 3,5    | 28,5                | —                    |   |
| Всього                           | т. пуд.        | 19,3    | 139,4       | —      | 158,7           | 19,3     | —          | 2,5    | 21,8                | 136,9                | — |
|                                  | % . . . . .    | 12,2    | 87,8        | —      | 100,0           | 89,5     | —          | 11,5   | 100,0               | —                    | — |

## Польський ринок риби „частикової“, солоної й інш. 1908 р.

| Губерні Ц.-Польського               | ПРИБУТТЯ       |         |             |        | ВІДПРАВКА       |          |            |        | Перевищення         |                      |   |
|-------------------------------------|----------------|---------|-------------|--------|-----------------|----------|------------|--------|---------------------|----------------------|---|
|                                     | З внутр. ринку | З Росії | З закордону | Всього | На внутр. ринок | До Росії | За границю | Всього | Прибуття над відпр. | Відпр. над прибуттям |   |
| Варшавськ. г. (г. Варшава . . . . . | —              | 56,0    | —           | 56,0   | —               | —        | —          | —      | 56,0                | —                    |   |
| Ломжинська . . . . .                | —              | 3,0     | —           | 4,0    | —               | —        | —          | —      | 4,0                 | —                    |   |
| Невідомі ст. Ц.-Польск. . . . .     | 1,5            | 25,0    | —           | 26,5   | 1,5             | 1,0      | —          | 1,0    | 25,5                | —                    |   |
| Всього                              | т. пуд.        | 1,5     | 85,0        | —      | 86,5            | 1,5      | 1,0        | —      | 2,5                 | 84,0                 | — |
|                                     | % . . . . .    | 1,7     | 98,3        | —      | 100,0           | 60,0     | 40,0       | —      | 100,0               | —                    | — |

## Польський ринок риби „частикової“, в'яленої, солоної й ин. 1913 р.

| Губерні Ц.-Польського          | ПРИБУТТЯ       |         |              |        | ВІДПРАВКА       |          |           |        | Перевищення         |                      |   |
|--------------------------------|----------------|---------|--------------|--------|-----------------|----------|-----------|--------|---------------------|----------------------|---|
|                                | З внутр. ринку | З Росії | З за-кордону | Всього | На внутр. ринок | До Росії | За кордон | Всього | Прибуття над відпр. | Відпр. над прибуттям |   |
| Варшавська г. без Варшави .    | 1,4            | —       | 0,1          | 1,5    | —               | —        | —         | —      | 1,5                 | —                    |   |
| М. Варшава . .                 | 7,5            | 73,4    | 7,7          | 88,6   | 4,9             | —        | —         | 4,9    | 83,7                | —                    |   |
| Варшавська г. в цілому . . . . | 8,9            | 73,4    | 7,8          | 90,1   | 4,9             | —        | —         | 4,9    | 85,2                | —                    |   |
| Петроків. губ. (м. Лодзь) . .  | 2,7            | 8,3     | 8,0          | 19,0   | —               | —        | —         | —      | 19,0                | —                    |   |
| Невідомі ст. Польск. району    | 8,6            | 31,0    | 1,0          | 40,6   | 15,3            | —        | —         | 15,3   | 25,3                | —                    |   |
| Всього {                       | т. пуд.        | 20,2    | 112,7        | 16,8   | 149,7           | 20,2     | —         | —      | 20,2                | 129,5                | — |
|                                | % . . . .      | 13,5    | 75,3         | 11,2   | 100,0           | 100,0    | —         | —      | 100,0               | —                    | — |

## Довіз до Ц.-Польського з Росії риби „частикової“ солоної й ин. протягом років 1902, 1908 й 1913.

| Губерні й райони Росії                 | 1902 р. |       | 1908 р. |       | 1913 р. |       |
|--|---------|-------|---------|-------|---------|-------|
|  | т. п.   | %     | т. п.   | %     | т. п.   | %     |
| З Обл. В. Донського . . . . .          | 27,0    | —     | —       | —     | —       | —     |
| Всього з Степової України . . . . .    | 27,0    | 19,4  | —       | —     | —       | —     |
| З Гродненської губ. . . . .            | 7,1     | —     | —       | —     | 8,4     | —     |
| Всього з Литви . . . . .               | 7,1     | 5,1   | —       | —     | 8,4     | 7,4   |
| З Петербурзької губ. . . . .           | 2,5     | —     | 0,1     | —     | 2,6     | —     |
| З Псковської „ . . . . .               | 1,1     | —     | 0,2     | —     | 0,1     | —     |
| Всього з Приозер. району . . . . .     | 3,6     | 2,6   | 0,3     | 0,4   | 2,7     | 2,4   |
| З Саратовської губ. . . . .            | 85,1    | —     | —       | —     | —       | —     |
| Всього з Сер.-Волзьк. район . . . . .  | 85,1    | 61,0  | —       | —     | —       | —     |
| З Астраханської губ. . . . .           | —       | —     | 69,5    | —     | 67,7    | —     |
| Всього з Н.-Волзького району . . . . . | —       | —     | 69,5    | 81,8  | 67,7    | 60,1  |
| З Курляндської губ. . . . .            | —       | —     | —       | —     | 8,0     | —     |
| З Лифляндської губ. . . . .            | —       | —     | 1,4     | —     | 0,5     | —     |
| З Естляндської „ . . . . .             | —       | —     | —       | —     | 8,2     | —     |
| Всього з Прибалт. краю . . . . .       | —       | —     | 1,4     | 1,6   | 16,7    | 14,8  |
| З невідомих ст. Росії . . . . .        | 16,6    | 11,9  | 13,8    | 16,2  | 17,2    | 15,3  |
| Всього . . . . .                       | 139,4   | 100,0 | 85,0    | 100,0 | 112,7   | 100,0 |

## Польський ринок риби червоної, свіжої й инш. 1902 року.

| Губерні                          | П Р И Б У Т Т Я |         |             |        | В І Д П Р А В К А |         |           |        | П е р е в и - ш е н н я |                       |   |
|----------------------------------|-----------------|---------|-------------|--------|-------------------|---------|-----------|--------|-------------------------|-----------------------|---|
|                                  | З внутр. ринку  | З Росії | З закордону | Всього | На внутр. ринок   | В Росію | За кордон | Всього | Прибуття над відправк.  | Відправки над прибут. |   |
| Варшавська губ. без м. Варшави   | —               | 0,6     | —           | 0,6    | —                 | —       | 0,6       | 0,6    | —                       | —                     |   |
| м. Варшава . . . .               | 2,0             | 39,4    | 0,5         | 41,9   | 9,8               | —       | 0,9       | 10,7   | 31,2                    | —                     |   |
| Варшавська губ. в цілому . . . . | 2,0             | 40,0    | 0,5         | 42,5   | 9,8               | —       | 1,5       | 11,3   | 31,2                    | —                     |   |
| Келецька . . . . .               | —               | —       | —           | —      | 0,2               | —       | 1,0       | 1,2    | —                       | 1,2                   |   |
| Петрок. губ. без Лодзи . . . . . | 1,9             | —       | 0,7         | 2,6    | —                 | —       | —         | —      | 2,6                     | —                     |   |
| м. Лодзь . . . . .               | 4,2             | —       | —           | 4,2    | —                 | —       | —         | —      | 4,2                     | —                     |   |
| Петрок. губ. в цілому . . . . .  | 6,1             | —       | 0,7         | 6,8    | —                 | —       | —         | —      | 6,8                     | —                     |   |
| Радомська . . . . .              | 1,1             | —       | —           | 1,1    | 0,2               | —       | 1,0       | 1,2    | —                       | 0,1                   |   |
| Сувальська . . . . .             | 0,4             | 1,0     | —           | 1,4    | 1,7               | 1,8     | 0,6       | 4,1    | —                       | 2,7                   |   |
| Невідомі ст. Ц.-Польського       | 4,0             | 0,1     | —           | 4,1    | 1,7               | 0,1     | 0,5       | 2,3    | 1,8                     | —                     |   |
| Всього                           | т. пуд.         | 13,6    | 41,1        | 1,2    | 55,9              | 13,6    | 1,9       | 4,6    | 20,1                    | 35,8                  | — |
|                                  | % . . .         | 24,3    | 73,6        | 2,1    | 100,0             | 67,7    | 9,5       | 22,8   | 100,0                   | —                     | — |

## Польський ринок риби червоної свіжої 1908 року.

Риба червона [білуга, осятёр, сірюга, чечуга („стерлядь“) („шип“) віз, білұха („белорыбица“), корюка, „кумжа“, сальма („лосось“) „мускун“, „пельма“, „омуль“, „ряпушка“, сарма (сиг“), „таймень“, струг („форель“), перій („хариус“)] жива, морожена, свіжа і свіжа у льоду крім мільки (снетков), а також раки.

| Губерні<br>Ц.-Польського          | П Р И Б У Т Т Я   |         |                  |        | В І Д П Р А В К А  |         |           |        | П е р е в и ш е н н я        |                          |   |
|-----------------------------------|-------------------|---------|------------------|--------|--------------------|---------|-----------|--------|------------------------------|--------------------------|---|
|                                   | З внутр.<br>ринку | З Росії | З закор-<br>дону | Всього | На внутр.<br>ринок | В Росію | За кордон | Всього | Прибуття<br>над<br>відправк. | Відправки<br>над прибут. |   |
| Варшавська губ.<br>без м. Варшави | —                 | —       | —                | —      | —                  | —       | —         | —      | —                            | —                        |   |
| м. Варшава . . .                  | —                 | 6,2     | —                | 6,2    | 8,8                | —       | —         | 8,8    | —                            | 2,6                      |   |
| Варшавська губ.<br>в цілому . . . | —                 | 6,2     | —                | 6,2    | 8,8                | —       | —         | 8,8    | —                            | 2,6                      |   |
| Келецька . . .                    | —                 | —       | —                | —      | —                  | 0,2     | 0,4       | 0,6    | —                            | 0,6                      |   |
| Петрок. губ. . .<br>(Лодзь)       | 8,8               | —       | —                | 8,8    | —                  | —       | —         | —      | 8,8                          | —                        |   |
| Плоцька . . . .                   | —                 | —       | —                | —      | —                  | —       | 0,9       | 0,9    | —                            | 0,9                      |   |
| Радомська . . .                   | —                 | —       | —                | —      | 1,1                | —       | 1,1       | 2,2    | —                            | 2,2                      |   |
| Невідомі ст.<br>Пол. р. . . .     | 2,3               | 1,0     | —                | 3,3    | 1,2                | 0,1     | 1,3       | 2,6    | 0,7                          | —                        |   |
| Всього {                          | т. пуд.           | 11,1    | 7,2              | —      | 18,3               | 11,1    | 0,3       | 3,7    | 15,1                         | 3,2                      | — |
|                                   | % . .             | 60,7    | 39,3             | —      | 100,0              | 73,5    | 2,0       | 24,5   | 100,0                        | —                        | — |

## Польський ринок риби червоної свіжої й ин. 1913 року.

| Губерні<br>Ц.-Польського              | П Р И Б У Т Т Я  |         |                  |        | В І Д П Р А В К А |         |           |        | Перевищення                  |                               |   |
|---------------------------------------|------------------|---------|------------------|--------|-------------------|---------|-----------|--------|------------------------------|-------------------------------|---|
|                                       | З внут.<br>ринку | З Росії | З закор-<br>дону | Всього | На внут.<br>ринок | В Росію | За кордон | Всього | Прибуття<br>над<br>відправк. | Відправки<br>над<br>прибуттям |   |
| Варшавська губ.<br>(без Варшави)      | 8,5              | —       | 0,6              | 9,1    | 1,1               | —       | —         | 1,1    | 8,0                          | —                             |   |
| м. Варшава . . .                      | 1,8              | 30,2    | 13,0             | 45,0   | 43,0              | —       | 8,3       | 51,3   | —                            | 6,3                           |   |
| Варшавська губ.<br>в цілому . . .     | 10,3             | 30,2    | 13,6             | 54,1   | 44,1              | —       | 8,3       | 52,4   | 1,7                          | —                             |   |
| Каліська . . . . .                    | 3,1              | —       | —                | 3,1    | —                 | —       | —         | —      | 3,1                          | —                             |   |
| Люблинська . . . . .                  | —                | —       | —                | —      | 0,6               | —       | 0,3       | 0,9    | —                            | 0,9                           |   |
| Петроків. губ.<br>без Лодзи . . . . . | 20,0             | —       | —                | 20,0   | —                 | —       | —         | —      | 20,0                         | —                             |   |
| м. Лодзь . . . . .                    | 11,8             | 18,5    | 6,1              | 36,4   | 0,2               | —       | 3,7       | 3,9    | 32,5                         | —                             |   |
| Петроків. губ.<br>в цілому . . . . .  | 31,8             | 18,5    | 6,1              | 56,4   | 0,2               | —       | 3,7       | 3,9    | 52,5                         | —                             |   |
| Невід. ст.<br>Польськ. р. . . . .     | 6,0              | 3,3     | 0,1              | 9,4    | 6,3               | —       | 2,2       | 8,5    | 0,9                          | —                             |   |
| Всього                                | т. п.            | 51,2    | 52,0             | 19,8   | 123,2             | 51,2    | —         | 14,5   | 65,7                         | 57,3                          | — |
|                                       | %                | 41,6    | 42,3             | 16,1   | 100,0             | 78,2    | —         | 21,8   | 100,0                        | —                             | — |

Довіз в Ц.-Польське з Росії риби червоної свіжої й инш.  
1902, 1908 і 1913 р.р.

| Губерні й райони Росії           | 1902 р. |       | 1908 р. |       | 1913 р. |       |
|----------------------------------|---------|-------|---------|-------|---------|-------|
|                                  | т. п.   | ‰     | т. п.   | ‰     | т. п.   | ‰     |
| З Чернігівської губ. . . . .     | 0,6     | —     | —       | —     | —       | —     |
| „ Полтавської губ. . . . .       | —       | —     | —       | —     | 0,8     | —     |
| Всього з Лівобережн. України . . | 0,6     | 1,4   | —       | —     | 0,8     | 1,5   |
| З Петербурзької губ. . . . .     | 5,8     | —     | —       | —     | 1,5     | —     |
| „ Псковської губ. . . . .        | —       | —     | —       | —     | 0,2     | —     |
| Всього з Приозерного району.     | 5,8     | 14,1  | —       | —     | 1,7     | 3,3   |
| З Херсонської губ. . . . .       | —       | —     | 1,0     | —     | —       | —     |
| „ Обл. В.-Донського . . . . .    | 1,1     | —     | —       | —     | —       | —     |
| „ Катеринославської губ. . . . . | 0,2     | —     | —       | —     | —       | —     |
| Всього зі Степ. України . . .    | 1,3     | 3,2   | 1,0     | 13,9  | —       | —     |
| З Саратовської губ. . . . .      | 27,9    | —     | —       | —     | —       | —     |
| Всього з Сер.-Волзьк. район .    | 27,9    | 67,9  | —       | —     | —       | —     |
| З Витебської губ. . . . .        | 0,2     | —     | —       | —     | —       | —     |
| Всього з Білоруси . . . . .      | 0,2     | 0,5   | —       | —     | —       | —     |
| З Уральської губ. . . . .        | 3,7     | —     | —       | —     | —       | —     |
| Всього зі Степного району .      | 3,7     | 9,0   | —       | —     | —       | —     |
| З Гродненської губ. . . . .      | —       | —     | 0,2     | —     | —       | —     |
| Всього з Литви . . . . .         | —       | —     | 0,2     | 2,8   | —       | —     |
| З Волинської губ. . . . .        | —       | —     | 0,5     | —     | 1,1     | —     |
| Всього з Правобережн. Укр. .     | —       | —     | 0,5     | 6,9   | 1,1     | 2,1   |
| З Московської губ. . . . .       | —       | —     | 0,9     | —     | 4,5     | —     |
| Всього з Пром.-района . . .      | —       | —     | 0,9     | 12,5  | 4,5     | 8,7   |
| З Астраханської губ. . . . .     | —       | —     | 2,7     | —     | 38,5    | —     |
| Всього з Н.-Волзьк. района .     | —       | —     | 2,7     | 37,5  | 38,5    | 74,0  |
| З невід. станцій Росії . . . . . | 1,6     | 3,9   | 1,9     | 26,4  | 5,4     | 10,4  |
| В С Ь О Г О . . . . .            | 41,1    | 100,0 | 7,2     | 100,0 | 52,0    | 100,0 |



Польський ринок риби червоної, в'яленої, копченої, солоної, сушеної, крім сальми („лосося“) сімги й сарми („сига“) копчених, балика, осетринових риб і білухи („балорыбицы“), мільки, а також риби в консервах, бляшанках і банках 1902 р.

(Велик. і малою швидк. перев.).

| ГУБЕРНІ<br>Ц.-ПОЛЬСЬК.            | ПРИБУТТЯ         |         |           |        | ВІДПРАВКА         |          |           |        | Перевищення           |                     |   |
|-----------------------------------|------------------|---------|-----------|--------|-------------------|----------|-----------|--------|-----------------------|---------------------|---|
|                                   | З внут.<br>ринку | З Росії | З закорд. | Всього | На внут.<br>ринок | До Росії | За кордон | Всього | Прибут.<br>над відпр. | Відпр.<br>над приб. |   |
| Варш. губ.<br>(м. Варш.) . . .    | —                | 24,9    | —         | 24,9   | 9,5               | —        | 6,4       | 15,9   | 9,0                   | —                   |   |
| Потроків. губ.<br>без Лодзи . . . | 7,1              | —       | —         | 7,1    | —                 | —        | —         | —      | 7,1                   | —                   |   |
| Невідомі<br>Ст. Ц.-Польськ. . .   | 2,4              | 1,4     | —         | 3,8    | —                 | —        | —         | —      | 3,8                   | —                   |   |
| Всього                            | т. п.            | 9,5     | 26,3      | —      | 35,8              | 9,5      | —         | 6,4    | 15,9                  | 19,9                | — |
|                                   | %                | 26,5    | 73,5      | —      | 100,0             | 59,7     | —         | 40,3   | 100,0                 | —                   | — |

Польський рибний ринок 1908 року. Риба червона, в'ялена, копчена, солонна, сушена, крім сальми („лосося“), сімги, й сарми („сига“), копчених, балика, осетринових риб і білухи, мільки, а також риби в консервах, бляшанках і банках.

(Велик. і мал. швид.).

| ГУБЕРНІ<br>Ц.-ПОЛЬСЬК.             | ПРИБУТТЯ         |         |           |        | ВІДПРАВКА         |          |           |        | Перевищення           |                     |
|------------------------------------|------------------|---------|-----------|--------|-------------------|----------|-----------|--------|-----------------------|---------------------|
|                                    | З внут.<br>ринку | З Росії | З закорд. | Всього | На внут.<br>ринок | До Росії | За кордон | Всього | Прибут.<br>над відпр. | Відпр.<br>над приб. |
| Варшав. губ.<br>(м. Варшава) . .   | —                | 13,5    | —         | 13,5   | —                 | —        | —         | —      | 13,5                  | —                   |
| Петроків. губ.<br>(м. Лодзь) . . . | —                | 0,8     | —         | 0,8    | —                 | —        | —         | —      | 0,8                   | —                   |
| Невідомі ст.<br>Ц.-Польськ. р. . . | —                | 0,8     | —         | 0,8    | —                 | —        | —         | —      | 0,8                   | —                   |
| Всього                             | т. п.            | —       | 15,1      | —      | 15,1              | —        | —         | —      | 15,1                  | —                   |
|                                    | %                | —       | 100,0     | —      | 100,0             | —        | —         | —      | —                     | —                   |

## Польський ринок риби червоної в'яленої й ин. 1913 року.

| ГУБЕРНІ<br>Ц.-ПОЛЬСЬК.           | П Р И Б У Т Т Я  |         |           |        | В І Д П Р А В К А |          |           |        | Переви-<br>щення      |                     |   |
|----------------------------------|------------------|---------|-----------|--------|-------------------|----------|-----------|--------|-----------------------|---------------------|---|
|                                  | З внут.<br>ринку | З Росії | З закорд. | Всього | На внут.<br>ринку | До Росії | За кордон | Всього | Прибут.<br>над відпр. | Відпр.<br>над приб. |   |
| Варшав. г.<br>(м. Варшава) . . . | —                | 14,6    | —         | 14,6   | —                 | 1,6      | —         | 1,6    | 13,0                  | —                   |   |
| Ломжин. . . . .                  | —                | 0,8     | —         | 0,8    | —                 | —        | —         | —      | 0,8                   | —                   |   |
| Люблинська . . .                 | —                | 2,1     | —         | 2,1    | —                 | —        | —         | —      | 2,1                   | —                   |   |
| Сувальська . . .                 | —                | 2,4     | —         | 2,4    | —                 | —        | —         | —      | 2,4                   | —                   |   |
| Невід. ст. Ц.-Пол.               | —                | 3,1     | —         | 3,1    | —                 | —        | —         | —      | 3,1                   | —                   |   |
| Всього                           | т. п.            | —       | 23,0      | —      | 23,0              | —        | 1,6       | —      | 1,6                   | 21,4                | — |
|                                  | %.               | —       | 100,0     | —      | 100,0             | —        | 100,0     | —      | 100,0                 | —                   | — |

Довіз в Ц.-Польське з Росії риби червоної, в'яленої й ин.  
1902, 1908 й 1913 р.р.

| Губерні й райони Росії         | 1902  |       | 1908  |       | 1913  |       |
|--------------------------------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|
|                                | т. п. | %     | т. п. | %     | т. п. | %     |
| З Петербурзької губ. . . . .   | 1,7   | —     | —     | —     | —     | —     |
| Всього Приозер. району . . .   | 1,7   | 6,5   | —     | —     | —     | —     |
| З Саратовської губ. . . . .    | 23,8  | —     | 1,3   | —     | —     | —     |
| Всього з Сер.-Волзьк. району.  | 23,8  | 90,5  | 1,3   | 8,6   | —     | —     |
| З Херсонської губ. . . . .     | —     | —     | —     | —     | 5,0   | —     |
| Всього з Ст. України . . . . . | —     | —     | —     | —     | 5,0   | 21,7  |
| З Забайкальської окр. . . . .  | —     | —     | —     | —     | 1,4   | —     |
| З Усурійського краю . . . . .  | —     | —     | —     | —     | 13,5  | —     |
| Всього з Сибіру . . . . .      | —     | —     | —     | —     | 14,9  | 64,8  |
| З Астраханської губ. . . . .   | —     | —     | 11,7  | —     | —     | —     |
| Всього з Н.-Волзьк. району .   | —     | —     | 11,7  | 77,5  | —     | —     |
| З Невідом. ст. Росії . . . . . | 0,8   | 3,0   | 2,1   | 13,9  | 3,1   | 13,5  |
| Всього . . . . .               | 26,3  | 100,0 | 15,1  | 100,0 | 23,0  | 100,0 |

## Польський ринок оселедців 1902 року.

| ГУБЕРНІ<br>Ц.-ПОЛЬСЬК. | П Р И Б У Т Т Я  |         |           |        | В І Д П Р А В К А |          |           |        | Перевищення           |                     |
|------------------------|------------------|---------|-----------|--------|-------------------|----------|-----------|--------|-----------------------|---------------------|
|                        | З внут.<br>ринку | З Росії | З закорд. | Всього | На внут.<br>ринк. | До Росії | Закордон. | Всього | Прибут.<br>над відпр. | Відпр.<br>над приб. |
| Варшав. губ.           |                  |         |           |        |                   |          |           |        |                       |                     |
| без Варшави . .        | 13,1             | —       | 88,0      | 101,1  | 12,0              | —        | —         | 12,0   | 89,1                  | —                   |
| м. Варшава . .         | 1,0              | 34,1    | 457,0     | 492,1  | 48,2              | —        | —         | 48,2   | 443,9                 | —                   |
| Варш. губ.             |                  |         |           |        |                   |          |           |        |                       |                     |
| в цілому . . . .       | 14,1             | 34,1    | 545,0     | 593,2  | 60,2              | —        | —         | 60,2   | 533,0                 | —                   |
| Келецька . . . .       | —                | 2,0     | 4,0       | 6,0    | —                 | —        | —         | —      | 6,0                   | —                   |
| Ломжин . . . . .       | —                | —       | 9,0       | 9,0    | —                 | —        | —         | —      | 9,0                   | —                   |
| Люблинська . . .       | —                | 1,0     | 86,0      | 87,0   | —                 | 5,0      | —         | 5,0    | 82,0                  | —                   |
| Петрок. г. Лодзь.      | 10,8             | 1,0     | 82,0      | 93,8   | 8,7               | —        | —         | 8,7    | 85,1                  | —                   |
| Лодзь . . . . .        | 3,0              | 0,6     | 174,0     | 177,6  | 3,0               | 2,0      | —         | 5,0    | 172,6                 | —                   |
| Петроків. губ.         |                  |         |           |        |                   |          |           |        |                       |                     |
| в цілому . . . . .     | 13,8             | 1,6     | 256,0     | 271,4  | 11,7              | 2,0      | —         | 13,7   | 257,7                 | —                   |
| Полоцька . . . . .     | —                | —       | 9,0       | 9,0    | —                 | —        | —         | —      | 9,0                   | —                   |
| Радомська . . . .      | —                | —       | 35,0      | 35,0   | —                 | —        | —         | —      | 35,0                  | —                   |
| Сідлецька . . . . .    | —                | 5,0     | 49,0      | 54,0   | —                 | —        | —         | —      | 54,0                  | —                   |
| Невідомі ст.           |                  |         |           |        |                   |          |           |        |                       |                     |
| Польськ. району.       | 72,0             | 1,6     | 20,0      | 93,6   | 28,0              | —        | —         | 28,0   | 65,6                  | —                   |
| Всього                 |                  |         |           |        |                   |          |           |        |                       |                     |
| { т. п.                | 99,9             | 45,3    | 101,0     | 1158,2 | 99,9              | 7,0      | —         | 106,9  | 1051,3                | —                   |
| { % .                  | 8,6              | 3,9     | 87,5      | 100,0  | 93,5              | 6,5      | —         | 100,0  | —                     | —                   |

## Польський ринок оселедців 1908 року.

| Губернії         | ПРИБУТТЯ      |         |          |        | ВІДПРАВКА     |          |          |        | Перевищення       |                   |
|------------------|---------------|---------|----------|--------|---------------|----------|----------|--------|-------------------|-------------------|
|                  | з внут. ринку | з Росії | з Закар. | Всього | На внут. рин. | До Росії | Закардон | Всього | Прибут. над віпр. | Відр. над прибут. |
| Ц.-Польського    |               |         |          |        |               |          |          |        |                   |                   |
| Варшав. губ.     |               |         |          |        |               |          |          |        |                   |                   |
| Без Варшави . .  | 18,7          | 4,0     | 30,0     | 52,7   | 7,0           | —        | —        | 7,0    | 45,7              | —                 |
| М. Варшава . .   | 0,1           | 73,7    | 571,0    | 644,8  | 43,4          | 0,7      | 0,7      | 44,8   | 600,0             | —                 |
| Варшав. губ.     | 18,8          | 77,7    | 601,0    | 697,5  | 50,4          | 0,7      | 0,7      | 51,8   | 645,7             | —                 |
| в цілому         |               |         |          |        |               |          |          |        |                   |                   |
| Келецька . . . . | 8,0           | —       | 10,0     | 18,0   | —             | —        | —        | —      | 18,0              | —                 |
| Ломжинська . .   | —             | —       | 38,0     | 38,0   | —             | —        | —        | —      | 38,0              | —                 |
| Люблинська . .   | 1,0           | 3,0     | 151,0    | 155,0  | —             | —        | —        | —      | 155,0             | —                 |
| Петроков. губ.   |               |         |          |        |               |          |          |        |                   |                   |
| Без Лодзи . . .  | 28,3          | —       | 1,1      | 29,4   | 33,3          | —        | —        | 33,3   | —                 | 3,9               |
| М. Лодзь . . . . | 2,7           | —       | 0,9      | 3,6    | —             | —        | —        | —      | 3,6               | —                 |
| Петроков. г.     | 31,0          | —       | 2,0      | 33,0   | 33,3          | —        | —        | 33,3   | —                 | 0,3               |
| в цілому         |               |         |          |        |               |          |          |        |                   |                   |
| Плоцька . . . .  | —             | —       | 15,0     | 15,0   | —             | —        | —        | —      | 15,0              | —                 |
| Радомська . . .  | —             | —       | 74,0     | 74,0   | —             | —        | —        | —      | 74,0              | —                 |
| Сідлецька . . .  | 1,0           | 9,0     | 105,0    | 115,0  | —             | —        | —        | —      | 115,0             | —                 |
| Сувальська . .   | —             | 4,0     | 29,0     | 33,0   | —             | —        | —        | —      | 33,0              | —                 |
| Невідомі         |               |         |          |        |               |          |          |        |                   |                   |
| Ст. Польс. р. .  | 47,9          | 2,2     | 42,1     | 92,2   | 23,1          | —        | 0,1      | 23,2   | 69,0              | —                 |
| Всього           |               |         |          |        |               |          |          |        |                   |                   |
| т. п.            | 107,7         | 95,9    | 1067,1   | 1270,7 | 106,8         | 0,7      | 0,8      | 108,3  | 1162,4            | —                 |
| %                | 8,5           | 7,5     | 84,0     | 100,0  | 98,7          | 0,6      | 0,7      | 100,0  | —                 | —                 |

## Польський ринок оселедців 1913 року.

| Губерні<br>Ц.-Польського              | ПРИБУТТЯ          |          |           |        | ВІДПРАВКА        |         |           |        | Перевищення           |                          |
|---------------------------------------|-------------------|----------|-----------|--------|------------------|---------|-----------|--------|-----------------------|--------------------------|
|                                       | З внут.<br>ринку. | З Росії. | З закорд. | Всього | На внут.<br>рин. | В Росію | Закордон. | Всього | Прибут.<br>над відпр. | Відпр. над<br>прибуттям. |
| Варшав. губ. . . . .<br>(без Варшави) | 25,6              | 1,0      | 124,0     | 150,6  | 7,0              | —       | —         | 7,0    | 143,6                 | —                        |
| М. Варшава . . . . .                  | 1,4               | 113,0    | 683,3     | 797,7  | 67,5             | 4,0     | 1,0       | 72,5   | 725,2                 | —                        |
| Варш. г. в цілому                     | 27,0              | 114,0    | 807,3     | 948,3  | 74,5             | 4,0     | 1,6       | 79,5   | 868,8                 | —                        |
| Каліська . . . . .                    | 3,0               | —        | 3,1       | 6,1    | —                | —       | —         | —      | 6,1                   | —                        |
| Келецька . . . . .                    | 8,0               | —        | 24,0      | 32,0   | 5,0              | —       | —         | 5,0    | 27,0                  | —                        |
| Ломжинська . . . . .                  | —                 | 3,0      | 33,0      | 36,0   | —                | —       | —         | —      | 36,0                  | —                        |
| Люблинська . . . . .                  | 10,7              | 3,0      | 144,0     | 157,7  | —                | —       | —         | —      | 157,7                 | —                        |
| Петроков. губ. . . . .<br>(без Лодзи) | 20,2              | 1,0      | 130,6     | 151,8  | 27,0             | —       | —         | 27,0   | 124,8                 | —                        |
| М. Лодзь . . . . .                    | 2,5               | —        | 344,3     | 346,8  | 8,9              | —       | —         | 8,9    | 337,9                 | —                        |
| Петр. г. в цілому                     | 22,7              | 1,0      | 474,9     | 498,6  | 35,9             | —       | —         | 35,9   | 462,7                 | —                        |
| Радомська . . . . .                   | 4,0               | 1,0      | 76,0      | 81,0   | —                | —       | —         | —      | 81,0                  | —                        |
| Полоцька . . . . .                    | —                 | —        | 18,0      | 18,0   | —                | —       | —         | —      | 18,0                  | —                        |
| Сідлецька . . . . .                   | 8,7               | 7,0      | 116,1     | 131,8  | —                | —       | —         | —      | 131,8                 | —                        |
| Сувальська . . . . .                  | —                 | 1,0      | —         | 1,0    | —                | 7,0     | —         | 7,0    | —                     | 6,0                      |
| Невід. ст.                            |                   |          |           |        |                  |         |           |        |                       |                          |
| Польськ. р. . . . .                   | 63,3              | 5,0      | 76,1      | 144,4  | 32,0             | 2,0     | —         | 34,0   | 110,4                 | —                        |
| Всього                                | 147,4             | 135,0    | 1772,5    | 2054,9 | 147,4            | 13,0    | 1,0       | 161,4  | 1893,5                | —                        |
|                                       | 7,2               | 6,6      | 86,2      | 100,0  | 91,3             | 8,1     | 0,6       | 100,0  | —                     | —                        |

## Довіз в Ц.-Польське з Росії оселедців в 1902, 1908, 1913 р.р.

| Губерні й райони Росії          | 1902 р. |       | 1908 р. |       | 1913 р. |       |
|---------------------------------|---------|-------|---------|-------|---------|-------|
|                                 | Т. п.   | %     | Т. п.   | %     | Т. п.   | %     |
| З Гродненської . . . . .        | 7,0     | —     | 17,0    | —     | 11,0    | —     |
| Всього з Литви . . . . .        | 7,0     | 15,5  | 17,0    | 17,7  | 11,0    | 8,2   |
| З Петербурзької губ. . . . .    | 4,0     | —     | 1,0     | —     | —       | —     |
| Всього з Приозерн. р. . . . .   | 4,0     | 8,8   | 1,0     | 1,1   | —       | —     |
| З Курляндської губ. . . . .     | 28,0    | —     | 75,0    | —     | 106,0   | —     |
| Всього з Прибалт. краю          | 28,0    | 61,8  | 75,0    | 78,2  | 106,0   | 78,5  |
| З Херсонської губ. . . . .      | 0,9     | —     | 0,7     | —     | —       | —     |
| Всього з Степ. України          | 0,9     | 2,0   | 0,7     | 0,7   | —       | —     |
| З невідомих ст. Росії . . . . . | 5,4     | 11,9  | 2,2     | 2,3   | 18,0    | 13,3  |
| ВСЬОГО . . . . .                | 45,3    | 100,0 | 95,9    | 100,0 | 135,0   | 100,0 |

## III. Нафтовий ринок.

В справі всесвітнього здобування нафти, як і в інших галузях господарського життя, за часи війни повстало багато змін. За останні сім років всесвітня здобич нафти поступово розвивалась ось так:

|                    |     |                     |
|--------------------|-----|---------------------|
| Рік 1913 . . . . . | 384 | міл. бар.           |
| Рік 1914 . . . . . | 399 | „ „ (Барель=8,4 п.) |
| Рік 1915 . . . . . | 428 | „ „                 |
| Рік 1916 . . . . . | 461 | „ „                 |
| Рік 1917 . . . . . | 507 | „ „                 |
| Рік 1919 . . . . . | 554 | „ „                 |
| Рік 1920 . . . . . | 689 | „ „                 |

Здобування нафти за часи війни зростало раз-у-раз що року; це пояснюється з одного боку тим, що осередки нафтової промисловости лежать в Америці, з другого боку—збільшеним попитом Європи на паливо в звязку з війною. Наприкінці цього семирічного періоду, що ми його розглядаємо, загальна кількість здобичи нафти збільшилась майже вдвое.

Рівнобіжно зі зростанням здобичи нафти йшов зріст нафтопаливної флоти, як це показує нижчепоdana таблиця:

#### Нафтопаливна флота

| А. С. Штати        | Другі країни | Разом | Т о н а ж |
|--------------------|--------------|-------|-----------|
| 1913 . . . . . 52  | 283          | 335   | 2.156.987 |
| 1919 . . . . . 242 | 402          | 644   | 4.995.122 |
| 1920 . . . . . 298 | 376          | 674   | 5.215.961 |
| 1921 . . . . . 403 | 512          | 915   | 7.554.724 |

За останній рік всесвітній тонаж збільшився на 43%. Опановуюче становище в нафтовім тонажі належить Сполученим Штатам. На долю цієї країни з загальної кількості одиниць флоти 1921 року припало 44%, в той час як р. 1913 кількість одиниць становила 13%. Як і в інших галузях і тут всесвітня війна сприяла розвиткові продукційних сил С.-Штатів. Роля й значіння окремих країн у всесвітній здобичі нафти за цей термін значно змінились: р. 1913 перше місце належало С. Штатам, що здобули 248 м. бар., потім іде Росія—63 м., Мексика—26 м., Румунія—14 м., Голанська Індія—11 м. і наприкінці, Галичина—8 м.

В р. 1920 перше місце закріпилось за С. Штатами, що здобули 443 м., а за ними йде Мексика—160 м., а на остаток уже Росія—30 м.

За дивовижний треба вважати зріст Мексиканської нафтової промисловости, що збільшила здобич в 6 разів коли С.-Штати збільшили здобич лише в 2 раза.

Мексика тепер справді таки є важливим всесвітнім постачальником нафти.

За теперішніх часів С.-Штати ще утримують гегемонію, але Мексика вже готується стати за дуже міцного для них конкурента. Як що об'єднаємо продукцію С.-Штатів та Мексики під одним іменем американської, то на долю Америки зі світового виробництва нафти р. 1920 припаде 603 м., то-б-го 87% всієї світової здобичи нафти.

І справді тому Америку можна назвати володарем всесвітнього нафтового ринку. Здобич нафти в Росії помітно скоротилась, це-ж помічаємо й в Галичині, де здобич нафти знизилась від 8 до 6 м.

На всесвітній ринку прийшли нові країни, де здобувають нафту й на долю яких прийдучість готується блискуча—це Персія й в меншій мірі Єгипет. року 1913 Персію ще не згадували серед тих країн, що здобували більш-менш значну кількість нафти, а вже р. 1920 в Персії здобувалось 6 м. бар. Єгипет давав р. 1913—95 тис., а р. 1920—1 м. Розвиток нафтопромисловости в цих двох країнах утворився через зусилля Англії. В Англії зорганізовано міцний нафтовий трест для експлоатації непорушених нафтоносних земель Персії, Месопотамії, Індії та Єгипта. Всю здобич нафти Персії зосереджено в руках Англо-Персидського Товариства.

Англійські геологи стверджують, що Персія за багатством нафтових ропищ<sup>1)</sup> може конкурувати з Мексикою.

Зріст всесвітньої здобичи нафти залежить від великого попиту на нафту та її продукти. Велика кількість підприємств Англії та С.-Штатів перейшли вже на нафтове опалення. Більшість суден, що будуються в доках С.-Штатів і Англії, належить до типу теплоходів.

Важливу роль в справі поширення в Англії нафтового опалення відогравав відомий страйк шахтарів. Великі споживачі камінного вугілля (підземна залізниця, трансатлантична кампанія, військова флота) стали переходити на нафту. Швидкий за наших часів розвиток автомобільного транспорту вже викликає збільшений попит на нафтові продукти. Взагалі, для нафтового ринку склалась дуже сприятлива ситуація, ціни на нафту та її продукти стоять високі.

Галицька нафтова промисловість відограє у всесвітньому господарстві не значну роль, бо дає не більш 1% всесвітньої здобичи нафти; але навіть і при таких умовах вона може відограти велику роль в справі економічного відродження Польщі.

Польські керуючі кола цінують усе значіння цієї промисловости, бо нафту та її продукти справедливо вважають за важливий продукт польського експорту.

Ропища нафтові в Галичині охоплюють широку смугу на 400 кл. уздовж Карпатських гір.

До теперішнього часу ці площі ще мало досліджено, тільки в однім Бориславським водозборі провадиться здобуття нафти в широких розмірах.

За останні 10 років здобич нафти в Галичині мала такі розміри:

|                  |     |       |         |    |        |     |
|------------------|-----|-------|---------|----|--------|-----|
| 1909 р. . . . .  | 205 | тисяч | вагонів | по | 10.000 | кг. |
| 1910 " . . . . . | 176 | "     | "       | "  | "      | "   |
| 1911 " . . . . . | 145 | "     | "       | "  | "      | "   |
| 1912 " . . . . . | 119 | "     | "       | "  | "      | "   |
| 1913 " . . . . . | 107 | "     | "       | "  | "      | "   |
| 1914 " . . . . . | 188 | "     | "       | "  | "      | "   |
| 1915 " . . . . . | 73  | "     | "       | "  | "      | "   |
| 1916 " . . . . . | 90  | "     | "       | "  | "      | "   |
| 1917 " . . . . . | 85  | "     | "       | "  | "      | "   |
| 1818 " . . . . . | 83  | "     | "       | "  | "      | "   |
| 1919 " . . . . . | 83  | "     | "       | "  | "      | "   |
| 1920 " . . . . . | 76  | "     | "       | "  | "      | "   |
| 1921 " . . . . . | 70  | "     | "       | "  | "      | "   |

Війна відбилась на Галицькій нафтопромисловості дуже несприятливо, і тепер її продукція не перевищує 35% до військової норми. Зменшення здобичи нафти під час війни залежало від того, що в Галичині відбувались військові події. І тепер не поліпшилось становище

<sup>1)</sup> З словн. геолог. Тутк.



через те, що понижився відповідний реманент, а до його відновлення з приводу дуже низького курсу польської валюти стали великі труднощі. Недостача паротягів та цистерн гальмує вивіз нафти та її продуктів з промислів до заводів, а все це й затримує здобич нафти<sup>1)</sup>.

Де-які польські дослідники, звертаючи увагу на зменшення здобичи ще за кілька років до війни, вважають, що це виникло через знесилена нафтових площин в Галичині. Для збільшення здобичи нафти передовсім потрібне систематичне обслідування нових нафтових площин, заведення глибокого свердлування. А що це твердження справдливие, яскраво ілюструє зниження здобичи нафти в Тустановиці— в цьому Баку Галицької нафтової промисловости:

|                  |     |         |
|------------------|-----|---------|
| 1909 р. . . . .  | 1,7 | мл. тон |
| 1910 „ . . . . . | 1,4 | „ „     |
| 1911 „ . . . . . | 1,1 | „ „     |
| 1912 „ . . . . . | 0,8 | „ „     |
| 1913 „ . . . . . | 0,7 | „ „     |
| 1914 „ . . . . . | 0,5 | „ „     |
| 1920 „ . . . . . | 0,2 | „ „     |

Продукція нафти географічно розподілялась по округах Галичини так:

| Округи                | Кількість підприємств | Кількість робітників | Здобич нафти в тонах |
|-----------------------|-----------------------|----------------------|----------------------|
| Ясло . . . . .        | 73                    | 1.439                | 66.905               |
| Дрогобич . . . . .    | 334                   | 5.067                | 1.004.290            |
| Станиславів . . . . . | 37                    | 752                  | 42.473               |
| Разом . . . . .       | 444                   | 7.258                | 1.113.668            |

Тустановиця належить до Дрогобицької округи.

Галицька нафтопромисловість була спочатку в руках дрібних капіталістів. Нафтоносні пластів'я<sup>2)</sup> лежать неглибоко й тому витрати на здобич були невеликі. Це дало можливість дрібним землевласникам самим взятися за розробку ропищ. Такі підприємства звичайно складались з 1—2 свердловин. До кінця 19 сторіччя підприємства з 50 робітниками являли рідкі винятки. З відомостей року 1910, в середньому на одно підприємство припадало 20 робітників. З початку цього сторіччя починається концентрація галицької нафтопромисловости. Дрібні підприємства переходять до рук акціонерних товариств, що володіють великими капіталами. Свердловини почали робити на більшу глибину. Довоєнні витрати на 1 свердловину сягали 10—20 т.

1) Fabierkewicz—L'Est Europeen № 5-6-7. Varsovie. 1922 p. 141.

2) З словн. геолог. Тутк.

ф. ст. Очевидячки, за збудовання нових свердловин могли братися великі підприємства. Існування багатьох дрібних підприємств гальмувало нормальний розвиток галицької нафтопромисловости.

В справі розвинення галицької нафтопромисловости значну ролю відіграли закордонні капітали, спочатку віденські, а пізніше французькі, бельгійські та голанські. Після того, як попит на нафту став зростати, капітали почали притьмом плинути до галицької нафтопромисловости.

Чужоземні капіталісти почали скуповувати свердловини, що місцеві підприємці хотіли збути з рук, бо були певні, що ці свердловини вже були використувані, а тому виснажені. Підприємства, що їх таким чином скуповували, об'єднувались у великі акціонерні товариства. Про те, яку саме участь в галицькій нафтопромисловості беруть чужоземні капітали, скласти можливо відповідне поняття на підставі таких даних: на долю французького капіталу припадало 53%, польського—18%, швейцарського—10%, австрійського 7%, англійського та голанського—4%, угорського—1%. Як видно звітсіль домінуюче значіння в галицькій нафтовій промисловості належить французькому капіталові. Французи вклали в галицьку нафтопромисловість 600 м. франків. Але щоб галицьку нафтопромисловість підняти та забезпечити її розвиток треба, щоб і надалі прибував чужоземний капітал. Опріч того є ясною потреба збудування нових та глибших свердловин, систематичне обслідування нових нафтових районів, поновлення зношеного реманенту та поліпшення перевозних засобів. Навряд чи в найближчий час Польща може сподіватись припливу чужоземних капіталів через обезцінення валюти та через велику конкуренцію американської нафти і, нарешті, несталу політичну рівновагу в Європі.

До війни Галичина експортувала половину своєї здобичи нафти як це видно з нижчеподаного:

#### Зі всієї здобичи нафти:

|                 | Залишалось для внут-<br>рішнього вжитку | Вивозилось<br>за кордон |
|-----------------|---|-------------------------|
| 1908 р. . . . . | 250.000 тон.                            | 234.160 тон.            |
| 1909 р. . . . . | 288.680 "                               | 290.000 "               |

Із загальної кількості здобичи нафти 179.000 тон за р. 1920 на споживання в межах країни пішло 86.000 тон, вивезено закордон 58.000 тон. За відомостями року 1920 нафту вивозили до таких країн:

|                             |                      |
|-----------------------------|----------------------|
| Німецької Австрії . . . . . | 841.177 метр. квинт. |
| Німеччини . . . . .         | 491.679 " "          |
| Чехії . . . . .             | 386.053 " "          |
| Південно-Славії . . . . .   | 95.963 " "           |
| Данцігу . . . . .           | 107.515 " "          |

|                       |        |              |
|-----------------------|--------|--------------|
| Швейцарії . . . . .   | 44.081 | метр. квинт. |
| Угорщини . . . . .    | 26.809 | ” ”          |
| Італії . . . . .      | 21.550 | ” ”          |
| Швеції . . . . .      | 7.234  | ” ”          |
| Данії . . . . .       | 2.597  | ” ”          |
| Румунії . . . . .     | 1.070  | ” ”          |
| України . . . . .     | 606    | ” ”          |
| Інших країн . . . . . | 8.055  | ” ”          |

Галицька нафта збувалась до найрізноманітніших країн, починаючи з північних країн—Швеції й кінчаючи далекою південною—Італією. За головний ринок збуту для галицької нафти стали держави, що входили до складу двоєдиної монархії,—Німецька Австрія й Чехо-Словакія, які географічно межують з Галичиною. На другому місці стоїть Німеччина. Невелику кількість нафти було вивезено й на Україну. В останній час в Польщі виник синдикат нафтопромисловців для спільного експорту нафти в Прибалтицькі країни під назвою „Naftport“. Для експорту нафти та її продуктів становило гальмо недостача цистерн. Закордонні споживачі польської нафти брали на себе обов'язок приставляти свої цистерни для перевозу купленої нафти. Цим останнім значно обмежувалась кількість чужоземних споживачів галицької нафти. Польські дослідники гадають, що при сучаснім стані продукції Польща мала-б змогу вивозити закордон до 30.000 вагонів різних нафтових здобутків на сумму до 6—7 мільярдів польських марок.

Приєднання Галичини до Польщі в корні змінило умови постачання до Польщі нафти та її здобутків. До війни Ц. Польське одержувало нафту виключно з Росії. Для того, щоб залежність Польщі від Росії в справі постачання нафтою з'ясувати звернімось до статистичного звіту за залізничний перевіз.

Ця статистика поділяє нафтові продукти на нижчеподані групи: нафта сира, нафтовий послід, грязь і ин., гас, мазила, решта предметів.

Почнем наш аналіз з сирої нафти.

Торгівля Польщі сирою нафтою року 1912  
(в тисячах пудів)

| Р И Н К И                       | Прибуття |       | Відправка |       | Перевихка відправки над прибуттям (+) і прибуття над відправкою (—) |
|---------------------------------|----------|-------|-----------|-------|---|
|                                 | Абс.     | У %   | Абс.      | У %   |   |
| Внутрішній . . . . .            | 171      | 50,4  | 171       | 100,0 | —   |
| Російсько-Український . . . . . | 168      | 49,6  | —         | —     | —168  |
| Закордонний . . . . .           | —        | —     | —         | —     | —   |
| Загальний товарообіг . . . . .  | 339      | 100,0 | 171       | 100,0 | —168  |

Через те, що Ц. Польське не мало власних джерел здобичи нафти, ясно, що вся нафта йшла з Росії. Коли залізнична статистика зазначає відповідну кількість нафти, що її приставляли з внутрішніх (польських) станцій, то, очевидно, ця нафта імпортувалась з Росії, її приймали польські склади, а звідци протягом року розподілялась по-між споживними ринками.

Року 1912 прибування з внутрішнього ринку сирої нафти дорівнювалося довозу з Росії. Сиру нафту направляли до двох промислових губернь—Варшавської й Петроківської (див. додаток табл. 1).

Статистика відправки зазначає, що в Польщі сиру нафту висилалось тільки на внутрішній ринок. Що ж до відправки на російські або закордонні ринки, то цього року не спостерегалось. За такими умовами польський баланс був пасивний (—168 тис. пуд.).

### Торівля Польщі нафтовим послідом, гряззю й инш. р. 1912

(в тисячах пуд.)

| Р И Н К И              | Прибуття |       | Відправка |       | Перевишка відправки над прибуттям (+) і прибуття над відправкою (—) |
|------------------------|----------|-------|-----------|-------|---|
|                        | Абс.     | У %   | Абс.      | У %   |   |
| Внутрішній . . . . .   | 99       | 14,0  | 99        | 55,3  | —   |
| Російський . . . . .   | 606      | 86,0  | —         | —     | —606  |
| Закордонний . . . . .  | —        | —     | 80        | 44,7  | + 80  |
| Загальний товарообіг . | 705      | 100,0 | 179       | 100,0 | —526  |

Отже що до зазначеного нафтового виробу вважати варт за цілком правдиве те застереження, що ми його висловили раніш. Тут тільки прибування з польських станцій мало далеко менші розміри, ніж довіз з Росії (14% і 86%). Висилання йшли на внутрішній та зовнішній ринки в невеличкій кількості. Нафтовий послід в Польщі не мав значних розподільних пунктів. Очевидно з Росії їх безпосередньо відправляли на польські споживні ринки. Таким ринком була одна Варшавська губ.; при цьому що до нафтового посліду в однаковій мірі його зросла Варшава й Варшавська губ. (див. додат. таб. II).

Вантажнообіг нафтового посліду більш в два рази перевищував вантажообіг сирої нафти. Через це в нафтовому виробі Польща мала велику недостачу—526 т. пуд.

Довіз сирої нафти й нафтового посліду йшов з Волзьких станцій, як це показує нижчеподана таблиця.

Довіз у Польщу сирової нафти й нафтового посліду р. 1912 (в тис. пуд.)

| Г у б е р н і ї            | Нафта сира | Нафтовий послід |
|----------------------------|------------|-----------------|
| Ярославська . . . . .      | 51         | 274             |
| Нижегородська . . . . .    | 24         | 78              |
| Саратовська . . . . .      | 77         | 160             |
| Бакинська . . . . .        | —          | 36              |
| Невідом. станцій . . . . . | 16         | 58              |
| Разом . . . . .            | 168        | 606             |

Торгівля Польщі газом р. 1912 (в тис. пуд.).

| Р И Н К И                      | Прибуття |       | Відправка |       | Перевишка прибуття над відправкою (—) і відправки над прибуттям (+) |
|--------------------------------|----------|-------|-----------|-------|---|
|                                | Абсол.   | У %%  | Абсол.    | У %%  |   |
| Внутрішній . . . . .           | 1732     | 28,5  | 1732      | 96,1  | —   |
| Російський . . . . .           | 4353     | 71,5  | —         | —     | — 4.353   |
| Закордонний . . . . .          | —        | —     | 71        | 3,9   | + 71  |
| Загальний товарообіг . . . . . | 6085     | 100,0 | 1803      | 100,0 | — 4.282   |

Польський газовий ринок позначався далеко значнішою місткістю, порівнюючи з ринком інших нафтових здобутків. Прибування газу з польських станцій складало менш од  $\frac{1}{3}$  всього товарообігу по станціях призначення. Головними споживчими ринками в Польщі були Варшавська й Петроківська губ. (разом 57%). Крім того газ довозилось до всіх польських губерній. Імпорт нафти сирової й нафтового посліду йшов виключно до промислових районів; газ—річ хатнього вжитку—імпортувався до всіх кутків царства Польського.

Довіз газу значно перевищував імпорт всіх інших нафтових здобутків, а тому дебетове сальдо за довозом газу позначалося досить значною цифрою 4.282 т. п.

Газ до Ц.-Польського імпортувався залізницею з таких губерній (в р. 1912 в тис. пуд.).

|                             |      |
|-----------------------------|------|
| Ярославської . . . . .      | 289  |
| Нижегородської . . . . .    | 149  |
| Саратовської . . . . .      | 449  |
| Терської . . . . .          | 417  |
| Бакинської . . . . .        | 1895 |
| Дегестанської . . . . .     | 1036 |
| Херсонської . . . . .       | 26   |
| Невідомих станцій . . . . . | 92   |
| Разом . . . . .             | 2353 |

Головним постачальником гасу для Ц.-Польського було Закавказзя (67% всього експорту з Росії). В далеко меншій кількості гас ішов до Польщі через Волзькі пристані, що були звязані з осередком залізничними шляхами.

Торгівля Польщі нафтовими мазилами й ин. р. 1912 (в тис. пуд.).

| Р И Н К И             | ПРИБУТТЯ |       | ВІДПРАВКА |       | Перевішка відправки над прибуттям (+) і прибуття над відправкою (—) |
|-----------------------|----------|-------|-----------|-------|---|
|                       | Абсол.   | У %   | Абсол.    | У %   |   |
| Внутрішній . . . . .  | 243      | 21,9  | 243       | 80,7  | —   |
| Російський . . . . .  | 856      | 77,1  | 16        | 5,3   | — 840   |
| Закордонний . . . . . | 11       | 1,0   | 42        | 14,0  | + 31  |
| Загальний товарообіг  | 1.100    | 100,0 | 301       | 100,0 | — 809   |

Нафтові мазила прибували з російського ринку (77,1%); прибуття нафтових мазил з польських станцій не перевищило 21,9% загально-вантажного обігу. Довіз закордонних мазил являв собою виключне явище.

Вантажний обіг висилання в три рази менший од вантажообігу прибуття.

Невелика кількість мазил вивозилась з Польщі назад в Росію та й за кордон.

Мазила довозились до Ц.-Польського з таких губернь (в р. 1912 в тисячах пуд.)

|                             |     |
|-----------------------------|-----|
| Петербурзької . . . . .     | 7   |
| Московської . . . . .       | 13  |
| Ярославської . . . . .      | 1   |
| Ліфляндської . . . . .      | 17  |
| Нижегородської . . . . .    | 89  |
| Саратовської . . . . .      | 391 |
| Бакинської . . . . .        | 145 |
| Дегестанської . . . . .     | 178 |
| Невідомих станцій . . . . . | 15  |
| Разом . . . . .             | 856 |

Нафтові мазила йшли до Польщі з Закавказзя, потім з Саратовської губ. (разом 83% загального відпуску). Зовнішня торгівля Польщі в цій статті мала пасивний баланс, що досягав 809 тис. пуд.

Головними споживачами мазил були Варшавська і Петроківська губернії, цеб-то той же самісінький промисловий район; на його долю припадало 88% загального вантажообігу за призначенням.

В цих двох губернях найбільша частка вживання мазил припадала на Варшаву та на Лодзь. Варшавська губ. відогравала важливу роль, як розподільний пункт в справі постачання нафтовими мазилами всіх інших губернь Польщі. Звітна статистика показує, що нафтові мазила висилались тільки з однієї Варшавської губ.

Торгівля Польщі рештою предметів групи р. 1912 (в тис. пуд.)

| Р И Н К И              | ПРИБУТТЯ |       | ВІДПРАВКА |       | Перевишка відправки над прибуттям (+) і прибуттям над відправкою (-) |
|------------------------|----------|-------|-----------|-------|--|
|                        | Абсол.   | У %   | Абсол.    | У %   |  |
| Внутрішній . . . . .   | 95       | 40,1  | 95        | 59,4  | —  |
| Російський . . . . .   | 127      | 53,6  | 4         | 2,5   | — 123  |
| Закордонний . . . . .  | 15       | 6,3   | 61        | 38,1  | + 46   |
| Загальний товарообіг . | 237      | 100,0 | 160       | 100,0 | — 77   |

Торгівля Польщі, що до решти нафтових предметів групи мала невеликі розміри й тут переважно значіння належало російському ринкові (53,6%). Пасивний баланс Польщі за цю статтю сягав 77 тис. пуд.

Загальний огляд польського нафтового ринку показує, що Польща зі всіх нафтових здобутків мала пасивний баланс.

В остаточнім підсумкові загальний її пасив що до всієї цієї групи для р. 1912 позначився 5.862 тис. пуд. Царство Польське було що до нафти імпортерним ринком. За монопольного постачальника для Польщі нафтових здобутків була Росія з її могутньою кавказькою нафтовою промисловістю.

З історичного огляду здобичи нафти в Галичині для нас стає ясно, що відроджена Польща перетворилась в країну, що експортує нафту.

В сьогочасній Польщі нафтові здобутки являють одну з найважливіших речей експорту, це доводить нижче:

Експорт з Польщі:

|                         | В 1921 р. | В 1920 р. (в тонах). |
|-------------------------|-----------|----------------------|
| Сира нафта . . . . .    | 83.123    | 44.968               |
| Бензина, гас, вазелін . | 229.628   | 91.395               |
| Масла . . . . .         | 68.590    | 3.168                |
| Мазут та ин. . . . .    | 12.214    | —                    |
| Разом . . . . .         | 393.555   | 139.531              |

Експорт з Польщі нафтових продуктів р. 1921 збільшився в три рази, порівнюючи з р. 1920. Коли що кількість перевести на пуди то виявиться що Польща вивезла р. 1921<sup>1)</sup> по-над 24 м. пуд. нафтових продуктів, тоб-то кажучи, в 4 рази більш, ніж їх вивозило з Росії колишнє Царство Польське. Ясно тепер, що для Росії польський нафтовий ринок уже втрачено. Яке-ж значіння цей ринок мав для російської нафтопромисловости? Вивіз до Польщі складав перед війною що до здобичи нафти всього лише 1%, що до загального експорту нафти і нафтових здобутків—10%. Це порівняння вказує, що втрата польського нафтового ринку для Росії не відіб'ється важко на становищі російської нафтопромисловости. На всесвітнім нафтовім ринку існує широкий попит на нафту та її здобутки і тому ринок для них завжди знайдеться, як що Росія буде мати нафтові лишки. Не дарма-ж так цікавляться закордонні капіталісти кавказькою нафтопромисловістю.

## Торгівля Польщі сирю нафтою (крім білої) р. 1912.

| ГУБЕРНІ                 | ПРИБУТТЯ              |         |              |       | ВІДПРАВКА       |         |           |       | Перевішка відправки над прибуттям (+) і прибуття над (-) відправкою |
|-------------------------|-----------------------|---------|--------------|-------|-----------------|---------|-----------|-------|---|
|                         | З внут-рішнього ринку | З Росії | З закор-дону | Разом | На внутр. ринок | В Росію | За кордон | Разом |   |
| Варшавська б. Варшави   | —                     | 97      | —            | 97    | 99              | —       | —         | 99    | + 2   |
| Варшава . . . . .       | —                     | 29      | —            | 29    | 65              | —       | —         | 65    | + 36  |
| Всього по Варшавській   | —                     | 126     | —            | 126   | 164             | —       | —         | 164   | + 38  |
| Петроківська б. Лодзи   | —                     | —       | —            | —     | —               | —       | —         | —     | —   |
| Лодзь . . . . .         | 55                    | —       | —            | 55    | —               | —       | —         | —     | — 55  |
| Всього по Петроківській | 55                    | —       | —            | 55    | —               | —       | —         | —     | — 55  |
| Невід. стан. Польщі .   | 116                   | 42      | —            | 158   | 7               | —       | —         | 7     | —151  |
| Разом . . . . .         | 171                   | 168     | —            | 339   | 171             | —       | —         | 171   | —168  |

<sup>1)</sup> Див. Budzynski. Du commerce extérieur de la Pologne en 1921, L'Est Européen 1922 р. 160.



## Торгівля Польщі нафтовим послідом, гряззю та ин. р. 1912

| ГУБЕРНІ               | ПРИБУТТЯ-             |         |              |       | ВІДПРАВКА            |         |           |       | Перевика відправки над прибуттям (+) і прибуття над (-) відправкою |
|-----------------------|-----------------------|---------|--------------|-------|----------------------|---------|-----------|-------|--|
|                       | З внут-рішнього ринку | З Росії | З закор-дону | Разом | На внут-рішній ринок | В Росію | За кордон | Разом |  |
| Варшавська б. Варшави | —                     | 194     | —            | 194   | 62                   | —       | 80        | 142   | — 52   |
| Варшава . . . . .     | —                     | 188     | —            | 188   | 29                   | —       | —         | 29    | —159   |
| Разом по Варшавській  | —                     | 382     | —            | 382   | 91                   | —       | 80        | 171   | —211   |
| Люблинська . . . . .  | —                     | 48      | —            | 48    | —                    | —       | —         | —     | — 48   |
| Петроківська б. Лодзі | —                     | 31      | —            | 31    | —                    | —       | —         | —     | — 31   |
| Лодзь . . . . .       | —                     | —       | —            | —     | —                    | —       | —         | —     | —  |
| Всього по Петроків.   | —                     | 31      | —            | 31    | —                    | —       | —         | —     | — 31   |
| Невідомі ст. Польщі . | 99                    | 145     | —            | 244   | 8                    | —       | —         | 8     | —236   |
| Разом . . .           | 99                    | 606     | —            | 705   | 99                   | —       | 80        | 179   | —526   |

## Торгівля Польщі гасом р. 1912.

| ГУБЕРНІ                | ПРИБУТТЯ              |         |              |       | ВІДПРАВКА            |         |           |       | Перевика відправки над прибуттям (+) і прибуття над від-правкою (-) |
|------------------------|-----------------------|---------|--------------|-------|----------------------|---------|-----------|-------|---|
|                        | З внут-рішнього ринку | З Росії | З закор-дону | Разом | На внут-рішній ринок | В Росію | За кордон | Разом |   |
| Варшавська б. Варшави  | 247                   | 508     | —            | 755   | 1296                 | —       | 70        | 1366  | +611  |
| Варшава . . . . .      | 287                   | 1159    | —            | 1446  | 381                  | —       | 1         | 382   | —1064   |
| Разом по Варшавській   | 534                   | 1167    | —            | 2201  | 1677                 | —       | 71        | 1748  | —453  |
| Калиська . . . . .     | —                     | 42      | —            | 42    | —                    | —       | —         | —     | —42   |
| Келецька . . . . .     | —                     | 180     | —            | 180   | —                    | —       | —         | —     | —180  |
| Ломжинська . . . . .   | —                     | 169     | —            | 169   | —                    | —       | —         | —     | —169  |
| Люблинська . . . . .   | —                     | 532     | —            | 532   | —                    | —       | —         | —     | —532  |
| Петроківська б. Лодзі  | 257                   | 291     | —            | 548   | —                    | —       | —         | —     | —548  |
| Лодзь . . . . .        | 452                   | 287     | —            | 739   | —                    | —       | —         | —     | —739  |
| Разом по Петроківській | 709                   | 578     | —            | 1287  | —                    | —       | —         | —     | —1278   |
| Полоцька . . . . .     | —                     | 33      | —            | 33    | —                    | —       | —         | —     | —33   |
| Радомська . . . . .    | —                     | 274     | —            | 274   | —                    | —       | —         | —     | —274  |
| Сідлецька . . . . .    | —                     | 156     | —            | 156   | —                    | —       | —         | —     | —156  |
| Сувалкська . . . . .   | —                     | 189     | —            | 189   | —                    | —       | —         | —     | —189  |
| Невідомі ст. Польщі .  | 489                   | 533     | —            | 1022  | 55                   | —       | —         | 55    | —967  |
| Разом . . .            | 1732                  | 4353    | —            | 6085  | 1732                 | —       | 71        | 1803  | —4282   |

## Торгівля Польщі нафтовими мазилами й инш. р. 1912.

| ГУБЕРНІ                 | ПРИБУТТЯ              |         |             |       | ВІДПРАВКА            |         |          |       | Перевішки відправки над прибуттям (+) і прибуття над відправкою (-) |
|-------------------------|-----------------------|---------|-------------|-------|----------------------|---------|----------|-------|---|
|                         | З внут-рішнього ринку | З Росії | З закордону | Разом | На внут-рішній ринок | В Росію | Закордон | Разом |   |
| Варшавська б. Варшави   | 18                    | 262     | —           | 280   | 146                  | —       | 1        | 147   | -133  |
| Варшава . . . . .       | 4                     | 307     | 7           | 318   | 84                   | 15      | 41       | 140   | -178  |
| Разом по Варшавській    | 22                    | 569     | 7           | 598   | 230                  | 15      | 42       | 287   | -311  |
| Келецька . . . . .      | —                     | 9       | —           | 9     | —                    | —       | —        | —     | -9  |
| Ломжинська . . . . .    | —                     | 3       | —           | 3     | —                    | —       | —        | —     | -3  |
| Люблинська . . . . .    | 5                     | 22      | —           | 27    | —                    | —       | —        | —     | -27   |
| Петроківська б. Лодзі . | 58                    | 106     | —           | 174   | 4                    | —       | —        | 4     | -170  |
| Лодзь . . . . .         | 96                    | 105     | 2           | 203   | —                    | —       | —        | —     | -203  |
| Разом по Петроковській  | 164                   | 211     | 2           | 377   | 4                    | —       | —        | 4     | -373  |
| Радомська . . . . .     | —                     | 20      | —           | 20    | —                    | —       | —        | —     | -20   |
| Невідом. ст. Польщі . . | 52                    | 22      | 2           | 76    | 9                    | 1       | —        | 10    | -66   |
| Разом . . . . .         | 243                   | 856     | 11          | 1110  | 243                  | 16      | 42       | 301   | -809  |

## Торгівля Польщі рештою предметів групи р. 1912 (нафта).

| ГУБЕРНІ                 | ПРИБУТТЯ              |         |             |       | ВІДПРАВКА            |         |          |       | Перевішки відправки над прибуттям (+) і прибуття над відправкою (-) |
|-------------------------|-----------------------|---------|-------------|-------|----------------------|---------|----------|-------|---|
|                         | З внут-рішнього ринку | З Росії | З закордону | Разом | На внут-рішній ринок | В Росію | Закордон | Разом |   |
| Варшавська б. Варшави   | 17                    | 15      | —           | 32    | 20                   | —       | 1        | 21    | -11   |
| Варшава . . . . .       | 3                     | 69      | 1           | 73    | 51                   | 3       | 60       | 114   | +41   |
| Разом по Варшавській    | 20                    | 84      | 1           | 105   | 71                   | 3       | 61       | 135   | +30   |
| Люблинська . . . . .    | —                     | 1       | —           | 1     | —                    | —       | —        | —     | -1  |
| Петроківська б. Лодзі . | 22                    | 8       | 5           | 35    | 11                   | —       | —        | 11    | -24   |
| Лодзь . . . . .         | 10                    | 23      | 5           | 38    | 8                    | —       | —        | 8     | -30   |
| Разом по Петроковській  | 32                    | 31      | 10          | 73    | 19                   | —       | —        | 19    | -54   |
| Радомська . . . . .     | 2                     | 6       | —           | 8     | —                    | —       | —        | —     | -8  |
| Сідлецька . . . . .     | —                     | 2       | —           | 2     | —                    | —       | —        | —     | -2  |
| Сувальська . . . . .    | —                     | 2       | —           | 2     | —                    | —       | —        | —     | -2  |
| Невідом. ст. Польщі . . | 41                    | 1       | 4           | 46    | 5                    | 1       | —        | 6     | -40   |
| Разом . . . . .         | 95                    | 127     | 15          | 237   | 95                   | 4       | 61       | 160   | -77   |

## Про страхування від неврожайности.

Думка про потребу організувати страхування сільсько-госп. культур від неврожайности нараховує за собою низку десятиліть, що тягнуться в глиб 30-х р. р. минулого століття. Так, ще р. 1844 Alauzet в своїх працях зазначає побажання, щоб завести страхування від граду, морозів та повіди; року 1822 французький парламент розглядає проєкт зазначеного напрямку, поданий Landlois. Того-же року в Росії зазначене питання зняли були: І. Н. Берг в своїх двох брошурах (1. „Забезпечення врожайности“ й 2. „Забезпечення врожайности та питання про переселення“) та інші автори в низці статей у періодичній пресі, а також обговорювалося воно на засіданнях різних с.-г. громадських організацій. Відзначимо найповнішу працю в тому напрямі Л. І. Граса „Страхування с.-г. засівів од неврожайности“, надруковану р. 1892, що широко використав дані статистики й виявив себе переконаним прихильником потреби перевести означені заходи широким державним масштабом. На протязі низки літ описля, питання це оставалося занедбаним поки аж, нарешті, року 1912 воно частково було висунуто в формі страхування від одного з елементів неврожайности—градобою в доповіді Київського Губерніяльного Земства. Доповідь цю було розглянуто й до неї прихильно поставилась ціла низка губерніяльних та повітових земств. Але й ті часткові наміри залишилися нереалізовані через імперіялістичну війну, революцію та громадянську усобицю. З 1922 р. в Р. С. Ф. Р. Р., а з 1923 р. й в У. С. Р. Р. заведено обов'язкове страхування засівів од градобою, що стало за привід до зняття не тільки в керуючих колах, але й серед мас сільського населення, думки про бажаність поширити питання за забезпечення через страхування від неврожайности, і розгорнути його на всю широчінь. Особливо підкреслюємо факт, що така думка зародилася серед широких селянських мас, бо без перебільшення можна сказати, що висування її звичайно йшло поруч зі всяким обговоренням питань про страхування засівів од граду чи то при ліквідації на полях збитків, чи-ж на сільських волосних сходах, районних, повітових та губерніяльних зібраннях та з'їздах.

Питання це за наших часів набуває особливої виразности, бо замість зруйнованої революцією старої організації продовольчої допомоги населенню ні Н. К. В. С., ні Н. К. З. ще не утворили такий чи

инший міцний та постійний апарат, в завдання якого входила-б широка й планомірна допомога населенню, що потерпіло від неврожаю. Як відомо, продовольча натурально-грошова система, що існувала до революційних часів, з цілої низки причин не упорувалася з своїми завданнями. Не кажучи вже про цілком виключні неврожаї 1891-92 та 1901 р. р., що вимагали надзвичайного напруження не тільки державних засобів, але й суспільних та приватних пожертв, щоб врятувати значну частину населення від вимірання; ця система не витримувала критики й за часів більш сприятливих при чисто місцевих неврожаях. Особливо в пам'ятку сучасників повинен бути 1921-22 рік, що ми його пережили й що потягнув за собою знищення й часткове вимірання величезних районів, коли знесилена імперіялістичною та громадянською війною держава, з опустілою скарбницею, примушена була вживати заходи щоб спасти сотки тисяч людей від голодної смерті. Все це показує на необхідність поставити питання про організацію планомірної допомоги населенню від неврожайности до низки першорядних та нагальночергових завдань. До цього також подвійно спонукають заяви наших досвідчених метеорологів про те, що С. Р. С. Р. вступає в період посушних літ, що в умовах нашого екстенсивного господарства обіцяє можливості нових голодних років. Нагадуємо, що постанову про місцеві на-сінньові запаси В. Ц. В. К. оголосив ще 1922 року, але й по цей день її не переведено в життя, що, в зв'язку з фактичною ліквідацією продовольчих сільських магазинів та брак у держави спеціального запасного капіталу на випадок голодухи, Н. К. З. України вже висовував питання про утворення волосних та сільських натуральних фондів, але справа ця перебуває поки-що в площині теоретичних побажань. Рівнобіжно до цього повстає питання про державне страхування від неврожайности, що перебуває також в періоді розробки Держстрахом С. Р. С. Р.

Оцінюючи останні заходи з погляду їх значіння в загальнодержавному плановому масштабі, треба визнати, що, страхування засівів од неврожайности буде в значній мірі допомагати утворити рівновагу в селянських господарствах, на тлі яких значно легше запроваджувати, порівнюючи з теперішнім становищем, ті або інші агрикультурні наміри, помагаючи загалом підняти с. г. на всесоюзному просторі. Страхування засівів од неврожайности, за часу сталої валюти, має низку наочних переваг перед минулою паліативною системою хлібо-запасних магазинів та, за відсутністю в тому напрямі поки-що широких і конкретних заходів з боку Н. К. З., стає за єдине забезпечення с. господарства в неврожайний рік. Воно в значній мірі збільшує забезпеченість оплати державних податків, зміцнюючи тим самим фінансову могутність держави в цілому, утворює велику кредитоздібність села й виладновує ґрунт, щоб широко кредитувати його, а це в свою чергу гарантує успішний розвиток як колективних,

так і індивідуальних господарських одиниць. Скупчити цю справу в межах Держстраху С. Р. С. Р., що охоплює своєю роботою весь союз, порівнюючи доцільніше самостійних заходів у даному питанні Н. К. З-мів поодиноких республік, коли прийняти на увагу той величезний територіяльний простір, що займають у нас часто-густо неврожаї.

Оскільки з погляду загально фінансового та економічного це питання вважається в значній мірі доцільним, бо вирішує ґрунтовно одну з складніших життєвих проблем країни, що в основі своїй є сільсько-господарська, остільки практичне його здійснення зустрічас на своєму шляху низку дуже значних перешкод. Успіх його стоїть в простій залежності від того, щоб зручно й обережно підійти до цих що-найскладніших, побудованих на цілій низці поодиноких визначних елементів, що вимагають глибокого аналізу всіх природньо-історичних та економічних його підстав.

Вирішуючи це питання, треба мати на оці дві його сторони: принципову й технічну.

В принциповому напрямі заперечення супротивників його містяться найчастіше в таких головніших положеннях:

1. Заведення страхування від неврожайности стане за привід, що понизити техніку обробки полів, бо гарантії держави неодмінно ослаблять змагання до того, щоб підвищити агрикультуру.

2. Такий тип страхування спаде головним чином на плечі господарних селян, що найбільш ретельні в напрямі обов'язкових виплат.

3. Через те, що річний прибуток з с. г. культур залежить не тільки від розмірів урожаю, але й від низки інших перемінних умов, як от—базарні ціни на продукти хліборобства, робітничі руки то-що, страхування повинно гарантувати хазяїна від всієї сполуки цих причин, що обумовлюють збиток, а не тільки від неврожайности.

*Перший* аргумент не має значіння з погляду психології господарника, яким є в основі, за малими винятками, наш селянин. Тисячі наочних прикладів переконують, що існуючі форми страхування від вогню, пошестей на худобу та від градобою зовсім не ослаблюють змагання поліпшити своє господарство; навпаки часто бувають випадки, що виправдують прислів'я—“пожежа спричинилася до прикраси Москви”. Побожування це навряд чи може мати місце в момент безперечного оживлення в нашому сільському господарстві, змагання широких мас до перебудови його на нових більш раціональних початках. Підставою вони мають, звичайно, економічний постулат—бажання поліпшити власне буття, і страхування від неврожайности лише подасть широку поміч населенню, щоб підняти продукційні сили села.

Минулого року вперше встановлено особні пільги для найбільш бідної частини населення. Так постановою Р. П. О. С. Р. С. Р. цілком звільнено від виплати обов'язкових страхових внесків за пожежі—10% всіх селянських господарств Союзу, 10% господарств кож-

ного повіту з градобобою й 5% з страхування худоби від пошести. Зрозуміло, що це звільнення переводилося за рахунок заможних та середняцьких господарств, що цілковито погоджується з теперішньою політикою Рядянської Влади. В другому напрямі ретельність в значінні своєчасного внесення податків не завсіди поєднується зі ступнем заможности платника: досвід справи неодноразово показує нам, що до категорії недоплатників часто—густо належать цілком заможні елементи. В наслідок таких міркувань трапить силу й друге заперечення, бо цілком не вкладається в рамки теперішньої дійсности.

Нарешті, *третє* заперечення чи швидче побажання, щоб охопити страхуванням всі елементи, що обумовлюють втратність хліборобства, є в дійсності лише побажання що-найширшої постановки даного питання й не заперечує страхування від неврожайности в тій площі, в якій його дебатують в теперішній час. Безперечно, що шляхи до цього досягнення повинні пролягати через практику самої справи, що проходить в скромніших рямах страхування від природних причин, що викликають неврожай.

Отже в принциповому напрямі питання це за сучасної господарсько-політичної кон'юнктури С.Р.С.Р. не має поважних заперечень, і залишається перейти до розгляду техніки його, до виявлення практичних можливостей перевести його в життя нашої країни. Невизначеність терміна та різні тлумачення його викликають перш за все потребу визначити технічний зміст самого поняття „страхування від неврожайности“, бо за причину останньої стає низка першорядних та другорядних явищ, що знижують в остаточному результаті продукцію полів або доводять її до нуля. Від широкого розмаху щоб охопити ці явища в конкретній постановці цієї справи,—прийняття державою відповідальности за викликані ними збитки в значній мірі залежать можливі з економічних та політичних міркувань розміри забезпечення та страхових оплат. Ці явища в чисто місцевих умовах можуть бути своїм впливом або першорядними, або навпаки. Засуха, мочарі, град, заморозки, шкідники живі та рослинні—все це причини, що знижують врожайність. Але з посухою звичайно не доводиться рахуватися в умовах північної смуги, в той час як південь та південний схід найперше терпить не стільки за браком, скільки від несвоєчасних та нерівномірних опадів. Не маємо ще єдності думки, щоб визначити це поняття. Одні висловлюються за переведення на цілий обсяг страхування від неврожайности, розуміючи під цим покриття збитків від усіх природно-історичних явищ, що знижують врожай; інші обмежують це поняття лише найголовнішими факторами, що мають чинність в умовах даного краю, не залічуючи до відповідальних чинників більш випадкові явища, що не носять масового характеру. Основним мотивом до того стає, видимо, змагання зменшити тариф. Існує й третя течія, що вимагає ставити питання про страхування осібно

від шкідників: комах, гризунів, паразитів з рослинного царства, що повстає з дуже значних індивідуальних особистостей цих шкідників.

Нарешті повстає міркування такого характеру, щоб страхувати с. т. культури лише від стихійних нещасть, що стоять по за волею господаря, бо низка несприятливих причин можна коли не усунути, то в значній мірі ослабити раціональними культурними заходами. Ми вважаємо, що в такому широко поставленому питанні, за відсутністю будь якого місцевого досвіду в цій справі, доведеться, практично вирішуючи його, додержуватися з необхідности напряму „від загального до поодинокого, бо невивченність (в статистичному напрямі) низки окремих негативних своїм впливом факторів з одного боку, а з другого технічні труднощі цифрового аналізу кожної окремої причини, що викликає зниження продукції, лише загальмує можливий у майбутньому підхід, щоб вирішити питання в цілому. Безперечно також, що разом з тим чимало чисто теоретичних припущень в нім все одно відкине саме життя. В процесі-ж зібраного досвіду можливо буде більш обґрунтовано зробити ті чи інші ґрунтовні поправки, не ламаючи в основі напряму своєї справи.

За основну прикмету, що визначає життєздатність цього питання, варто вважати вияв у загальних рисах тарифних перспектив відносно головніших сортів пашні, що повстають з даних середньої врожайности, між змін врожаїв і, нарешті, середньої повторности неврожайних років. В цьому напрямі ми маємо низку статистичних матеріалів, а саме: 1) спеціальні записи врожайности поодиноких господарств, місцевостей та періодів літ, що розкидані по різних приватних, земських та урядових виданнях, 2) спеціальні земські статистичні збірники, що охоплюють більш-менш значні періоди літ, 3) офіційна статистика дореволюційного періоду в формі оброблених матеріалів Центрального Статистичного Комітету, 4) матеріали Департаменту Хліборобства й 5) матеріали Центрального Статистичного Управління С.Р.С.Р. Значною прогалиною в цьому матеріалі є те, що з низки місцевостей Союзу нема відомостів за 1919—1922 р., коли громадянська війна утворювала становище, в якому припинялися статистичні роботи. Всі ці довголітні відомості доходять з дореволюційного періоду, й будувати на них висновки про сучасну врожайність різних районів було-б, звичайно, тяжкою помилкою. Тут треба приймати на увагу значне зниження врожайности, виявленої за період найближчих літ у минулому, яка впала в поодиноких великих краях (Україна, Надвожжя) до надзвичайно низької кількості. Завести цей коректив та все-ж, нарешті, виробити можливості для відповідних тарифних розрахунків середньої врожайности—одне з найтрудніших завдань статистичних установ. Не менш значним дефектом є ще й те, що зазначені матеріали збірано зовсім не за одною системою, не всіма земствами, не по всіх губернях, що спричиняється до певних труднощів при потребі їх використати чи звести до одного знамен-

ника для таких або інших висновків. Одначе ота рівнобіжність праці низки установ у справі виявлення врожайности господарств має де-яку свою позитивну сторону, даючи можливість засобом зіставлення висновків добути більш-менш точну величину. На всякий випадок доводиться отже сказати, що на практичний підхід, щоб дане питання вирішувати, ми маємо досить значний кількістю орієнтовочний матеріал.

Такий побіжний огляд статистичних відомостей виразно показує на величезну амплітуду врожаїв по окремих краях С.Р.С.Р. Таку-ж різноманітність спостерігаємо й в межах поодиноких губернь, порівнюючи належні до них повіти, кантони та округи. Сучасні обслідування окремих невеликих своєю територією районів показують значну різницю між середнім врожаєм в селах розташованих майже поруч, що має залежність від рельєфа місцевости та ґрунту (напр. Київська губ.). Нарешті в окремих групах головніших польових рослин доводиться також спостерігати дуже різкі коливання врожаїв у межах одного району. Цікаві на цей випадок попередні висновки орієнтовочного характеру, що подав В. С. Гофман на першому Всесоюзному з'їзді страхових працівників року 1925. Так, з його розрахунків, через оті коливання, в Ленінградській губ. нето-ставка на жито повинна бути коло 0,2, в той час як в Астраханській губ.—12,4%. Овес дає коливання на ту-ж нето-ставку в межах 0,2—9,8%. Розчисливши на десятину—вийде, що на обезпечення  $\frac{2}{3}$  середнього врожаю Астраханської губ. доведеться збирати з десятини 10% її середнього врожаю, що дає, звичайно, досить значну величину.

Огу незвичайну різноманітність в урожайности треба буде пильно брати на увагу, опрацьовуючи тарифні норми та пояси, инакше на тому ґрунті можливі великі тактичні та фінансові помилки. І дійсно, коли зважити вищенаведені межі нето-ставки для різних районів, то цілком ясно стане, що потреба погодити її з тарифом зробить цей тариф цілком неприступним при добровільнім страхуванні. Єдиним у цій справі елементом вирівнювання може бути тільки масове обов'язкове страхування, що дасть можливість і ґрунт збільшити забезпечення поверх окладного на підставах приступного для господаря тарифа.

Широкий інтерес уявляють з себе ті принципи, що на них належить будувати страхування від неврожайности. Заведена практика Держстраху в справі обов'язкового страхування від граду бою встановила границю забезпечення, відмінну для різних місцевостей, при чому розмір винагороди в межах тієї норми перебуває в цілковитій залежності від шкоди. Можливо прикласти в даному випадку й инший метод-принцип граничного ризику, що в основі його лежить певна запорука хліборобові на випадок, як знизиться його врожай за межу середнього врожаю даного району. От, наприклад, при 35 пудовій середній нормі на жито й фактичному врожаї 25 пудів Держава бере на себе обов'язок доплатити господареві за вартість недо-



стає в 10 пудів (або видать їх в натурі), коли-ж врожай на 40 пуд. ніяких зобов'язань не має. Все-ж таки, як це буде показано далі, межею досягнень у тому напрямі стає висота тарифа й ця обставина з фінансового боку й при сучасній кон'юктурі селянських господарств не дає можливості будувати страхову базу на середній врожай; доводиться виходити лише з частки останнього, що дає мінімум забезпечення, яке гарантує усунути голод і дати можливість засіяти поля. Тут доводиться пильно спинитися на різnorodності наших с. г. умов і сказати, що норма ця повинна в різних місцевостях Спільки Республік значно мінатися. Щоб поширювалося забезпечення в значінні розповсюдження, потрібно цій справі надати характеру добровільності страхування, оскільки тариф останнього може бути приступний хоч-би якійсь певній групі населення.

На нашу думку, страхування від неврожайности було-б доцільніше збудувати на принципах граничного ризику, при чому за підставу розрахунку забезпечення варто покласти продовольчий мінімум, а часом і вартість посівного насіння, або-ж в де-яких випадках, можливо, й частини обробки. Значний інтерес мають тут ті попередні міркування, що можуть стати за орієнтовочні цифрові віхи у виясненні даного питання. В тому напрямі наведемо тут відомі нам розрахунки з одної Української губ., з України взагалі та дані Головного Правління Держстраху. За підставу праці виявлення орієнтовочних цифр по Україні агроном А. А. Онуфріїв зужив матеріяли з 3-х різнохарактерних губернь: Харківської, Одеської й Київської, при чому за вихідну позицію вважалася річна потреба одного сільського мешканця в живності для людей, худоби та на засівне зерно, а саме:

|                              |           |
|------------------------------|-----------|
| для Харківської губ. . . . . | 26,8 пуд. |
| „ Київської . . . . .        | 26,7 „    |
| „ Одеської „ . . . . .       | 29 „      |

Зважаючи на розміри засівної площі, що припадала на одну людину в тих губернях, виявилось, що на задоволення зазначених потреб необхідний мінімальний врожай для:

|                          |         |
|--------------------------|---------|
| Харківської губ. . . . . | 43,2 п. |
| Київської „ . . . . .    | 53,4 „  |
| Одеської „ . . . . .     | 28,8 „  |

Аналізуючи врожаї за останнє 25-ліття й порівнюючи їх з середнім врожаєм, виведеним для тих же губернь за той самий період, А. А. Онуфріїв приходить до висновку, що на покриття недобору зерном за всі неврожайні роки цього 25-ліття треба мати:

|                            |                 |
|----------------------------|-----------------|
| на Харківську губ. . . . . | 91.187.000 пуд. |
| „ Київську . . . . .       | 121.924.000 „   |
| „ Одеську . . . . .        | 116.196.000 „   |

а при поділі їх на кожний рік та десятину:

|                            |           |
|----------------------------|-----------|
| на Харківську губ. . . . . | 2,74 пуда |
| „ Київську . . . . .       | 2, 6 „    |
| „ Одеську . . . . .        | 1, 6 „    |

Одначе цей поділ треба переводити не на всі 25 літ, що містять в собі й роки недороду, а лише на роки нормальні, себ-то: на Харківську 19, а Київську й Одеську 20 років, що в такому разі дає на:

|                         |                       |
|-------------------------|-----------------------|
| Харківську губ. . . . . | 3,61 пуд. на десятину |
| Київську „ . . . . .    | 3,26 „ „ „            |
| Одеську „ . . . . .     | 2,03 „ „ „            |

До цих натуральних щодесятинних нето-премій треба ще приєднати відповідні переведені на зерно операційні видатки; отже остаточно страховий збір з десятини покаже від 4 до 5 пудів, що уявляє для окладних податків досить значну кількість. Вихід з такого становища, на думку А. А. Онуфрієва, може бути той, щоб прикласти тут не нормальну продовольчу, а *голодну* норму з розрахунку 12 пуд. зерна на людину й 4 пуд. на одну худобину (з розрахунку на одну душу населення), Втім випадку розмір щорічного збору на забезпечення від неврожайности виявиться в 1—1,5 пуда з десятини, що є вже доступніше для селянства.

За підставу своїх висновків у тому-ж питанню Полтавський Губстрах, у доповіді завідувача його відділу агронома М. М. Самбикина, взяв 39-літні (1886—1924) врожайні дані Губстатбюра. Щоб скласти норми забезпечень та премій, приймалось на увагу: 1) голодна продовольча норма, 2) вільна мінімальна продовольчо-прожиточна норма й 3) продовольча норма, заснована на мінімальних середніх аномальних ухиленнях. Ці норми прикладались в відношенні до середнього селянського господарства Полтавської губ. (5,2 людини, 3,6 дес. засіва, 2,2 худоби й 8,5 пуд. зерна на засів). Сполучення цих елементів виявило, що для забезпечення продовольчої пайки в таких нормах треба щорічно діставати з десятини:

|  |       |
|--|-------|
| при голодній продовольчій нормі . . . . .                                  | 30 п. |
| „ вільній мінім. продовольчо-<br>прожиточній нормі . . . . .               | 42 п. |
| „ продовольчій нормі, вичисленій<br>на мінім. середн. аномальних ухиленнях | 35 п. |

Аналізуючи відповідні врожайні дані за 39 літ з поодиноких культур на десятині, обчислюючи їх в приложенню до зазначеного середнього господарства й визначаючи вартість недоборів неврожайних років на підставі середніх цін на головнішу пашню за 1908—1917 роки, М. М. Самбикин робить висновок, що середній недобір за 39 років складає з десятини:

|  | В пудах | В переведенні на гроші на середню ціну для головн. папні 1 крб. 13 к. за пуд. |
|--|---------|---|
| При голодній продовольч. нормі . . .                         | 0,77    | 87 к.   |
| „ вільній мінім. продов. прож. . .                           | 3,29    | 3 крб. 78 к.  |
| „ продов. н. вичисл. на мінім. середн. аном. ухиленнях . . . | 1,15    | 1 крб. 30 к.  |

Коли взяти на увагу, що до тої вартости з десятини щорічних недоборів треба додати ще до 25% організаційних та до 25% на утворення запасного капіталу, то остаточно висновки Полтавського Губстраха стануть в таких цифрах:

| Забезпечення на десятину: | Премія на десят. | Премія зі 100 крб. забезпечення: |
|---------------------------|------------------|----------------------------------|
| 30 п.                     | 1 крб. 31 к.     | 3 крб. 88 к.                     |
| 35 п.                     | 1 крб. 95 к.     | 4 крб. 90 к.                     |
| 42 п.                     | 5 крб. 67 к.     | 11 крб. 92 к.                    |

Те, що премія незвичайно різко зростає при збільшенні забезпечення, дає певні вказівки, що цей вид страхування можливо переводити в умовах Полтавської губ. лише тоді, коли воно буде обов'язковим. Та й справді, в межах 30 п. премія лягає на кожний пуд зерна забезпечення в 4,93 коп., в той час, як при забезпеченні в 35 п. вона складає вже 5,5 коп., а при 42 п.—13,5 коп. В останньому випадку тариф робиться неприступним і для найміцніших господарств.

Оскільки наведені вище дані уявляють собою інтерес, як підхід до вирішення означеного питання на ізольованих межах одної чи кількох губернь, остільки ще більший інтерес має розробка його правлінням Держстраху С. Р. С. Р., здійснена при участі великої кількості авторитетних наукових сил та математиків статистиків. Підсумки її в напрямі виявлення нето-ставок для різних країв С. Р. С. Р. (перевівши всі головніші сорти папні на жито) визначаються в такому вигляді<sup>1)</sup>:

Увесь Союз Республік розподілено для цього на 4 основних райони. До *першого* з мінімальними нето-ставками віднесено: Північну, Північн. Зах. та Західну країни Союзу й колишню Кубанську Область.

До *другого* з де-якою збільшеною ставкою: колишні Українські губ.— Подільську, Київську, Полтавську, Харківську й губ. Р. С. Ф. Р. Р.: Курську, Орловську, Тульську, Калузьку, Рязанську, Тамбовську, Нижегородську, Вятську й к. Пермську (тепер Уральської області). Сюди-ж віднесено к. Терську область і Ставропільську губ.

<sup>1)</sup> Доповідь В. С. Гохмана Всесоюзному З'їздові стр. працівників.

За *третій* район з підвищеною ще більше нето-ставкою вважають: Крим, Катеринославську, Воронізьку й Пензенську губернії, що складають з себе переходову смугу від 2-го до 4-го району.

*Четвертий* район з максимальними нето-ставками охоплює: к. область Війська Донського, Астраханську, Саратовську, Самарську, Ульяновську, Казанську, Уфимську й Оренбурзьку губернії. До нього ж зараховується й територія к. Херсонської губ.

Нето-ставка для тих районів, визначена в  $\%$  з середнього врожаю, стає в такому вигляді:

| Райони  | Середня нето-ставка до $\frac{2}{3}$ врожаю | При страхуванні до $\frac{1}{2}$ врожаю |
|---|---|---|
| I   | 0,83  | 0,16                                    |
| II  | 2, 5  | 0,82                                    |
| III   | 4,28  | 1,65                                    |
| IV  | 6,12  | 2,82                                    |
| Середній на Європейську частину С. Р. С. Р. . . . | 3,40  | 1,35                                    |

Перевівши на абсолютні величини, середня по всьому Союзі страхова нето-ставка, в 3,4 на одну десятину засіва при забезпеченні в  $\frac{2}{3}$  врожаю, відповідає 1,65 пуд. жита, а при  $\frac{1}{2}$ —0,66 пуд.

Переводячи повітовий (округовий, кантонний) тариф, ці ставки, на погляд Б. С. Гохмана, повинні бути в значній мірі збільшені: при забезпеченні в розмірі  $\frac{2}{3}$  середнього врожаю це збільшення підвищується на 30 $\%$ , при  $\frac{1}{2}$ —на 40 $\%$ . В такому випадку зазначені вище загальносоюзні нето-ставки змінюються з 1,65 п. жита на 2,15 п. (при  $\frac{2}{3}$  забезпечення середн. врожаю), а 0,66 на 0,92 (при  $\frac{1}{2}$  забезпечення середн. врожаю). При останніх нормах і виходячи з розрахунку засівної площі 1916 р. на 86.000.000 дес., страховий нето—збір дає при забезпеченні на  $\frac{2}{3}$  врожаю—184.000.000 п. жита й 79.000.000 п. при забезпеченні до  $\frac{1}{2}$  середнього врожаю. Як і в зазначених вище українських розрахунках, щоб виявити середні загальносоюзні бруто-ставки, треба взяти в рахубу всі накладні видатки.

Прийmemo їх: 25 $\%$  на утримання адміністр. апарату  
 10 $\%$  „ знижку біднішому населенню  
 15 $\%$  „ відрахування й в гарантійний фонд.

Після того нето-ставка визначається на 50 $\%$ , а бруто-ставка виявиться на одну десятину при забезпеченні  $\frac{2}{3}$  врожаю в 4,30 п. зерна, а при забезпеченні  $\frac{1}{2}$  середнього врожаю—1,84 пуда.

Цілком зрозуміло, що сучасний економічний стан села не складає можливих умов, щоб розраховувати на  $\frac{2}{3}$  середнього врожаю. Швидче доведеться виходити з *розрахунку голодної продовольчої норми*, створюючи побіжно можливості дострахування своїх засівів до вищого забезпечення порядком добровільного, але з прикладанням або тарифа окладного, або пільгового.

Якими-ж цифрами зможуть виявитися тарифні ставки в умовах якоїсь одної губернії, коли їх приложити до середнього господарства? Спинимось для прикладу на к. Полтавській губ., де будемо виходити з таких норм: середній склад господарства 5,2 чоловіка, 3,6 десятини засіва, вартість пуда пашні 1,13 крб., нето-ставка на десятину—0,77 п. (87 коп.), бруто-ставка—1,54 пуда (1,74 крб.), забезпечення—голодна продов. норма—30 пуд. на десятину.

Після того оплата з середнього господарства виявиться так: 3,6 десят. засіва  $\times$  1,54 п. = 5,54 п. (6,26 крб.)

Теперішнього часу в к. Полтавській губ. існує обов'язкове страхування засівів од градобою при 15 крб. забезпечення й тарифі 22,5 к. на десятину, що складає оплату з середнього господарства 81 коп. або 0,71 пуда пашні. Крім того, коли прикласти мінімальні попередні норми продов. збору на організацію продов. запасу, то він склав-би на сім'ю певного господарства 2,6 пуда (по  $\frac{1}{2}$  пуда з людини), а це загалом з страховим збором з градобою дає нам 3,31 п. з середнього господарства. Коли страхування від неврожайности включає в себе страхування від градобою та прикладено буде нову форму забезпечення від неврожаю—страхування—господарство в такому випадку буде мати, порівнюючи з попереднім становищем, додаткове навантаження в 2,23 п. чи 0,62 п. (70 к.) на десятину. Колись в краді на врожайність роки допускалося збільшення продов. збору до пуда з душі населення; в данім випадку ми маємо майже повне вирівнювання з довійськовим часом, а саме—при організації страхув. від неврожайности—5,54 пуд., при зборах на продов. капітал—5,2 не обчислюючи тут вже існуючі гарантії від градобою. Коли взяти на увагу, що 1) операційні видатки Держстраху виявляли поки-що тенденцію до зниження, що 2) в міру нагромадження гарантійного капіталу й на випадок сприятливих років можливо допустити знизити розміри  $\%$  та його утворення й що 3) можливо прийняти в розрахунок дуже високий  $\%$  (25) для витрат на утримання адміністративного апарату й не зважити, що та організація буде здійснюватися в більшині силами існуючих штатів Держстраху й вимагатиме з тої причини не основних, а лише додаткових витрат, тому доводиться визнати можливість страхування від неврожайности в конкретних умовах, розгляненої губернії.

Найголовніший елемент, що забезпечує успіх цієї операції, в вдаль вирішення нею валютного питання. Тут можливо намітити будову його в напрямках грошової чи натуральної цінностей, або в тому чи іншому сполученні останніх. В першому випадку, визначаючи тарифну ставку та страхове забезпечення виключно в грошах, але виходячи в основі будови їх з розрахунку забезпечення хоч-би в границях голодної продовольчої норми, повстає певний ризик, бо доводиться видавати тому, хто страхує, встановлену цим розрахунком грошову суму, яка не відповідає через побільшені ціни на хліб вартості тої норми, а нижче її. В другім випадку, будуючи справу на підставі

натуральних вартостей, таке становище можна й обійти, але за те виникають питання організації закупок природи, транспорту, переховування зерна, та постачання, що виходять по-за безпосередню компетенцію Держстраху й вимагають чи то того, щоб утворити при ньому спеціальну нову організацію, чи то щоб брали участь у цій справі другі відомства. Ось чому вирішуючи це питання, можливо було-б базуватися на грошових розрахунках, оплачуючи все-таки винагороду відповідно до середньої вартости зерна під час ліквідації збитків, але, звичайно, установивши для ціни зерна певний ліміт. Такий спосіб усунув-би небезпечність для фінансової сторони цієї справи та неминучу потребу в противному разі дальшого збільшення наведених вище тарифних ставок з метою більш сталих гарантій щоб усталити дану операцію.

Оскільки низка інших видів страхування має незначні амплітуди щорічних збитків, остільки в даному питанні доводиться рахуватися з незвичайно різкими коливаннями, що дають величезні ухилення від середньої норми. Коли припустити, що цей вид страхування існував-би в період 1909—1913 років, характерних своїми середніми врожаєми, то згідно наведених вище розрахунків Держстраху, страхуючи всяку пашню на території к. Європейської Росії з засівними площами зазначених років, щорічний страховий збір при забезпеченні до  $\frac{2}{3}$  середнього врожаю виносив-би 160 мільйонів пудів. Однак 1891 неврожайного року потрібно було-б видати забезпечення населенню розміром по-над 350 мільйонів пудів, а 1911 року не менше 440 мільйонів. Знижуючи забезпечення до  $\frac{1}{2}$  середнього врожаю, перевитрата за ці роки супроти збору виявилася-б на 135 та 230 мільйонів пудів жита. Оці коливання, що перевищують в окремі неврожайні роки страховий збір на два й навіть на три рази, викликають потребу утворити спеціальний гарантійний фонд, бо без нього перевести в життя зазначені заходи стало-б великим ризиком. Через такі міркування, а також приймаючи на увагу значну дорожню такого страхування, доводиться стати на тому, що найближчого часу нема можливости здійснити цілковите обов'язкове страхування й перевести його порядком певної поступовости протягом кількох років. З припущення Головного Правління Держстраху С. Р. С. Р. порядок цей уявляється в такому вигляді <sup>1)</sup>:

„Першого року страхування переводиться тільки в 75—100 повітах С. Р. С. Р., що прилягають до великих міст, де є міцні добре налагоджені органи державного страхування. Страхування переводиться на обов'язкових початках у тих повітах, де органи місцевого управління визнають це за бажане, а в решті повітів на початках добровільности. Першого року на страхування приймаються тільки основні зернові культури: жито, пшениця, ячмінь, овес, просо й гречка, а

<sup>1)</sup> Доповідь В. С. Гохмана на першому загальносоюзному з'їзді стр. працівників.

також картопля. Наступними роками операції ступнево поширюються як територіяльно, так і відносно об'єктів страхування—відповідно до одержаних результатів (фінансових та організаційно-технічних), а також відповідно до загальних економічних умов країни“.

Нестеменно, що величезне значіння в цій справі з погляду скріплення й забезпечення її фінансової сторони мало-б об'єднання в даному питанні низки держав у єдину страхову спілку чи перестраховочні операції, що, можливо, й здійсниться в далекому майбутньому в міру встановлення ділових зв'язків С. Р. С. Р. з другими країнами.

Складним і великим питанням належить визнати технічний бік ліквідації збитків. Тут з цілої низки міркувань, видимо, доведеться ухилитися від напряму, виробленого практикою ліквідації збитків від градобобою, і зробити рішучий ухил в напрямі, щоб притягти до цієї роботи широкі селянські маси. Як що в минулому видавання продовольчих позик проходило з постанови селянських громад, то теперішнього часу це потрібно покласти в основу цієї операції. В роботі ліквідації збитків є два моменти: 1) визначити розміри збитків, понесених на території тої чи іншої заселеної місцевості й 2) розподілити винагороду цих збитків між окремими господарями даного заселення. Визначити збитки повинна особна комісія в складі представників Держстраху, агрономічного персоналу землеуправління, фінанспектури, статистики, місцевих адміністративних організацій та окремих представників від селянства. В зв'язку з підсумками робіт цих комісій в обов'язок Держстраху входило-б відпускати в розпорядження сільрад відповідні грошові суми, а ці організації повинні прийняти на себе всі турботи розподілення винагород за збитки між всіма тими, що потерпіли. Останнє завдання вимагає, щоб знати дуже широко всі обставини кожного господарства в разі чисто індивідуального підходу, що буває цілком не під силу для Держстраху. Коли прикладати в тому напрямі спрощені трафаретні засоби, то на цьому ґрунті цілком можливі ті чи інші великі помилки. Та й справді, припустимо, що належну якомусь селу допомогу будуть розподіляти рівномірно між господарями пропорційно до площі належного кожному засіва. В таких разі певна їх частина, що має особливо поганий врожай через некультурний стан їх полів (те викликано буває цілою низкою причин), ризкує недодержати до належної норми з теоретичної розкладки (різницю між фактичним врожаєм, та врожаєм, необхідним на забезпечення хоч-би голодної пайки), другі-ж, що мають підвищену культуру своїх полів і такий же на них врожай, все-ж наблизений в певній мірі до їх мінімальної річної потреби, можуть одержати допомогу, в якій здавалось-би не відчувається особливої потреби. Коли-б завести тут обмеження, щоб видавати винагороди тільки-но тим особам, що мають врожай нижчий встановленої середньої норми, то тут ми порушимо принцип страхування, свідомо виключаючи господарів, що ведуть раціональнішу культуру й позбавляючи можливості одержати

винагороду за їх збитки, коли ті збитки не будуть нижче середньої норми; але-ж загальні метеорологічні та інші фактори, що знижують врожай, безперечно впливали негативно й на ті господарства, що однаково несуть обов'язкові страхові оплати. Останнє, здавалось-би, зобов'язує компенсувати й їх за збитки. Оті приклади недоцільности спрощеного підходу рішати питання про розміри компенсації в границях індивідуальних господарств ще раз говорять нам про потребу усунути Держстрах від обов'язку розкласти винагороди всередині самого села. Одначе нема чого закривати очі на дійсність і треба зважати, що повна автономність у цій справі сільрад може утворити на тому ґрунті або низку зловживань, або-ж неправильних вчинків. Через те треба утворити близько до населення орган, що на обов'язку його повинні лежати контрольні функції та розгляд усіх скарг в тому напрямі. Не підлягає сумніву величезне значіння для нашої держави, щоб найскоріше вирішити практично це колосальної ваги питання, бо врешті поставлене завдання сходиться до того, щоб оволодіти одною з могутніх підойм, які регулюють все економічне життя Союзу Р. С. Р. що переводить у всій структурі сільського господарства широкі планові початки. Не зважаючи на всі труднощі цієї справи, обумовленої низкою поважних перепон фінансового й організаційного характеру, не зважаючи на всі многотінності й складності її, доводиться все-ж таки прийти до висновку, що державне страхування с. г. культур від неврожайности стає питанням цілком своєчасним, реальним і практично досягненим на протязі низки літ в цілком осібних економічних та соціальних умовах нашої країни.

*О. Гаршин.*

---

---



## Юридична помилка в галузі карного права.

Питання про вплив юридичної помилки на відповідальність має надзвичайно важливе теоретичне й практичне значіння. Особливого інтересу питання це набирає тепер, коли творча праця доктрини останніх часів проклала шлях у найновіші кодекси сучасного й майбутнього ідеї „соціальної небезпечности“. Сучасна література все більше й більше звертає увагу на найновіші течії наукової думки, що силкується змінити, давно встановлений критерій, яким керуються ухвалюючи характер і розмір кари,—„провинність“, новим критерієм „соціальної небезпечности“. Цій ідеї не тільки віддають увагу вчені криміналісти, а навіть її прийняли де-які законодавства нашого сторіччя<sup>1)</sup>. У зв'язку з цим інше обґрунтування й виявлення набирає низка питань карного права, а між ними — вчення про юридичну помилку (*error juris, Rechtsirrtum*)<sup>2)</sup>.

Головнішим джерелом при вирішенні питання про помилку стають постанови римського права<sup>3)</sup>. Римляни визнавали безкарність при помилках що до правних норм, коли такі відносились не до забороненості діяння, а до інших галузів права. Що до незнання забороненого—проводився принцип, що таке невідання не може вважатися

<sup>1)</sup> У тому напрямі різко відділяється попередній проект Італійського Кодексу (1921 р.), який остаточно відкинув „провинність“ і поклав за підвалину вживання санкцій „небезпечний стан“. (Ст. 20 „Санкції прикладаються до злочинця в межах зазначених законом відповідно до його небезпечного стану“).

<sup>2)</sup> Теорія розмежовує два роди помилки: помилка що до фактів — (помилка фактична, — *error facti*) й помилка що до права (помилка юридична, — *error juris*). В цій праці розглядаємо лише останній рід помилки. Щож до помилки фактичної, то положення римського права „*error facti non nocet*“ визнається односторонньо і наукою і практикою, а тому розглядати його нема особливого інтересу. Приймаючи заведений в науці розподіл помилок на роди, ми тим самим відкидаємо погляд деяких криміналістів. (Напр. Liszt, Lehrbuch, 1914, ст. 181. Нестотність різниці між помилкою юридичною та фактичною зазначає також Binding, Die Normen, I 1890, § 91; Oetker, Ueber den Einfluss des Rechtsirrtums im Strafrecht, 1876 § 8 ff), що є противниками відокремлення юридичної помилки в особний рід. Як правдиво зазначає проф. Познишов („Основні початки..“, 1912, ст. 299, прим.) приписи права займають у ряді других фактів особливий стан, а тому юридичній помилці можливо відвести окреме місце.

<sup>3)</sup> Marjer, Geschichte der Strafrechre 1876, § 32; Гаганцев, Курс 1874, II ст. 27 сл.; Кистяковский.—Общее уголовное право, ст. 210.

за підставу пробачення<sup>1)</sup>. Це положення провадилось не тільки що до *delicta juris gentium*, а й до *delicta juris civilis*, хоч в останніх випадках припускались винятки, неминучою умовою яких було існування такого особистого становища, при припустимості якого знати чисто всі позитивні закони було не можливо<sup>2)</sup>.

Положення римського права „*error juris nocet*“ було перейняте старонімецьким правом<sup>3)</sup> и середньовічними криміналістами. Лише криміналісти XVIII віку на практиці пробували пом'ягчити суворість карних законів. Вони зосереджували свою увагу на юридичній помилці й розширювали обсяг випадків, при яких пробачалось би невідання закону<sup>4)</sup>.

Німецькі партикулярні кодекси XIX віку zostавались вірними положенням римського права. Лише вюртембергський кодекс (§ 99) припускав винятки з правила *error juris nocet* у тих випадках, коли, через наявність особливих обставин, невідання пробачалось.

Французьке право кінця XVIII віку (Вересневі Закони 1791 р.) вимагало для відповідальности за переступне діяння наміру й відкидало її при наявності помилки<sup>5)</sup>.

З діючих кодексів—німецький містить в собі спеціальну постанову лише про вплив на відповідальність фактичної помилки (§ 59). Щож до питання про юридичну помилку, то практика *Reichsgericht's* а й коментатори вважають, що невідання юридичних обставин діяння має таке ж значення як і невідання фактичне, але відсіль вони виключають уявлення про забороненість вчиненого.

Постанову подібну до Німецького права приймає угорський кодекс (§ 82).

Норвезький кодекс (§ 57) у випадках, коли діяч помилявся що до протиправности діяння, ухвалює пом'ягчення відповідальности; крім того, суд може зовсім звільнити від карі.

Японський Кодекс у цих випадках також надає судові права пом'ягчувати кару. Італійський Кодекс (§ 44) має лише постанову про те, що ніхто не може, щоб виправдати себе, посилатися на незнання Карного Закону.

1) Binding, Normen, II § 53 вважає, що *error juris* у римському праві виключав намір.

2) Проф. Немировський, „Основные начала.. 1917 р. Ст. 321, вважає, що визнання значіння *error juris* при *delicta juris civilis* не було відомо римському праву принаймні, як загальне правило. Зрв. *Bar, Gesetz und Schuld* II § 192 далі.

3) John, *Das Strafrecht in Norddeutschland zur Zeit der Rechtsbücher*, 1858, стр. 129—139.

4) Farinacius вважав, що *ignorantia juris exenat a dolo*, додаючи, що *ignorare jura iota culpa est*, але з цього правила робив виняток що до переступів, оснований на принципах природного права, а також очевидних правилах права позитивного

5) E. Pochonnet, *De l'erreur de droit*, 1858 ст. 16.

Кодекси Голандський, бельгійський і французький<sup>1)</sup> не мають постанов про вплив помилки на відповідальність. Касаційна практика й коментатори, поповняючи прогалину в законі, встановляють, що юридична помилка не впливає на відповідальність.

В російським дореволюційнім праві постанови про помилки заведено лише до Статуту Карного („Улож. о Нак.“) 1845 р. при чім Законодавець регулював лише питання про помилку фактичну. Помилка юридична ані трохи не впливала на відповідальність за силою ст. 62 законів основних, яка забороняла зрікатися незнанням закону, коли закона було оголошено встановленим порядком. Кодекс Карний 1903 р. заховав подібну постанову (ст. 43). Редактори ж поясняльної записки<sup>2)</sup> роз'яснили, що в тих випадках, коли винуватий не тільки не знав, а й не міг знати заборонености вчиненого, його діяння треба було розглядати, як випадкове. Швейцарський проєкт 1918 р. при наявності юридичної помилки ухвалює обов'язкове полегшення кари за вчинене діяння (art. 18), при чім кара в значній мірі може бути полегшена судом.

Аналогічно чинить Німецький проєкт 1919 р. У випадках юридичної помилки проєкт також передбачає обов'язкове полегшення кари (§ 110). Проєкт-же 1925 р. (Німецький) має більш виразну постанову. За цим проєктом помилка в праві виключає намір. Коли помилка ця трапилась через необережність, то відповідальність стає, як за необережне діяння (§ 13).

Італійський проєкт 1921 р. визнає діяння правомірним, коли помилку в праві викликала непереможна сила, чи коли помилка ця не була результатом недбальства. За виняток правлять випадки, коли вчинений злочин веде за собою сувору ізоляцію (ст. 19). В дійсності питання про вплив юридичної помилки на відповідальність є лише одною з сторін учення про „провинність“, чи з слів Frank'a, це є вчення про намір; учення, яке розглядають з негативного погляду<sup>3)</sup>. Але під впливом старої доктрини й частини законодавств, що мають постанови про помилки, де-хто з криміналістів<sup>4)</sup> відокремлюють учення про помилку в самостійне питання. Одначе, місце, що відводиться для помилки в системі карного права не впливає на зміст учення тому що питання це, маючи безпосередній зв'язок з ученням про намір, повинно й може бути розв'язане виключно разом з аналізою наміру чи, гочніше, одного з елементів наміру,— „свідомости“. Старе поняття провинности, через надмірну абстракт-

1) У Франції можна посилатись на *ergo juris* лише що до поліцейських порушень. Невідання закону може бути пробачено, лише в тих випадках, коли з дня оголошення закону до дня вчинення діяння пройшло не більше 3-х днів.

2) Пояснення, I, ст. 355.

3) Frank, *Str. gis 2-te Aufl.*, 1901, § 59.

4) Liszt, Немировський, Познишев, Сергієвський. Frank, Allfeld, Таганцев розглядають питання про помилку при аналізі елементів заміру.

ність, треба визнати застарілим. Погляд на „провинність“ (намір і необережність), як мірило злої волі, поступово відкидають і, протилежно цьому висовують учення, за яким „провинність“ є виразник, поперше, певного складу психіки людини<sup>1)</sup> і, подруге, певних властивостей її характеру. Провинність, з погляду цього учення, зазначаючи в якій мірі виявилось відношення між особою та вчиненим нею. Є показником соціальної небезпечности діяча<sup>2)</sup>. Таким чином, з погляду оборонців цього учення, поняття провини складається з двох елементів. По-перше, абстрактна провина (Schuld), тоб-то відношення суб'єкта до певного складу переступу в формі наміру чи необережности; по-друге, конкретна провина (Versehulden) тоб-то стан психіки (psychisches Verhalten), виявлений в утворенні наміру чи необережности й що має значіння для правової оцінки діяння<sup>3)</sup>.

Викладене поняття „провини“ визначає погляд на природу наміру. Сторічний погляд (Willensfheorie, вольова теорія), до якого й нині прилучається більшість криміналістів<sup>4)</sup>, у намірі вбачає волю, направлену на діяння й на результат цього діяння. Намір, з погляду прихильників вольової теорії, є хотіння події, яка містить в собі складові частини якого-небудь злочину (хотіння, на погляд оборонців вольової теорії, ширше поняття бажання). Нова теорія, що виникла в другій половині XIX в., (Vorstellungstheorie, теорія уявління)<sup>5)</sup> не вважає за потрібну ознаку наміру-хотіння злочинного результату.

<sup>1)</sup> Також Ісаєв, загальна частина карного права РСФРР 1925 р. Ст. 7 і Пюнтковський, Карне право РСФРР., 1924 р. Ст. 131.

<sup>2)</sup> Зр. ст. ст. 12 й 20 італійського проекту. З виложеного у тексті погляду переступ є виявлений на вні симптом соціальної небезпечности. Тому, засоби соціальної оборони репресивного характеру повинні вживатися лише у випадках, коли якась особа вчинила переступне діяння. Одначе в літературі (див. особливо Prins, La défense Sociale et les transformations du droit pénal 1910 р. 141 §) висловлюються погляди, за якими наявність небзпечного стану зовсім не обумовлена наявність злочинного діяння й злочинця. З цього погляду держава має право втручатися навіть туди, де нема ще переступу. Нам здається, що вживати засоби соціальної оборони репресивного характеру перед вчиненням переступу припускається тільки тому, що особа викликає побоювання вчинити переступне діяння; не внесло в справу функціонування правосуддя велику сваволю. Соціальна небезпечність тільки тоді може бути без сумніву констатована, коли докрано переступ чи замах, чи нарешті підготовання.

<sup>3)</sup> Frank, Ueber den Auflau des Schuldbegriffes, 1907; Oetker, в Gerichtssaal, LXXII, ст. 161 сл. Mittermaier, Kritische Beiträge zur Lehre von der Strafrechtsschuld, 1909 ст. 14 далі; сюди-ж можна причислити Liszt'a, Lehrbuch, 1914, § 36; зазначену ідею вважає правдивою Beling, Unschuld, Schuld und Schuldstufen im Vorentwurf, 1910 ст. 13. Прим. 1.

<sup>4)</sup> З видатних криміналістів до неї прилучаються: Біндінг, Г. Мейер, Бар, Бурн, Гельмнер, Бернер, Мержель, Альфельд, Белінг, Ліпман, Гіппель, Ламаш, Вехтер, Гаро, Прине, Таганцев, Кістяковський, Білогриц-Котляревський.

<sup>5)</sup> Уперше розвинули Бекер, Theorie des heutigen deutschen Strafrechis, Bd. I 1859 ст. 245 ch. 268 далі 298. Frank, Vorstellung und Wille in der moderner Doluslehre, Zeitschr. für d. ges. Strafrechtswissenschaft, 1890 стр. 177 далі, відносять зародки її до початку XIX в. приписуючи перший її виклад Альмедінгену. До неї прилучаються Франк, Ліст, Колер, Сергієвський, Фельдштейн, Ц. Єсіпов.

Вчені, що прилучаються до цієї теорії, стверджують, що говорити про хотіння результату неправдиво психологічно. Діях може хотіти, чи не хотіти не самого результату, а тільки тієї дії (бездіяння), з допомогою якої він має на оці досягнути даний результат. Щоб була наявність наміру, за цією теорією потрібна воля що до дії (бездіяння), що до результату повинно існувати лише передбачання. Середнє місце між теорією вольовою та теорією уявлення займає теорія, що висунув М. Майер<sup>1)</sup>. Motiv-theorie, мотиваційна теорія). Одмінна риса її полягає в тому, що вона висовує значіння для вини мотивації особи уявленнями про заборонений результат. Вона надає особливого значіння тому, що уявлення злочинного результату не стає діячеві протидійним мотивом (Gegenmotiv). Теорія в значній мірі прилягає до теорії уявлення, але повинна бути відокремлена від останньої, як самостійна<sup>2)</sup>. Намір з погляду мотиваційної теорії полягає не в стані волі (вольова теорія) чи в уявленні (теорія уявлення), а в слабості правного почуття діяча, чому воно не змогло протистояти почуттю, що підбило на переступ.

Самий короткий виклад вольової теорії та теорії уявлення показує, що їх неможна визнати за цілком достатні. Більш правдивою, з погляду поняття „провини“, що ми обстоємо, є мотиваційна теорія, але її треба трохи розширити, бо вона вважає за мотив лише уявлення переступності.

Щоб оцінити особу, а разом з тим і її соціальну небезпеку, перш за все, як зазначалось вище повинно ставити значіння її психіки та характеру. Коли соціальне почуття переважає над почуттям антисоціальним, коли в людині панує правове почуття, тоді можна вважати її особою безпечною для суспільства. Правове почуття такої особи може бути остільки розвинене, що в ній не буде протиставлення правового й протилежного йому почуття. Така особа переступу не вчинить. Але в більшині випадків людина завжди підпорядковує свої вчинки до вимог права<sup>3)</sup>. Кожне з протилежних одно одному почуттів, що в людині коріняться, охоплює її істоту в залежності від того, які з стимулів більше впливають на психіку. Одним з таких стимулів і є свідомість, що діяння суперечить встановленому суспільством правному укладу. Тому щоб оцінити соціальну небезпечність особи, треба знати, чи тямив діяч, що діяння його протиправне, що супере-

<sup>1)</sup> M. Mayer, Die Schuldhafte Handlung.... 1901 ст. 142 далі. До цієї теорії приєднується Познишов, Немировський. На думку проф. Познишова мотиваційну теорію накреслив ще Бюнгер (Zeitschrift f. d. ges Strfw. 1886 ст. 291—364) і Ханген (Zeitschrift .. 1899, Heft. 2).

<sup>2)</sup> Немировський, —ibid, ст. 373 вважає мотиваційну теорію видом вольової теорії. З Hippel, Die Grenze von Vorsatz und Tahlässigkeit, 1903, ст. 13. Познишов, „Основні початки науки карного права, ч. Загальна 1912 р. Ст. 275. Meyer, ibid, вважає лютиватійну теорію синтезом теорії вольової та уявлення.

<sup>3)</sup> Це почасти стверджують статистичні дані. Див. Ісаєв, ibidem, ст. 151.

чить воно даному правопорядкові. Лише в позитивному випадкові можливо вважати настрій особи соціально небезпечним, бо вона, прагнучи задовольнити свої потреби не зважає на заборони й вимоги права.

Зі сказаного повстає, що за неминучий елемент наміру треба вважати свідомість проти — правности діяння<sup>1)</sup>. — Від усвідомлення протиправности треба відрізнати усвідомлення переступу (карности) діяння, що є вужче усвідомлення протиправности. Погляд учених, що вважають свідомість переступу елементам наміру<sup>2)</sup> неможна визнати правдивим, бо щоб виявити небезпечність діяча, цілком досить усвідомити забороненість діяння правопорядком взагалі, а не карними законами зокрема<sup>3)</sup>.

При відсутності свідомости протиправности заподіяного, неможна стверджувати, що особа соціально небезпечна<sup>4)</sup> і в цих випадках нема потреби впливати на діяча з боку держави. Хоч особа і вчинила невідповідно вимогам встановленого правопорядку, але вона не потрібує впливу на неї, бо кінцевою метою цього впливу є те, щоб утворити психічний настрій особи відповідного до вимог права.

Настрій цей буде вже викликано просто тим, що оповіщено буде діяча про переступність діяння. Небезпека нових злочинств з боку цієї особи дуже незначна, щоб її слід було позбавляти спілкування призначати примусові роботи або инший засіб. Застосування заходів соціальної оборони репресивного характеру неможливо виправдувати лише наявністю злочинного діяння, без відношення до соціальної небезпечности діяча. Засоби ці повинно застосувати тільки тоді, коли є підстава визнавати наявність в злочинцеві елементу соціальної небезпечности, що вимагає від суспільства певного протиділання. Момент „Загального попередження“ від цього ані трохи не зменшується, бо такі випадки бувають як винятки (пор. напр. умовне засудження).

<sup>1)</sup> Так, проф. Немировський, „Основні початки...“ 1917, ст. 288 сл. Таганцев, лекції I, 1902, ст. 589; Beling *Unschuld und Schuldstufen im Vorentwurf* 1910 ст. 43 дл.; момент протиправности, як неминучу умову наміру визнає також Binding, Oetker Finger, Libman, Mittermayer, Allfeld, Ba-Sedow; Contra-Liszt. Де-які криміналісти, зокрема Німці, для буття наміру вимагають свідомости *Pflichtwidrigkeit*, а не *Rechtswidrigkeit*. Так M. Mayer, *Kultwinormen und Rechtsnormen*, 1903, ст. 118 дл.; Kohlrausch, *Irrtum und Schuld begriff* 1903 ст. 24. Детальні заперечення див. Sikorski, *D. Behandlung, d. Rechtsirrtums*, 1908 ст. 58 дл., Finger вимагає свідомости *Rechtspflichtwidrigkeit*.

<sup>2)</sup> Ortmann (стаття в *Gericht Saal*, 1878. ст. 344; у нас проф. Познишов, *Основні початки... 1912 ст. 288* („З свідомістю що його діяння переступне“) ст. 301 (незнання карности діяння відкидає відповідальність за намір).

<sup>3)</sup> Білогриц-Котляревський, *Підручник* 1903 ст. 144 вважає, що досить наявности визнання протисуспільности вчиненого. Одначе, поняття „протисуспільности“ ми уявляємо надмірно широким і не з'ясованим.

<sup>4)</sup> Звичайно, у випадках цих припускають наявність здатности до відповідальности, бо в противному випадкові соціальної небезпека може існувати й держава буде примушена боронити суспільство від цієї небезпеки, але иншими засобами.

Неусвідомленість протиправности може бути викликано чи незнанням або міркуванням, що не відповідає дійсності. Обидва ці моменти з'єднані в одно загальне поняття юридичної помилки (*error juris*)<sup>1</sup>).

Неправдиву постановку питання про юридичну помилку дало ще рим. право, де проголошено принцип — „*error juris nocet*“. Ця несправедливість відчувалась ще доктриною XVIII в., що робила спробу обмежити вживання цього суворого правила. Одначе, погляд римлян і тепер панує в літературі. Лише останнього часу виник напрямок, який вважає, що формалізм твердження „*error juris Semper nocet*“ суперечить поглядам на карну відповідальність<sup>2</sup>).

Прихильники пануючого погляду або відкидають усвідомлення протиправности діяння, як елемент наміру, послідовно виводячи відсіль невизначеність юридичної помилки, або ж визнають його, але, припускаючи фікцію, що закони відомі всім хто живе в державі, вважають, що помилка в праві не усовує відповідальности<sup>3</sup>). Цим хочать припинити сваволю й недбайливість громадян. Криміналісти ці виходять з того, що поняття про те, що заборонено і чого неможна робити природньо всякому хто при повному розумі, а тому слід завжди припускати, що діяч знав незакономірність діяння<sup>4</sup>). Але помиляється, припускаючи презумпцію, яку боронять і де-які російські вчені<sup>5</sup>), ніби-то закон, оголошений належним порядком, повинен знати кожний і неусвідомленість його є річ неможлива й помилкова. Складність сучасного громадського життя не може миритися з такою фікцією і дійсність доводить противне. Як часто суди, покликані пристосовувати закони, різно їх розуміють. Скільки вироків одминаять вищі судові інстанції через неправильне тлумачення закону! Де-які вчені побоюються<sup>6</sup>), що усовуючи презумпцію знаття карних законів всіми, приводить до зверхности особистого погляду і до нетривалости державної влади; такі побоювання перебільшені, бо „кара“ повинна відпасти лише в тому випадкові, коли суд упевниться в правдивості покликання на неусвідомленість<sup>7</sup>).

<sup>1</sup>) У де-яких випадках трудно уявити, щоб діяч (нормальний) не знав про протиправність діяння. Такі: крадіж, зґвалтування, душоубство то-що. Відсіль проте, не повстає потреба розподілити злочинства на ті, що припускають покликання на „*error juris*“ і ті, що не припускають. Розподіл, що висунуло Рим. право — „*delicta juris gentium*“ та „*delicta juris civilis*“ надто формально й абстрактно. Суд у кожнім окремім випадку повинен вирішувати це питання згідно з обставинами діла.

<sup>2</sup>) До цього напрямку прилучається: Bindig, Basedow, Geyer, Betker, Schwarze, Schütze, Janncka, Ortman, Кістяковський, Таганцев, Познишов, Пусторослев, Немировський.

<sup>3</sup>) Gergand, Précis I ст. 288; Сергієвський, підручник 1915, ст. 264.

<sup>4</sup>) Кестлін, Гельмер, Люден.

<sup>5</sup>) Сергієвський, *ibidem*, ст. 264; Кістяковський, *op. cit.*, ст. 407; Жириєв, *курс* гл. VIII.

<sup>6</sup>) Бар, Гейнман, *Die Bindingsche Schuldlehre*, s. 55; Таганцев лекції ст. 589.

<sup>7</sup>) Де-які вчені, що боронять викладене положення, теоретично визнають його хистким (так напр. Сергієвський) але не зважаючи на це стверджують, що инакше держава чинити не може.

Щож до теорій, що відкидають свідомість протиправности, як елемент наміру, то безпідставність їх наочна. Послідовно проводячи такий погляд, можна прийти навіть до виправдання карности осіб, що роблять злочин в стані неpritомности.

Правдиво зазначає Binding<sup>1)</sup>, хто підлягає праву, той тим виявляє свідомість, що такої підлеглости вимагає авторитетна влада.

Без цього нема усвідомлення протиправности, а тому нема й наміру<sup>2)</sup>.

Таким чином юридична помилка усовує намір. Винятком з цього положення бувають випадки, коли діяч лише сумнівався в тім, чи це діяння протиправне. Тут замір діяння не відкидається.

Коли відпадає намір, то тим не усовується остаточно відповідальність, тому що вона може наступити за необережність; за виявлене в помилці недбальство чи легковажність. Коли-ж не було й необережности, то відповідальність одпадає зовсім, але для цього конче потрібно, щоб неможливість знання протиправности була доведена. Яка ж відповідальність у випадках необережної помилки? Тут може бути три становища:

1) Законодавець однаково карає і діяння з наміром і діяння з необережности. Випадок цей не викликає сумніву—помилка на відповідальність впливу не робить (це, безумовно, не значить, що суд не може прийняти на увагу цей факт при визначенні розмірів репресії).

2) Законодавець карає тільки навмисні діяння. У цім випадку треба визнати, що відповідальність одпадає.

3) Діяння навмисні „караються“ тяжче, ніж діяння необережні. Тут відповідальність наступає за необережне діяння.

Ці положення повинно прикладати, коли наявність необережности не викликає сумніву.

У всякім разі, обов'язок довести це належить тому, кого обвинувачують.

На підставі вищезазначеного ми констатуємо, що сумлінно й дійсно доведені покликання діяча на незнання ним протиправности учиненого знищує відповідальність лише в тім випадку, коли він не тільки не знав, що вчинок його протиправний, але й не міг довідатись про це. У випадках же, коли діяч міг знати, що діяння протиправне, а не знав (*culpa juris*) відповідальність настає і за необережне діяння, коли воно законодавцем буде визнане карним; коли-ж ні—разі відповідальність одпадає цілком.

<sup>1)</sup> Normen II ст. 63.

<sup>2)</sup> Не можна погодитися з криміналістами (Alimena, Пусторослев, що, встановлюючи розмежування помилки в карнім і некарнім праві, визнають, що лише *error juris non criminalis* виключає намір, а *error juris criminalis* впливу на відповідальність не робить. Детальне розмежування цих родів юридичної помилки неможливе й не ґрунтовне. Де-які криміналісти (Таганцев) прирівнюють випадки *error juris non criminalis* до фактичної помилки.



\* \* \*

„КК“ не містить в собі постанов про помилку<sup>1)</sup> Коментатори ст. 11 „КК“ притримуються теорії, що вводить усвідомлення протизаконності в поняття наміру і, повертає незнання закону на шкоду тому, хто не знає, припускаючи таким чином, презумпцію знання законів усіми громадянами<sup>2)</sup>. Такого-ж учення притримується і проф. Піонтковський. Він заперечує включення елементу усвідомлення протиправності діяння (і забороненості карним законом) у поняття наміру, але вважає, що фактично усвідомлення це природне кожній людині, здатній до відповідальності. Доцільність і карно-політичні міркування вимагають, на думку Піонтковського, припустити положення, за яким Карний закон, стоячи певного часу діючим законом, поширюється на всі без винятку випадки, що підходять під описаний в ньому визначений склад злочинства.

І через те, що усвідомленість протиправності діяння (карно-правної забороненості) не входить у склад передбачення, як елементу провини, то і помилкове уявлення суб'єкта про незлочинність заподіяного не може зачепити питання „про зміну форми його провинності“. Але незнання карності учиненого діяння.. може лише зробити вплив на розмір карних наслідків, коли вона свідчить про меншу соціальну небезпечність суб'єкта, що вчинив його“. Про те Піонтковський визнає, що коли вважати усвідомлення протиправності складовим елементом наміру (проф. Піонтковський утотожнює поняття усвідомлення протиправності, „усвідомлення Карності“ і усвідомлення забороненості, що треба визнати без сумніву помилковим; про це див. нижче), то відсутність такого усвідомлення обертає діяльність з навмисної в необережну, чи просто у випадок.

Погляд, як коментаторів, так і проф. Піонтковського, на підставі вищезазначеного, не можуть бути визнані правдивими, зважаючи на те, що суперечать принципіві „соціальної небезпечності“, що покладено за підвалину нашого діючого кодексу<sup>4)</sup>.

1) „Керуючі початки“ й проекти „КК“ також не мали постанов про помилку

2) Проф. Паше-Озерський, Карний Кодекс Рад. Республік, Ком. за ред. Канарського, 1924 р. Ст. 46; Проф. Кисільов, той же ком. ст. 336; Зр. проф. Жижиленко, Карний Кодекс, проект. Ком. за ред. проф. Гернета й Тройкіна 1925 р., (Заг. ч.) Ст. 29 і проф. Немировський, Рад. Карне Право 1925 р. ст. 77 і 78.

3) Карне право Р. С. Ф. С. Р., 1924 р. ст. 133 д. і 140.

4) Цей мент особливо підкреслює Н. Скрипник, Карна Політика Рад. Влади-1924 р. ст. 31 дд. Про те трудно погодитись з твердженням Скрипника, що Радянське Карне право має на меті, головним чином, соціальну безпеку злочину (ст. 31) і, що карається не злочинець сам по собі, а злочин (ст. 27). Радянський суд, говорить автор, має на оці засудити злочин, а не особу, що вчинила його. Особа-ж злочинця для Радянського Суду має значіння остільки, оскільки Карне Право Радянських Республік розглядає цю особу в розумінні її класової належності і в розумінні більшої, чи меншої загрози суспільству від її діянь (ст. 28).

Поняття провини в старому абстрактному розумінні „КК“ відкинуто. Потреба вживати репресії виправдується соціальною небезпекою злочинця а „провина“ є лише одним з показників ступеня небезпеки особи.

Відділь виходить, що формалізм, який припускає фікцію знання закону, не відповідає тій загальній ідеї, що панує в Радянським законодавстві<sup>1</sup>).

Помилковість заперечуваного погляду стверджується й ст. 10 „КК“<sup>2</sup>). Суд, визнавши діяння підсудного „наочно небезпечним з погляду підвалин нового правопорядку, встановленого робітничо-селян-

Ми вважаємо, що Карний суд покликаний для вирішення питання про соціально небезпеку і про засоби соціальної оборони повинен дослідити і встановити всі обставини, що можуть мати значіння для вирішення кожного з зазначених питань. Тому одно з найголовніших завдань суда вяснити: хто стоїть перед ним, чие діло розбирається. Злочинне діяння потонуло в вічності ще в момент його вчинку і перед судом стоїть не діяння, а живий чоловік, що його обвинувачують у тім діянні, з ним і має рахуватися суд. Забуваючи особу, що вчинила злочин, чи надаючи їй другорядне значіння об'єкта, ми повернемося до того часу, коли всі злочинці розглядалися, як однорідна маса злодіїв—душогубців. Надаючи поняттю злочинного діяння значіння об'єкта репресій і усовуючи дослідження особи підсудного в потрібному об'ємі, ми тим самим свідомо руйнуємо превентивні завдання репресивної діяльності.

Висловлені міркування знаходяться у цілковитому погодженні з поглядом законодавця, виявленим у ст. 24 „КК“.

Таким чином для суду переважне значіння має злочинець, а не переступ,—соціальна небезпека діяча, а не діяння. Безумовно суд обраховує й соціально небезпеку переступу, тому що вона, безсумніву, відбивається на живій особі, але виключне значіння небезпечности переступу надається законодавцем лише під час встановлення ним злочинности діяння і меж відповідальности. Законодавець оперує з абстрактними розуміннями, а потому він може взяти на обрахунок небезпечність діяння. Інше ми бачимо на суді. Соціально небезпечність діяння вже оцінено законодавцем і судові, що має перед себе конкретну особу, залишається тільки встановити ступінь її небезпечности (звичайно, зважаючи і на соціально небезпечність переступу). Лише у випадках вживання ст. 10 „КК“ суду, що так-би мовити, заступає законодавця і, ніби-то творить для цього випадку новий закон, належить вирішити питання про небезпечність діяння, а потім діяча. Різко критикує протилежний погляд проф. Ісаєв, Загальна частина Карного права Р. С. Ф. Р. Р. 1925 р. ст. 95, 165 сл., Також Криленко, „Ежен. Сов. Юстиции“ 1924 р. Ч. 44 ст. 1065 (рецензія на книжку Скрипника) Не надають значіння соціальній небезпечності переступів: проф. Немировський, *ibid*, ст. 46 і Волков, Карне право 1925 р. Ст. 19 проф. Пюнтковський, *ibidem*, ст. 66, вважає, що переведення в життя карної діяльності повинно бути погодженим не стільки з об'єктивним значінням діяння, скільки з суб'єктивною небезпечністю переступного діяча. Виняток він робить лише що до переступів з боку буржуазії. Рівне значіння для суду мали злочин і злочинець лише до видання „КК“ 1922 р. „Керуючі початки“ вимагали від суду, для визначення розміру кари, приймати на увагу небезпечність злочинця й злочину.

<sup>1</sup>) Цікаво відзначити, що італійський проект 1921 р. (ст. 12), що цілком вининув „провинність“, також зважає чи переступ стався з наміру, чи необережності

<sup>2</sup>) Більш детально про ст. 10 „КК“ див. Чельцов-Бебутов, Аналогія й Карний Кодекс „Вестник Сов. Юстиции“ 1923 р. Ч. 2.

ською владою“<sup>1)</sup>, не зважаючи на те, що „КК“ в особливій частині не передбачив цього діяння, може прикласти статтю, що передбачає найбільш подібні по важливості й по роду перступи. З цього виходить, що не може бути мови про усвідомлення протизаконності (забороненості), бо карати можна діяння просто карним законом (Особ. Ч. „КК“) також діяння, що не передбачалися, але небезпечність яких для суспільства вимагає вжити засобів, щоб охороняти це суспільство від загрозової небезпеки з боку злочинця. Тому той, хто чинить діяння не завжди, навіть, має можливість усвідомити собі протизаконність. Аналогія—джерело права; суд у цім випадку так ніби утворює закон. Але чи може злочинець усвідомити собі існування такого закону, якого нема й не було під час його злочинства? Неможливо ж вимагати від громадян уміння з допомогою аналогії підводити те, чи інше діяння під одну, чи другу статтю Карного Кодексу. Ось чому вимагати від громадян повинно не усвідомлення протизаконності (заборони), а усвідомлення протиправності, застерігаючи їх од діянь, противних встановленому правопорядкові.

Таким чином, усвідомлення правоправності полягає в свідомості, що діяння супротивне правопорядкові й шкідливе для нього, або загрожує йому шкодою<sup>2)</sup>.

Поняття протиправності ширше поняття протизаконності, тому що воно не припускає знання забороненості діяння карним законом. Усвідомлення протиправності є усвідомлення людиною, що її поведження так чи інак шкідливе й небезпечне для суспільства і для окремих осіб; а усвідомленість протизаконності,—що її поведження порушує карну норму. Суб'єкт може свідомо ставитись до протиправності діяння, але він може й не знати, чи стоїть діяння під загрозою карного закону; останній же творить тільки „карність“, а не протиправність. Коли в діяча є усвідомленість протиправності діяння, то цього цілком досить, щоб вважати його діяння діянням зумисним. Вимогу знати протизаконність скоріше можна було б поставити поруч з принципом „*nullum crimen sine lege*“; оскільки принцип цей відкинуло Радянське Карне Право, остільки неможна обмежуватись вимогою усвідомлення протизаконності.

Який-же вплив юридичної помилки на відповідальність за КК?

Згідно з висловленими нами міркуваннями треба визнати, що неможна „обкладати карою“ випадки, коли діяч не знав і не міг знати, що діяння протиправне<sup>3)</sup>.

<sup>1)</sup> Цирк. Н.К.Ю Р.С.Ф.Р.Р. від 8 VI 1922 р. Ч. 48.

<sup>2)</sup> Зр. Ещорин, Карний Кодекс і керуючі початки до карного права Р.С.Ф.Р.Р. „Ежен. Сов. Юст. 1922 р., ч.ч. 21, 22 („усвідомлення шкоди може бути більш, чи менш повним, але без усякого усвідомлення шкода склад переступу не можна уявити собі).

<sup>3)</sup> Зр. ст. 19 італійського проєкту 1921 р. (Діяння правомірне карними наслідками, коли воно виконано.. в наслідок такого незнання забороненості діяння кар-

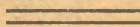
Як що-ж діяч міг знайти про протиправність діяння і не доведено, що такого усвідомлення у нього фактично не було, то діяння стає тоді лише необережним. В разі недоведености суд не має підстав визнати діяння необережним, а тому відповідальність наступає за діяння зумисне; суд лише може, з обставин діла знизити її (відповідальність) у межах, установлених санкцією тієї-ж статті (також ст. 28 „КК“).

Тому що у згоді зі ст. 11 КК караються діяння так зумисні, як і необережні (коли, звичайно, діяння може бути необережним з своєї юридичної природи), виключаючи ті випадки, що їх передбачено окремими статтями Кодексу <sup>1)</sup>, то юридична помилка, коли вона повстає з необережности, не усовує відповідальности; про те, в цих випадках суд знижує міру соціальної оборони відповідно ст. 25, п. „и“ КК. Коли-ж необережні діяння передбачено спеціальними статтями Кодексу (напр. ст.ст. 147, 154 „КК“), то відповідальність наступає за діяння необережне. Коли-ж „КК“ передбачає діяння виключно зумисні (з наміром), відповідальність одпадає зовсім. Також отпадає відповідальність і в тім випадку, коли діяч не знав і не міг знати про протиправність діяння. Незнання протиправности повинно бути доведене.

Висловлені положення повинні бути визнані й у випадках вживання ст. 10 „КК“.

Таким чином подане приводить до таких висновків: юридична помилка за КК усовує відповідальність у тих випадках, коли особа не знала й не могла знати про протиправність діяння (1) і, коли Кодекс передбачає тільки зумисне діяння (2). У решті випадків встановлюється зменшена відповідальність, тоб-то за діяння необережні (п. „и“, ст. 25, чи спеціальні статті „КК“—напр. 147, 154 й інші).

*Н. І. Сікорський.*



ними законами, яке було викликане непереможною силою, чи в наслідок істотної помилки в праві—чи у факті, а не з необережности... У другому випадкові не можна посилатися на незнання закону, коли переступ веде за собою сувору ізоляцію...“)

<sup>1)</sup> Ср. проф. Паше-Озерський. Коментарій під ред. Канарського ст. 46, пояснення до ст. 11, тез. 1. Не можна погодитись з думкою коментатора, що переступи, які вчинено необережно, караються лише у випадках зазначених у законі. Твердження це суперечить буквальному змістові ст. 11 „КК“.

## Поняття про примушування в цивільному праві.

### I.

Примушування, що порушує діючий в сьогочасному праві принцип вільности волі.

За основний принцип цивільного права вважається визнання вільности або автономії волі індивіда (*Willensfreiheit*, *l'autonomie de la volonté*),<sup>1)</sup> що її можна укласти в наступних найважливіших положеннях:

1. Індивідам належить договірна вільність, тоб-то право складати або не складати юридичні угоди в тому чи іншому змісті.

2. Визначіння юридичних стосунків у звязку зі складеною угодою надається волі співучасників, оскільки це не заперечує приписування права.

3. За найважливіший за своєю суттю елемент угоди визнається внутрішня воля суб'єкта; вона, як припускають, утворюється цілком вільно, тоб-то без будь-якого натиску, в залежності від економічної конкуренції та тої або іншої кон'юнктури ринка.

Автономія індивідуальної волі це є принцип, що становить властивість усякого суспільства з крамно-виробничим господарством. І справді хоча за правний ідеал кожного виробника, що випускає свої вироби на ринок для обміну на інші цінності, є монополія, тоб-то встановлення волі для себе, а для інших—примушування та обмежування, але здійснювання цього ідеалу викликало б сутичку зі всіма іншими виробниками, і через те являє річ неможливу. Отже тому, як справедливо зазначає Вернер Зомбарт у першому виданні його „Сьогочасного Капіталізму“: Капіталістичний підприємець встановлює компроміс поміж вільністю та примушуванням в розумінні просто протилежному, а саме: аби забезпечити свободу для себе він зрікається наміру звязати та обмежити інших<sup>2)</sup>.

<sup>1)</sup> Вільність волі, як не ретельно зазначив ще Savigny (*System d. heutig. Röm. Rechts*, т. III (1840 стор. 102) в царині цивільно-правній неможна змішувати з філософською проблемою детермінізму.

<sup>2)</sup> W. Sombart. *Der moderne Kapitalismus*. т. II. (1902) стр. 30. Принцип договірної вільности висловлено в арт. 152 німецької конституції р. 1919: „Im Wirtschaftsverkehr gilt Vertragsfreiheit nach Massgabe der Gesetze“ Про розвиток цього прин-

З принципа вільності волі, що його таким чином встановлено, виникає, що угод, яких складено за відсутністю вільності волі, повинно бути позбавлено тої, сили, що її б вони мали, наколи ця вільність була б існувала. Випадки так званої вадливої волі можна розташувати за двома ділянками: а) вади виявлення волі, що полягають у невідповідності поміж волевиявленням зовнішнім та волею внутрішньою, і б) вади утворення волі що полягають у тому, коли на мотиваційну сферу суб'єкта, а разом з тим на процес самого формування волі було зроблено впливу зовні.

До першої ділянки, як відомо, зараховується омилка волевиявлення, до другої—омилка в мотивах, омана і те що тут нас цікавить—психічне примушування<sup>1)</sup>. Його було визнано за підвалину до позбавлення сили юридичної угоди ще в римлян наприкінці республіканського періоду: за *jus civile* угода, що її складено з примусу вважалось за цілком дійсну, але в разі були вже відповідні обставини, претор закладав позов *in factum* деліктного характеру—*actio quod metus causa*, а також *exceptio i restitutio*. Учення про примушування, що його було розвинуто у римлян, перейшло до юстиліанового законодавства, а потім, після його рецепції в Європі, й до діючого європейського права.<sup>2)</sup> Вплив його помічається і в сьогочасних законодавствах, і в літературі. Тільки за самих останніх часів виникли спроби самостійно цілком переглянути саме поняття про примушування, зрікаючись тих поглядів, що їх оспадковано від римлян. Спроби ці зробив року 1914 проф. René Démogue в статті „*La violence comme vice du consentement*“, що її було надруковано в „*Revue trimestrielle de droit civil*“ та що вона увійшла до його *Traité des obligations*, а потім у році 1925 André Breton в спеціальній монографії „*La notion de la violence en tant que vice du consentement*“.—

Дефініція, що її надає примушуванню Демог, вважає, що примушування—це є всякий ненормальний та незаконний натиск, якого

---

ципу каже Hedemann. *Die Fortschritte des Zivilrechts im 19. Jahrhundert* (1910) стр. 7 сл. Останніми часами йдучи на зустріч вимогам обіру, законодавства встановили відповідні межі договірної вільності. Про це див., напр. у Nipperdey. *Kontrahierungszwang und dictierter Vertrag* (1920) стор. 2—7, 32—66.

<sup>1)</sup> При фізичному примушуванні (*vis absoluta*) воля взагалі не виявляється; її ніби не має; приміром, це буває, коли підписує угоду силоміць своєю рукою той, кого примушують, але проти його волі. Психічне ж примушування (*vis compulsiva*) не усовує волі, а тільки впливає на її формування.—*Coactus tamen volui*, як висловив це римський правник Paulus. За предмет нашого досліджування буде тільки психічне примушування.

<sup>2)</sup> За капітальні праці, щої їх присвячено цьому вченню вважаються такі: Schliemann. *Die Lehre vom Zwange* (1861). Schlossmann. *Zur Lehre vom Zwange* (1874). Czylarz. *Der Einfluss des Zwanges auf Giltigkeit der Rechtsgeschäfte* (в *Iherings Jahrbücher*, т. XIII, 1874 р.) За основні проблеми вчення про примушування становлять: а) поняття примушування та б) юридичні наслідки примушування. Наша стаття, як це показує її оглав, присвячується тільки досліджуванню першого питання.

утворюють на волю іншої людини з метою спонукати її до складання юридичного акту. На підставі цієї дефеніції виникає можливість досліджувати поняття примушування розчленивши (на три частини відповідно трьох його елементів, а саме: 1. спонукання індивіда через острах до виконання фридичної дії; 2. протизаконність такого спонукання і 3. походження натиску, що на волю людини утворюється, тоб-то джерело примушування.

## II.

Спонукання індивіда через острах до складання юридичного акту.

Що до першого елемента—спонукання волі через примушування, то ми спинимо увагу перш за все на понятті загрожуючої біди, як одного з засобів до примушування.

Промовляючи за біду, як за засіб до примушування, як за всяку взагалі подію, яка почуття остраху може викликати, треба ще мати на оці, що не всяка біда, яка загрожує становить ґрунт до того, щоб визнавати ніби то тут є вже й примушування. Ще римські правники зазначали, що *actio quod metus causa* передбачає присутність серйозної, тоб-то значної біди, що впливати може не тільки на людину легкодумну, але й на цілком певну та статечну—*non vani hominis, sed qui merito et in homine constantissimo cadat*<sup>1)</sup>. Крім того римляни вважали, що загрожуюча біда повинна бути справжнею<sup>2)</sup> та неминучою<sup>3)</sup>. Всі ці вимоги визнавали й французькі правники XVIII століття, зокрема Потьє,<sup>4)</sup> якого наукові праці мали, як це відомо, величезний вплив на впорядчиків французького цивільного кодексу; визнавали ці вимоги й німецькі пандектисти аж до самісінького кінця XIX ст.<sup>5)</sup>

Поряд з цим римляни визнавали за бідою, як за засобом до примушування значність лише тоді коли вона загрожує життю або тілесній недоторканості або вільності того, кого примушують, чи його близьких<sup>6)</sup>. І ось цю саме умову деякими пандектистами було сприйнято<sup>7)</sup>; але більшість визнала, що погляд римських правників, не відповідав думкам та вимогам нового часу, і припускала наявність примушування навіть у таких випадках, коли справа торкалась майнових інтересів<sup>8)</sup>.

Таким чином право римське, обмежуючи значіння примушування, як підвалини до сперечання проти угод, разом з тим стано-

<sup>1)</sup> Fr. 6 Dig., quod metus causa, 4,2. Gaius.

<sup>2)</sup> Fr. 9 pr Dig. h. t. 4,2. Ulpianus.

<sup>3)</sup> Fr. 2. Dig., h. t. 4,2. Paulus.

<sup>4)</sup> Pothier. Traité des obligations (1883) § 25.

<sup>5)</sup> Pop. Savigny. System des heutig. Röm. Rechts. B. III. (1840) § 114.

<sup>6)</sup> Поривн. приміром fr. 3 § 1; fr. 7. § 1; fr. 8 pr. § 2; Dig., quod metus 4,2.

<sup>7)</sup> Pothier, l. cit., стр. 16.—Savigny, l. cit., стр. 105.

<sup>8)</sup> Regelsberger. Pandekten, I, § 144, прим. 8.—Windscheid. Lehrbuch des Pandektenrechts I, § 80, прим. 6.—Dernburg. Pandekten, I, § 103, прим. 7.

вило об'єктивні, абстрактні критерії для визнання наявності примушування. Французький цивільний кодекс убрав у себе ось ці самісінькі об'єктивні критерії в арт. 1112: *Il y a violence, lorsqu'elle est de nature à faire impression sur une personne raisonnable, et qu'elle peut lui inspirer la crainte d'exposer sa personne ou sa fortune à un mal considérable et présent*". Тут, як ми бачимо за основний критерій вважається можливість впливу певної погрози на якусь то абстрактну „поміркувану людину“ (*une personne raisonnable*). Однакож другий абзац цього артикулу приписує судові, наколи встановлювати має він наявність примушування, брати на увагу вік, піл та властивості того, кого примушують: *„On a égard, en cette matiere, à l'âge, au sexe et à la condition des personnes*“, тоб-то за іншими словами, тут для суда надається можливість рахуватись з обставинами кожного випадка, беручи на увагу індивідуальні властивості конкретної особи, та користуючись з критерія суб'єктивного.

Таким чином арт. 1112, пропонуючи користуватись одночасно з критерія об'єктивного та суб'єктивного, ніби то містить в собі внутрішню суперечку. Де-хто з авторів не згоджувався визнати ось цю суперечку, роблячи спробу погодити ці два абзаци артикулу 1112. Одні, приміром, вважають що текст цього артикулу вимагає, щоб засіб до примушування, якого вжито в будь-якому окремому випадкові, повинен був вплинути на кожну поміркувану людину, що має відповідні конкретні властивості (піл, вік то-що)<sup>1)</sup>. Прихильники цього погляду вбачають в артикулі 1112 свідоме сполучення законодавцем об'єктивного критерія з суб'єктивним<sup>2)</sup>. Інші-ж ґрунтуючись на змістові другого абзацу артикулу, вбачають тут основний принцип, тоб-то суб'єктивний критерій, а що-ж до першого абзацу, то він, на їх думку, містить в собі якийсь максимум: а саме, коли той чи інший засіб до примушування не повинен був впливати на відповідну особу з приводу її надзвичайної сили, то ця особа всеж таки може сперечатись проти угоди, посилаючись на те, що всяка навіть поміркувана людина може пійти на цей засіб допримушування, тоб-то посилаючись на перший абзац<sup>3, 4)</sup>.

Однак-же більшість авторів відкидає всі спроби що до погоджування частин артикулу 1112 і вбачає тут редакційну помилку впо-

1) Пор. Marcadé Explicatilon théorique et pratique du Code Napoléon, IV (1859) стор. 411 (цит. у Breton. l с. стор. 88).--Beudant Les contrats et obligations (1906). § 130. Crome. Allgemeiner Theil der modernen französischen Privatrechtswissenschaft (1892), стор. 267.

2) Аналогічне сполучення критеріїв має місце в праві австрійському та швейцарському. Див. далі.

3) Colmet de Santerre. Cours analytique du Code Napoleon, V (1865), § 22 bis (цит. за Baudry et Barde. Des obligations, т. V, стор. 117).—А. Colin et Capitant. Cours élémentaire de droit civil, т. II (1915), стор. 300.

4) Такого погляду додержується Італьянський цивільний кодекс в арт. 1122 Пор. Coviello. Manuale di diritto civile italiano (1924), стор. 394.



рядчиків кодексу, а також непримиренну внутрішню суперечність. Вихід з нього—це в наданні сили суб'єктивному критерієві, тоб-то другому абзацові що касує цілком перший<sup>1)</sup>.

Австрійський цивільний кодекс як за своєю первісною редакцією 1811 року так за редакцією, що її змінено новелами 1914—1916 років визнає угоди, що їх складено під впливом ґрунтового остраху одною зі сторін за необов'язкові для цієї сторони.

§ 870. Wer von dem anderen Teile durch ungerechte und gegründete Furcht (§ 55) zu einem Vertrage veranlasst worden ist ihn zu halten nicht verbunden.

Стара редакція цього артикулу зазначала, що питання про ґрунтовність остраху встановлює суд в залежності від обставин кожного окремого випадку. Нова редакція тексту обмежується, як бачимо, тим тільки, що посилається на § 55 тогож самісінького кодексу; він же встановлює недійсність згоди до одружіння, що до неї приневолено через ґрунтовний острах і зазначає, що питання про те, скільки острах був ґрунтовним, вирішується в залежності від ступеня та можливості здійснювання загрожуючої небезпеки, а також в залежності від фізичних та психічних властивостей особи, що її було примушено: *Ob die Furcht gegründet war, muss aus der Grösse und Wahrscheinlichkeit der Gefahr, und aus der Leibes—und Gemüthsbeschaffenheit der bedrohten Person beurtheilt werden*“.

Таким чином уже впорядчики Австрійського кодексу зріклись римського принципу, щоб встановити ґрунтовність остраху за допомогою об'єктивного критерія, і стали на точку погляду оцінки індивідуальних властивостей відповідної особи<sup>2)</sup>.

Однак-же неможна ствердити, що суб'єктивного критерія тут примінюється у повній мірі: суддя, коли на підставі індивідуальних властивостей відповідної особи йому треба встановити про ґрунтовність остраху, передусім вирішує таке питання: чи цей острах справді повинен був спонукувати до складання угоди всяку людину з тими ж самісіньким властивостів, що є в людини, яка сперечається проти угоди; потім, в разі позитивного вирішення цього питання, переходить до розгляду моменту, чи цей острах справді мав такий вплив.

Таким чином при розгляді першого питання за критерій стає абстрактна людина, яка має де-які індивідуальні властивості даної особи, тоб-то, за іншими словами, суб'єктивний критерій сполучується з об'єктивним<sup>3)</sup>.

<sup>1)</sup> Baudry—Lacantinerie et Barde. Des obligations, т. I (1906), § 74, стор. 117. Aubry et Rau. Cours de droit civil français, т. IV (1902), § 343 bis, прим. 16.—Planiol. Traité élémentaire de droit civil, т II (1909), § 1072,1—Démogue. Traité des obligations en général, т. I (1923), стор. 313.—Breton. La notion de violence (1926), стор. 85.

<sup>2)</sup> Cp. Unger. System des österreichischen Privatrechts. т. II. (1876), § 80, I, 2, стр. 49.—Ehrenzweig. System des österreichischen allgemeinen Privatrechts. т. I, ч. 1 (1925), § 88, стр. 211.

<sup>3)</sup> Поп. Blume. Beiträge zur Auslegung des deutschen BGB (Iherings Jahrbücher, т. 38, 1898 p.), стор. 235.

Таке сполучення двох критеріїв помічаємо в Швейцарському законі про зобов'язання, якого артикул 29 оголошує таке: „Ist ein Vertragschliessender von dem Anderen oder von einem Dritten widerrechtlich durch Erregung begründeter Furcht zur Eingehung eines Vertrages bestimmt worden, so ist der Vertrag für den Bedrohten unverbindlich“. Тут таким чином ставиться вимога не тільки кавзальної залежності поміж складеною угодою та острахом, що його збуджено, але обґрунтованість цього збудження. До цього наступний артикул, тоб-то 30, додає таке пояснення: „Die Furcht ist für denjenigen eine begründete, der nach den Umständen annehmen muss, dass er oder eine ihm nahe verbundene Person Leib und Leben, Ehre oder Vermögen mit einer naher und erheblichen Gefahr bedroht sei“. Цей артикул визнає острах за обґрунтований, коли той, кого примушували, відповідно обставинам, повинен був уявити собі існування великої небезпеки в майбутньому. Тут, за іншими словами, законодавець здійснює перед суддею питання про те, чи повинен був збуджений острах впливати на всяку людину (об'єктивний критерій) з конкретними властивостями, і при відповідних конкретних умовах (nach den Umständen) тоб-то критерій суб'єктивний<sup>1)</sup>.

Від права австрійського та швейцарського відрізняється Німецький Цивільний Кодекс року 1896, який, припускаючи в § 123 заперечування угод, що їх складено під впливом загроз, не згадує зовсім про потребу обґрунтованості остраху, що через ці погрози збуджується „Wer zur Abgabe einer Willenserklärung... widerrechtlich durch Drohung bestimmt worden ist, kann die Erklärung anfechten“.

Тут подається широкого простору судовому поглядові: судові не пропонується брати за критерій ніякої абстрактної „поміркованої“ людини, ніякого „обґрунтованого остраху“. Суд керується тільки обставинами відповідного випадку та індивідуальними властивостями відповідної конкретної особи. Німецький Кодекс не ставить для суда вимоги розв'язати питання про те, чи могли вплинути ті або інші погрози на відповідну особу; він ставить лише таке питання: чи вплинули на ню—ці погрози, чи було тут примушування (Zwangslage) за його суб'єктивним поглядом хоча б його і уґрунтовано було на об'єктивно-нерозумній та прибільшеній полохливості<sup>2)</sup>

Ось така постава питання для Breton'a здається цілком справжньою та цілєзгідною. Breton являючи з себе палкого прихильника суб'єктивної оцінки остраху, що збуджується через примушування, різко заперечує регламентуванню цього питання, що становить французький Кодекс; він обвинувачує „боязкого“ Pothier, у тому, що він

<sup>1)</sup> Oser. Das Obligationenrecht (Kommentar zum Schweizerischen Zivilgesetzbuch von Egger n. a. Bd. V, 1912), стор. 125; почасти також і Tuhr. Der allgem. Teil d. schweizerischen Obligationenrecht Bd. I. (1925), стор. 270.

<sup>2)</sup> Пор. Tuhr. Der. allgem. Teil. d. deutsch. bürgerlichen Rechts, т. II, ч. I (1914). стор. 612.

не відважився в своїх працях, що стали за матеріал для впорядчиків Кодексу, зріктись кількох ідей римського права, що в супереч стоять з духом нових часів<sup>1)</sup>. Breton заперечує також і тому розв'язанню питання, що подає право швейцарське: вимогу, що воно висуває, про обґрунтованість страху він вважає за суперечення принципів суб'єктивної оцінки тому, що—зазначає він—промовляти ніби то страх може бути обґрунтованим це все одно як визнати, що сторона, яка, піддаючись цьому страху, робить помилку, є винна. Таке визнання зараховувати випадає до царини етики, а не до права, і Breton „воліє краще гадати“, ніби провина не може полягати в тому, що особа піддалася страху, бо не можна ніяк припиняти будь кому слабкість духу<sup>2)</sup>. Тому він висловлюється *de lege ferenda* за те, щоб французьке право прийняло цілком суб'єктивний критерій примушування, якого переведено у Кодексі Німецькому.

Тим часом, коли вдуматись в приписання § 123 Німецького Кодексу і пройти думкою шлях логічної розправи, що її повинен проробити суддя, но коли він має розв'язати питання про знищення угоди, яку ніби-то було складено під впливом примушування, то доведеться визнати, що з боку практичного це приписання Німецького Кодексу про погрозу не відрізняється зовсім від приписувань права австрійського та швейцарського.

Тому, коли ми припустимо, що в німецькому праві цілковито панує метода суб'єктивної оцінки погрози, як засоба до примушування, то маючи на увазі, що наслідок погрози—страх прираховується до царини явищ психологічних, тоб то внутрішніх, що не завжди їх можна з зовнішнього боку певно та докладно одзначити, треба дійти висновку, що простого твердження про вплив погрози цілком досить буде щоб суд визнав цю угоду за анульовану. Усяка спроба суду про те щоб перевірити ось це твердження, вже порушить чистоту методи суб'єктивної оцінки. Але анулювання угоди на підставі безвідної заяви тієї особи, що її складала, з погляду громадського вживання становить явище надто небезпечне та цілком неприпустиме. Ось тому хоч Німецький Кодекс і встановлює суб'єктивний критерій для одзначіння примушування, але практика неминуче подає само собою ясний коректив: саме суд, щоб перевірити твердження того хто сперечається, повинен так само, як і в праві швейцарському, розв'язати питання: відповідна погроза чи повинна була вплинути на всяку людину, що має тіж самісінькі властивості, й перебуває в таких самісіньких умовах, як і той, що сперечається проти угоди.

Таким чином, з практичного боку, як зазначили ми раніш, і німецьке право слідом за швейцарським користується з методу суб'єктивної оцінки індивідуальних властивостей що до відповідного

<sup>1)</sup> Breton, op. cit., стр. 112.

<sup>2)</sup> Ibid., стр. 114.

випадка, сполучуючи її з метою об'єктивної оцінки обґрунтованості остраху. Це визнають автори де-яких підручників цивільного права<sup>1)</sup> і зокрема підкреслює особлива стаття Blume<sup>2)</sup>.

Тому ж то неможна погодитись з Breton'ом, що, так палко запечуючи швайцарській системі, настирливо вимагає, аби об'єктивну оцінку остраху, яка являє острах застарілого римського вчення про примушування, з кодексів було б цілком усунуто; він обстоював тільки суб'єктивну оцінку, яку ніби то, на його думку вживає право німецьке.

Коли-ж, як вже ми вище встановили, право німецьке фактично не обходиться без об'єктивної оцінки, то цілком нецілезгідно усувати вказівку з закону на цей спосіб оцінки, примушуючи судову практику до того, щоб якимось заповнити цей дефект, що його таким чином утворено. Зважаючи на ці міркування швайцарська система, на нашу думку, порівнюючи з німецькою, має безумовно перевагу *de lege ferenda*.

### III.

#### Протизаконність примушування.

Одну з умов, що за нею ще римський претор дозволяв *actio quod metus causa*, становила суперечність погрози добрим звичаям *contra bonos mores*.<sup>3)</sup> Сьогочасні законодавства теж становлять аналогічну умову за тою або іншою формою. Так Австрійський Кодекс промовляє про „неправомірний острах“ (*ungerechte Furcht*). Швайцарський закон про зобов'язання зазначає про острах, що його протизаконно (*widerrechtlich*) збуджено. Німецький Кодекс подає про той випадок, коли аби—кого протизаконно було спонукувано через погрозу (*wer widerrechtlich durch Drohung bestimmt worden ist*) французький Цивільний Кодекс замовчує зовсім про зазначену умову, але судова практика незмінно заповнює цю прогалину, вважаючи, що примушування за неправомірне (*injuste*) чи антиморальне (*immoral*) повинно бути.

Найбільшу опрацьованість питання про протизаконність примушування являє німецька література. Пануюча думка, якої обґрунтував головним чином Planck, виявляє поняття протизаконности за допомогою § 823 Німецьк. Цив. Кодексу, що встановлює: коли будь-хто навмисне або через необережність протизаконно пошкодить життю, тілу, здоров'ю, волі, власності або праву іншої особи, той ці шкоди повинен відшкодувати. Коментуючи це твердження, Planck вважає за

<sup>1)</sup> Endemann. Einführung in das Studium des Bürgerl. Gesetzbuches, т. I (1897), § 73 прим. 5. Crome. System des Deutschen Bürgerlichen Rechts. т. I (1900), § 95, стр. 432. Planck. Bürgerliches Gesetzbuch (Kommentar) т. I. (1903), § 123,3 а. Kipp—Windscheid. Lehrbuch des Pandektenrechts т. I. (1906), стр. 420.

<sup>2)</sup> Blume, l. cit., стр. 237.

<sup>3)</sup> Fr. 3 § I. Dig., 4, 2. Ulpianus.

протизаконне всяке порушення згаданих вище добр та прав за винятком одначе тих випадків, коли особа, що порушила це, перебувала в стані самозахисту, якого закон дозволяє (§ 227 BGB), в стані великих злиднів (§ 228), або вжила (самочинство в межах дозволених та в умовах, що їх закон передбачає (Selbsthilfe—§§ 229—330), або, нарешті, здійснював право, що їй належало<sup>1)</sup>. Ось це поняття протизаконності, що його фіксує § 823, пристосовуючи до § 123, Planck не вимагає для того, щоб встановити протизаконність примушування того суб'єктивного складу, що його обов'язково треба мати, коли встановлюють відповідальність за пошкодження (замір або необережність), а обмежують, об'єктивної протизаконності вимагаючи<sup>2)</sup>. Більшість учених, з того, що в цитованому нами тексті § 123 Німецького Кодексу слово „widerrechtlich“ не до „Drohung“, а до слів: „bestimmt worden ist“ стосується, виходячи, вважають, що тут мова йде зовсім не про протизаконність впливу на чужу волю, а що ця протизаконність полягає або: 1. у фактичному складі самої погрози, тоб-то в тій біді, що її наставанням загрожують, або 2. в самому спонукуванні до виконання відповідної дії, в недозволеному втручанні в чужу правну сферу<sup>3)</sup>. Сполучення ось цих двох згодів викликає розгляд наступних основних казусів, а саме:

Спосіб погрози (вчинити смерть) є протизаконний і протизаконний є вплив на того, що його примушують (спонукування до даровизни на користь загрозника). Тут протизаконність сумніву не викликає.

2. Спосіб погрози є протизаконний і в тому випадкові, коли дія, що розраховано на примушування до неї, відповідає суб'єктивному праву загрозника (приміром, кредитор через погрозу побити спонукає винуватця заплатити борг). Де-хто (Blume); вважаючи, що тут немає наявності протизаконності примушування вважають за неприпустиме надавати винуватцеві можливість сперечатись проти виконання того вчинку, до якого його було зобов'язано й до якого навіть за відсутністю погрози його могло б бути примушено законним шляхом<sup>4)</sup>. Тим часом пануюча думка (Planck, Ennecserus, Eick, Fuhr) заперечує цьому, зазначаючи, що оскільки правопорядок визнає таке волевиявлення, до якого примушувано шляхом незаконним за вадливе, немає жадних засад щоб цю ваду в залежності від змісту

<sup>1)</sup> Planck. Bürgerliches Gesetzbuch (Kommentar), т. II, § 823,3 Також O. Fischer-Henle. BGB (Kommentar) (1906), § 123.

<sup>2)</sup> Planck, op. cit., т. I, § 123, 3 d.

<sup>3)</sup> Пар., напр., Ennecserus, Kipp, Wolff. Lehrbuch des Bürgerlichen Rechts т. I. ч. 1 (1924), § 161, II.—Також Tuhr. Allgem. Teil des deutsch. Bürgerl. Rechts, т. II, ч. 1, стор. 614.—Іншого погляду—Crome. System des Deutschen Bürgerlichen Rechts, т. I (1900), стор. 431, який визнає значіння тільки за протизаконністю мети, до якої прямує, але не протизаконністю самої погрози.

<sup>4)</sup> Blume, l. cit., стор. 253.

волевиявлення відкидати<sup>1)</sup>. З принципового погляду не можна не погодитись з пануючою думкою, але з практичного боку забирає перемогу думка Blume (і це повинні визнати самі представники більшості<sup>2)</sup> тому, що коли виникає суперечка проти дії, якої виконано підо впливом примушування, то на меті є виправити назад ті добра, що через цю дію перейшли до іншої особи; тим часом в розглянутому випадкові таке виправовання сплаченого від примушеного (винуватця) викличе з боку того, хто примусив (кредитора), заперечування, на підставі вже існуючих стосунків зобов'язання.

3. Спосіб погрози—не є протизаконний, являючи суб'єктивне право загрози (право порушування карної справи, закладання позова, зрікання угоди), тоді як самий вплив на волю того, що примушують, є протизаконне (примушування до переведення даровизни, хоча б по жертви на користь бідних). Що ж до цього випадку, то і тут у поглядах повна різноманітність. Planck вважає, що коли мова йде про здійснення права суб'єктивного, про протизаконність примушування промовляти не доводиться крім того, коли це право буде здійснено з єдиною метою—пошкодити іншій особі (§ 226 BGB)<sup>3)</sup>. Blume теж гадає, що погроза здійснити своє право не вважається за протизаконну, за винятком випадків, коли вживання її з метою вплинути на волю суперечить добрим звичаям<sup>4)</sup>. Інші вчені (Eck, Enneccerus) визнають, що скоро тільки помічається втручання до чужої правної царини, тоді примушування, незалежно від вжитого засоба, треба рахувати за протизаконне<sup>5)</sup>. За найсправедливішу, на наш погляд, треба вважати думку Tuhr'a, який гадає, що погроза здійснити своє право, яка хоча б і вплинула на волю іншої людини сама по собі не є протизаконна, бо це звичайний у сьогочасному господарчому обігові засіб для боротьби за інтереси. Одначе таку погрозу повинно визнати за протизаконну в таких випадках, коли її вживання заперечує пануючим поглядам про мораль<sup>6)</sup>.

4. Як спосіб погрози, а так і вплив її на волю того, що його примушують, не є протизаконні (погроза кредитора закласти позов, коли свого боргу винуватець не виплатить). Цей випадок не викликає сумніву в тім, що примушування тут є цілком законне.

Ось така в загальних рисах казуїстика, яку опрацьовано німецькими коментаторами в зв'язку з ученням про протизаконність примушування, і яка виявила значний вплив на літературу інших країн<sup>7)</sup>.

1) Пор. Enneccerus, l. cit., § 161, II, 1.

2) Planck, l. cit., т. I, § 123, 3, е, б.

3) Planck, l. cit., т. I, § 123, 3, с, г.

4) Blume, l. cit., стр. 253.

5) Eck. Vorträge über das Recht des Bürgerlichen Gesetzbuches, т. I. (1903), § 31, II, стр. 152.—Enneccerus, l. cit., § 161, II, 2, стр. 440.

6) Tuhr. Allgem. Teil d. deutsch. Bürgerl. Rechts, т. II, ч. I, стр. 613.

7) Пор., для Австрії—Unger. System des Oesterreichischen Privatrechts (4 вид), т. II, § 80, стр. 46; для Швейцарії—Tuhr. Allgem. Teil des Schweizerischen Obligationenrechts (1925), т. I, стр. 270 сл.

Для французького кодексу, як ми вже були зазначали, не відома вимога про протизаконність примушування, яке становить умову до сперечення проти угоди. Більшість авторів одзначаючи примушування, все ж таки зазначають про його протизаконний або протиморальний характер (*violence illicite, injuste, immorale, contre les bons moeurs*), але не пояснює, в чому саме полягає ця супереч законності або звичаям, і обмежується, тільки два способи законного примушування зазначаючи<sup>1</sup>. Перший—це примушування за допомогою остраху перед батьківською владою і взагалі за допомогою впливу родинного авторитету по лінії верховобіжній (*crainte révérentielle*). Такого випадка просто передбачає арт. 1114 Франц. Цив. Код., який вважає, що таке примушування становить недостатне обґрунтування щоб сперечатись. Другий спосіб законного примушування—вплив за допомогою погрози (здійснити право, що належить загрозику, приміром перевести справляння на майно примушеного, порушувати карне переслідування). Законність цього саме примушування визнала французька практика, яка лише в рідких випадках, наколи управомочений користується зі свого права з метою незаконного зиску, припускає виняток з цього правила<sup>2</sup>).

Відповідно цьому *Démogue*, зазначаючи, що примушування як підвалина для сперечання, повинно бути неправомірним (*injuste*) певно розрізняє неправомірність засоба до примушування від неправомірності його мети. Першу помічаємо тоді, коли примушування полягає в погрозі перевести що до того, кого примушують, карне правопорушення, другу—в примушуванні до переведення вчинку, який має надто не вигідні для того, що примушують, наслідки<sup>3</sup>).

*Breton*, розглядаючи питання про протизаконність з погляду теоретичного, дотримується взагалі казуїстики німецьких авторів і доходить наступних висновків що їх він висловлює, як побажання *de lege ferenda*:

„Примушування може викликати сперечання проти юридичних дій лише в тому випадкові, коли воно справді порушує добрі звичаї. Примушування ж суперечить добрим звичаям тоді коли їм суперечить вжитий спосіб, або мета примушування і саме, коли юридичний вчинок, що до нього примушено, зобов'язує того, кого примушують до надання майна такої цінності, що вона значно перевищує ту, яку надаватиме друга сторона, або взагалі перевищує шкоду, якої заподіяно.

Примушування не стає в супереч з добрими звичаями, коли його спосіб теж не стоїть в супереч, і саме коли він являє погрозу вжити законних засобів (закликання до суду, примусове виконання судового вироку) і коли одночасно поневільний вчинок являє здійснення права іншої сторони.

<sup>1</sup>) *Pop Planiol. Traité élémentaire de droit civil, T. II (1909), § 1074, стор. 364*

<sup>2</sup>) *Ibidem.*

<sup>3</sup>) *Démogue, op. cit., T. I. стор. 512—514.*

У всіх інших випадках питання про те, чи стоїть примушування в супереч з добрими звичаями, суд вирішує в зв'язку з обставинами справи<sup>1)</sup>.

## IV

## Походження примушування.

Третє питання, що належить з'ясувати коли заходитись до одзначення поняття примушування, полягає в тім, хто саме здійснює примушування.

Римські правники за часів класичної доби, визнаючи за *actio quod metus causa* значіння позову *in rem*, вважали за можливе закла-дати цей позов як безпосередньо проти примусника, так і проти всякого, хто має зиск від примушування. Проте примусник давав відповідь розміром шкоди, що він її утворив, але третя особа, що була цілком невинна в справі примушування, була повинна видати те, що через примушування було загарбано до його майна<sup>2)</sup>.

Таким чином римське право не ставило надання *actio quod metus* в залежність від вимоги про те, щоб примушування прямувало до складання угоди з ним, чи на його користь:

Статкування через викликання остраху до складання угоди з третьою особою розглядалось як *metus*. Римляни лише ставили вимогу, щоб: 1) остраху було збуджено через вчинок людини й саме іншої особи (*metus illatus ab aliquo*) і 2) особа, що збудила острах, мала б намір таким чином примусити іншу людину до переведення того або іншого юридичного акту.

Така вимога цілком є зрозуміла й навіть логічно потрібна, коли мати на увазі деліктний характер римської *actio quod metus*, бо й саме поняття делікту передбачає вчинок людини та протизаконний напрямок волі. Тому ж то римський правник (Помпоній), розглядає такий казус: будь хто, перебуваючи під погрозою насильства з боку ворогів та розбійників, переводить даровизну, або бере на себе зобов'язання на користь особи, що його позбавляє від цієї небезпеки а потім і заперечує угоді тому, що її ніби то складено під впливом остраху;—Помпоній не припускав тут примінювання едикта про примушування<sup>3)</sup>.

Цього твердження було сприйняло право пандектис, і пандектисти майже однодушно зріклись визнавати примушування тоді коли джерело остраху лежало поза межами діяльності людини, або коли справляння остраху не мало на меті спонукати до переведення відповідної юридичної дії. Проте де хто, не вбачаючи в цих випадках наявності примушування, але йдучи на зустріч життєвим вимогам,

<sup>1)</sup> Breton, op. cit., стр. 161 сл.

<sup>2)</sup> Fr. 14 §§ 3, 5. Dig., quod metus 4,2. nov. Dernburg Pandekten, т. I стр.

<sup>3)</sup> Fr. 9 § 1 Dig., 4, 2, Ulpianus.



помічав, що тут використання чужого нестатку й за аналогією з лихварськими угодами припускав зменшення зобов'язань що їх взяв на себе винуватець, коли вони були непомірно великі порівнюючи з користю, що її винуватець здобув<sup>1)</sup>. Ось це становище надто зміцнилось у морському праві що до угод, які виникали коли з приводу небезпеки треба було стати у поміч морським пароплавам; в разі ж вина города за порятунок була надмірною, судова практика її зменшення припускала.

Нові законодавства слідом за пандектистами, що до джерела примушування схиляються до римського погляду. Так французький Цивільний Кодекс у арт. 1111 зазначає, що примушувати може всяка людина, а не лише та, на чю користь складає угоду той, що його примушують. Про зовнішні події, як про джерело примушування, мови бути тут не може. Що ж до співучасті в примушуванні людської діяльності та волі, то це зазначає зміст артик. 1109, промовляючи, що примушування „вириває згоду“ від того, кого примушують (*consentement extorqué par violence*).

Австрійський Цивільний Кодекс ясно промовляє у § 870 про острах, що його збуджує друга сторона. Німецький Цивільний Кодекс ще докладніше це підкреслює, замінюючи термін „Zwang“ на термін „Drohung“, що вказує на свідому участь діяльності людини.

Зрештою, Швейцарський Закон при зобов'язання теж промовляє тільки про острах, що його збудила в контрагентові інша сторона або третя особа.

Тільки Японський Цивільний Кодекс, становлячи в артик. 313 недійсність угод, що їх складено під впливом фізичного насильства, або погроз, зазначає, що сюди прирівнюються випадки коли складають надто не вигідні угоди з метою уникнути безсумнівної загибелі, яка від непереможної сили загрожує<sup>2)</sup>. Тим часом це прирівнювання торкається тільки наслідків цих випадків, тоді як по суті вони не утворюються з примушуванням.

Отже сьогочасні законодавства обмежують поняття примушування умовою, що за джерело його вважати треба вчинок людини. Що ж до випадків, коли складають юридичні угоди під впливом остраху, що його збуджувано зовнішніми подіями та явищами природи, то Німецький Кодекс встановлює особливу норму: так § 138, проголошуючи недійсність угод, що в супереч стають з добрим звичаями, зазначає зокрема той випадок, коли одна особа, користуючись із злиднів, легкодумства та недосвідчености другої, що складає з нею угоду, яку порівнюючи з вигодою цієї другої особи, подає непомірно більшу майнову користь їй або третій особі

<sup>1)</sup> Пор. Pothier. *Traité des obligations* (1833) § 24.—Kohler. *Die Menschenhülfe im Privatrecht* (Jherings Jahrb, т. XXV, 1887 p.) стор. 24—30.

<sup>2)</sup> Пор. Breton, *op. cit.*, стор. 231.

Ось через це приписування про анулювання набувають ті угоди, що їх складає будь-хто під впливом остраху перед зовнішніми подіями за умовою надзвичайної незискловності для нього від цієї угоди.

Англійське право поруч з поняттям примушування (*duress*) утворило поняття „неналежного впливу“ (*indue influence*); воно його одзначає як „використовування влади, що виникла була через обставини та взаємини сторін“. Такий „неналежний вплив“ може повести за собою відшкодування збитків або зірвання угоди<sup>1)</sup>.

Французький Цивільний Кодекс не знає подібних становищ. Тільки в царині права морського судова практика Франції, як проте і інших держав міцно встановила припустимість сперечання проти угоди, що її в морі склав капітан пароплава, якому загрожувала небезпека, з особами, що допомогли порятувати. При цьому ставиться вимога, нехай небезпека була остільки серйозна, щоб капітан стратив свободу волі та щоб обіцяна винагорода була б надмірною. Тим часом оголошуючи, угоду за недійсну, суди завжди присуджують тим, що порятували пароплава відповідну помірну винагороду<sup>2)</sup>. Підважину, що до такого анулювання угоди французькі суди вбачають в примушуванні яке виникає від зовнішньої події—аварії.

Сперечання проти незискловних угод, що їх складено з метою порятунку пароплава від загибелі було здобуло визнання свого на Брюсельській Міжнародній Конвенції вересня 23, року 1910 і в деяких спеціальних законах, зокрема у французькому, квітня 29, року 1916.

Окрім випадків порятунку на морі деякі, правда, поодинокі вироки французьких судів становлять можливість походження примушування від зовнішніх обставин, що від волі людини не залежить<sup>3)</sup>.

Всі ці рішення в зв'язку з відсутністю у французькому праві норми, що є аналогічною з § 138 Німецького Цивільного Кодексу, спонукали де-котрих правників висловитись на користь анулювання угод, при складанні яких вільність волі одної зі сторін, було порушено через зовнішню подію. Таку думку висловлюють Beudant,<sup>4)</sup> Planiol,<sup>5)</sup> Colin і Capitant,<sup>6)</sup> Démogue<sup>7)</sup> і Breton<sup>8)</sup>.

<sup>1)</sup> Jenks. *Digeste de droit civil anglais*, т. I (1923) стор. 25. Prochownick. *Das Bürgerliche Recht Englands. Kodifikation von Jenks u. a. B.* I (1910), стор. 506 сл.

<sup>2)</sup> Див. Lyon-Caen et Renault. *Traité de droit commercial*, т. VI (1902), стор. 177—199.

<sup>3)</sup> Такі випадки: порозуміння з лікарем про виплату йому надто великої платні, яку він вимагав за порятунок, що його він подав тяжко хворій людині; угода про найом помешкання, якої складено під час острої житлової кризи на надто важких для наймача умовах. Порівн. Breton, *op. cit.* стор. 216—222.

<sup>4)</sup> Beudant. *Les contrats et les obligations* (1906), стор. 69.

<sup>5)</sup> Planiol. *Traité élément. de droit civil français* (1906), т. II; § 1076.

<sup>6)</sup> A. Colin et Capitant. *Cours élément. de droit civil*, т. II (1915), стор. 301.

<sup>7)</sup> Démogue, *op. cit.*, §§ 295—296.

<sup>8)</sup> Breton, *op. cit.*, стор. 226—232.

Démogue та Breton особливо прямують до розвитку цієї ідеї, змагаючись подати радикальний перегляд поняття про примушування. Ми спинились тут на праці Démogue'a що найглибше обгрунтування цієї думки містить у собі.

Виходить Démogue з таких міркувань. Коли людина виконує будь яку юридичну дію, це може викликати наслідки як зисковні так і незисковні, що їх може бути утворено через збіг обставин, які мають неправомірний характер і збуджують острах. Наколи ці обставини є досить віддалені, як приміром: страйк, війна, повстання то-що, вони чинять повільний вплив, не позбавляючи особи, що їй вони загрожують, притомности та поміркованности, щоб вона була могла оцінити своє становище. „Нормальне становище людности— зауважує Démogue—еполягає саме в перебуванні в сфері, яка їй завжди оточує та чинить нагніт, а не в безмежній волі. Тому то оцінку інтересів, що їй переведено за тяжкого збігу обставин, про яких згадувано вище, повинно визнавати за спокійну, помірковану, що може цілком, задовольняти громадські вимоги.

Тому в таких випадках Démogue відкидає наявність примушування.

Навпаки в тих випадках, коли вчинку людини було викликано через сквапний натиск на його волю (*une pression brutale*), або через зовнішні події, або явища природи (повідь, корабельна катастрофа), або через; насильні дії другої особи, оцінка інтересів не вважається за достиглу добір поміж інтересом найближчим та найвіддаленішим не має на думку Démogue'a того соціального значіння, що в випадкові попередньому. Тому він настоює, щоб визнавати тут примушування, яке повинно за собою вести змагання закону до того, щоб скасувати його наслідки, знищити цілком те, що утворило це примушування<sup>1)</sup>.

Маючи на увазі, що наслідки примушування можуть бути як позитивні (складення угоди), так і негативні (невиконання зобов'язання, нескладання угоди), Démogue зараховує до поняття—примушування—випадки, що становлять неможливість виконання, вважаючи непереможну силу за один із способів примушування в широкому розумінні цього слова. Позитивний наслідок примушування, тоб-то переведення юридичної дії, завжди можна усунути за вимогою того, кого примушують. Що ж до негативного наслідку—в одному випадкові невиконання зобов'язання підо впливом примушування, то його теж нищиться: винуватця звільняють від обов'язку відшкодувати втрати, що їх утворено через невиконання (артик. 1148), а іноді від основного зобов'язання (арт. 1302). У другому ж випадкові утримання від складення угоди—треба було-б, на думку Démogue'a, бути послідовним—і вважати угоду за складену. Проте, визнає він, тут логіка зустрічає

<sup>1)</sup> Démogue, l. cit., § 294.

перешкоду з боку вимог практики, і тільки в деяких випадках, коли мова йде про юридичну дію, що має на меті забезпечити виконання вже права існуючого (приміром: про своєчасне повідомлення асекюранта, наколи має настати забезпечуючий випадок, про своєчасне оскарження судового вироку), французька судова практика становить таку презумпцію, що за відсутністю примушування управомічений цю дію виконав би, і тому рахує, що його право не втрачено. Навпаки ж що до дій, які прямують до встановлення чи змінювання прав (угоди), то немає ґрунтових засад до висновку, ніби відповідна особа за відсутністю примушування склала б цю угоду з другою іншою особою, і саме за цими ж самісінькими умовами. Тому в таких випадках негативного наслідку примушування знищити не можна<sup>1)</sup>.

Звертаючись до оцінки тих висновків, що до них доходить *Démogue*, розглянемо їх з двох боків: з точки погляду політики права і юридичної техніки.

Розглядаючи з точки поглядів політики права, треба мати на увазі, що, як вже зазначили ми на початку цієї статті, всяке товариство, що виробляє крам, встановлює для користи господарюючих суб'єктів вимогу що до вільної волі для кожного, хто тільки переводить будь-яку юридичну дію. З цього погляду ніби то припустимо з примушуванням, яке переводить діяльність людська утотожнювати вплив, що чинять на волю суб'єкта зовнішні події. Тимчасом до такого утотожнювання повстають і завади: 1. Примушування в традиційному або суб'єктивному розумінні передбачає наявність протизаконності, чи то буде в способі, чи то в меті, тоді—як примушування в об'єктивному розумінні, що пропонується (коли має воно за джерело зовнішню подію), здебільшого такої протизаконності позбавлено; 2. примушування в розумінні суб'єктивному не вимагає вже надто незискотної угоди, тоді як примушування в об'єктивному розумінні може дати ґрунт ось для цього сперечання тільки за такою саме умовою: в разі ж було б інакше, то для тривалости обігу було б утворено велику загрозу. Ці завади, не зважаючи на те, що *Breton* намагається їх затушувати, все ж таки існують, і це помічається остільки яскраво, що навіть коли б впливи з боку зовнішніх подій зараховувати до поняття примушування, то доведеться всеж таки розрізняти два способи примушування, і їх утотожнювання буде мати тільки характер термінологічний. Ще в значнішій мірі це торкається того становища, коли до поняття примушування зараховувати випадки неможливості виконання угоди: в більшості законодавств тільки об'єктивна неможливість виконати позбавляє винуватця від обов'язку; тимчасом до поняття примушування, що виникає від зовнішніх подій, повинно зараховувати і такі випадки, що являють суб'єктивну неможливість. Це також не відповідає тривалості обігу.

<sup>1)</sup> *Démogue*, l. cit., § 296.

Отже з точки погляду політики права допущення сперечання проти юридичних вчинків, що їх утворено під натиском зовнішніх подій, хоча вважається за цілком бажане й навіть потрібне, але що до сполучення цього випадка з поняттям примушування, то для цього а ні можливості, а ні потреби не має. Перейдемо тепер до розгляду питання з другого боку.

Юридична техніка, якої теорію так блискуче обгрунтував був Jhering<sup>1)</sup>, поривається, з метою полегшити суб'єктивне оволодіння правом, до його упрощення кількісного та якісного. Треба визнати, що зарахування впливу зовнішніх подій на волю того, хто складає угоду, як це пропонується, до поняття примушування запобігало б кількісному упрощуванню права, якого суть і полягає в заміні цілої низки тверджень, понять або принципів—одним. Воно також запобігало б логічній концентрації матеріалу та об'єднанню юридичної термінології. Що ж до якісного упрощення права, тоб-то до перетворення окремих частин в одне гармонійне ціле, то нам тут доведеться зіткнутись з вищезгаданою потребою зберегти окремі способи примушування: тут упрощення осягнуто не буде.

Таким чином єдину перевагу поширення поняття примушування, що пропонує Démogène та ин., становить тільки зовнішнє упрощення, яке торкається термінології та системи розташування матеріалу. Це безперечно має своє значіння, але чи варт для цього одного ламати всю теорію, що її вироблено наукою та практикою? Навряд, так нам спадає на думку. Примушування являє наслідок діяльності людини. Випадків же впливу зовнішніх подій на волю співучасника угоди, при наявності відомих обставин (використовування становища другою особою з метою здобути непомірного зиску), повинно бути анульовано на підставі спеціальної норми.

## V.

### Примушування в радянському цивільному праві.

Радянський законодавець, безперечно, не міг не зрозуміти, що принципу вільності під час переведення юридичних вчинків встановлено в цивільному праві на користь капіталістичних виробників.

Проте, з другого боку, визнавши ще в році 1922 неминучість більш-менш довготривалого існування крaмового господарства з характерним для нього ринковим обігом виробництва, наш законодавець повинен був санкціонувати основні соціальні стосунки, які зв'язано з крaмово-міноюю формою господарства, і через те саме принцип вільності волі при складанні юридичних угод. Адже, як зазначає Маркс, „крам не може сам мандрувати на ринок і обмінюватись поміж себе... Щоб відповідні речі могли ставитись один до одного, як крам, крамні власники повинні ставитись один до одного, як особи, що їх

<sup>1)</sup> Jhering. Geist des Römisch. Rechts, т. II, ч. 2 (1885), стор. 323—333.

воля панує над цими речами; таким чином один крмовласник тільки з волі іншого, «отже кожен з них і через один спільний для них вольовий вчинок може присвоїти собі чужий крам, відчужуючи також і свій власний»<sup>1)</sup>. Тому законодавець, хоча й поширює царину прилюдно-правового регулювання (зосібна в трудовому та житловому законодавстві), всеж таки він стоїть на ґрунті принципу вільності волі, і у випадках порушення цього принципу припускає заперечування проти угоди.

Це твердження висловлює арт. 32 Цив. Код. Радянск. Республік таким чином: „Особа, що склала угоду під впливом оман, погроз, насильства, або через зловмисне погодження його представника з контрагентом, або через помилку, яка має значіння по суті, може вимагати через суд, нехай буде визнано угоду цю за недійсну в цілому, чи тільки в частині“.

Тут, як ми бачимо, згадується про поняття примушування, що зараз нас цікавить. Це поняття позначається двома термінами: „погроза“ та „насильство“. Чи ці терміни являють два способи примушування, чи просто тавтологію? Коли розуміти погрозу, як примушування психічне (*vis compulsiva*), а насильство—фізичне (*vis absoluta*), то випадає визнати, що наш кодекс вважає за дійсні (хоча цьому можна й заперечувати) такі вчинки, в яких воля того, хто переводить їх, ніби то взагалі не діє, приміром: одна особа, силоміць водячи рукою іншої особи, примушує його підписати угоду. З точки погляду теорії, що її поділяють і радянські правники, такий вчинок визнається з юридичного боку за ірелевантний, тоб-то такий, що не веде за собою звичайних для нього наслідків<sup>2)</sup>.

Тому проф. Гойхбарг, а слідком за ним і інші коментатори (Сливицький) настоюють на необхідності відрізнити таку „угоду, що її силоміць складено“ від угоди, що її складено під впливом насильства“, хоча й не зазначають, у чому власне така різниця полягає<sup>3)</sup>. За розтлумачінням цього треба звернутись до авторів дореволюційного російського проєкта цивільного статуту, з якого впорядчики нашого кодексу перейняли оце розчлінювання примушування на погрозу та насильство. Автори проєкта Цивільного Статуту, промовляючи за примушування, зазначали, що його наявність визнати треба у тому випадкові, „коли згоду особи здобуто через приневолування, позбавлення волі, мордування, збудження, остраху з погрозою

<sup>1)</sup> К. Маркс. Капітал, т. I, стор. 53 сл. Цього ніби то не хоче визнати проф. А. Г. Гойхбарг у своїх „Основах частного имущественного права“ (1924), стор. 63 сл.

<sup>2)</sup> Пор. А. Г. Гойхбарг. Хозяйственное право РСФСР, т. I. (3 вид. 1925 р.), стор. 81, 88.

<sup>3)</sup> Гойхбарг *Ibid*, стор. 88. В. И. Сливицкий. Коментарий к Гражд. Кодексу под. ред. Малицкого (2-е изд. 1925), стор. 53.

утворити персональну чи майнову шкоду тому, хто склав угоду, або будь-кому з його близьких<sup>1)</sup>.

Навряд треба спеціально доводити, що „наси́льство, позбавлення волі й мордування“, як способи примушування, з боку обсягу поняття цілком охоплює „збудження остраху через погрозу вчинити шкоду“; через те і наси́льство впливає на волю того, кого примушують не само по собі, а з приводу остраху, що воно буде тривати чи повторюватись<sup>2)</sup>. Фізичне наси́льство, говорячи инакше, тут являє засіб до психічного примушування (*vis compulsiva*).

Тому, коли наш законодавець в артик. 32 Цив. Код. визначив терміном „погрози“ психічне примушування, зазначаючи про наси́льство, як ґрунт для сперечання проти угод, то це є зайвим цілком тому, що воно може утворювати плутанину.

Що ж до угрунтованости остраху, то Цивільний Кодекс, відрізняючись від проекту Цивільного Статуту, не становить такої вимоги; відповідно міркуванням про потребу зріктись абстрактних критеріїв і обороняти „конкретну людину“, що це з надзвичайною яскравістю в російській літературі висловив проф. И. А. Покровський, цей проєкт цілком стає на точку погляду Німецького Кодексу; остаточне розв'язання питання про наявність примушування в кожному окремому випадкові він надає судові. Таким чином висновки, до яких ми дійшли в цьому питанні, що до Німецького Кодексу, можуть бути розпоширені й на наш Кодекс.

Треба помітити, що є дефектом в редагуванні арт. 32 Цив. Код. відсутність вказівки на протизаконність примушування: ця відсутність уже стирає межі проміж тим, де кінчається дозволений й починається недозволений вплив на чужу волю і дає загрозу сталості обігу, якої значіння в цих умовах так часто підкреслюють рішення Верховного Суду та Арбітражних Комісій. З цього боку наш Кодекс, являючи аналогічну прогалину, слідом йде за французьким, і наша судова практика повинна як і французька її заповнити. Для цієї мети нам принесуть користь досвід чужоземної судової практики й висновки<sup>3)</sup>.

Що ж до джерела примушування, то редакція артикула 32 Цив. Кодекса не залишає з цього боку ніякого сумніву: терміни „погроза“ та „наси́льство“—самі собою вже передбачають активну участь діяльності людини в примушуванні. Вплив зовнішніх подій на волю не

<sup>1)</sup> Див. проєкти кн. V Гражд. Улож. 1889 р. і 1913 р. ст. 28. Проєкти Гражд. Улож. 1903, 1905 і 1910 р.р., ст. 61.

<sup>2)</sup> Пор. В. Голевинский. О происхождении и делении обязательств (1872), стор. 67. Також Е. И. Кельман. Пороки воли. (1915), стор. 13.

<sup>3)</sup> Проф. И. А. Покровский. Юридические сделки в проекте Гражданского Уложения („Вестник Права“ кн. I за 1904 р.)—Він же. Абстрактный и Конкретный человек перед лицом гражданского права („Вестник Гражданского Права“ № 4 за 1913 р.).

вимагає в радянському праві, щоб його зараховувати до поняття примушування, бо за наявністю відповідних умов (надзвичайних) злиднів того, хто складав угоду, і надто великої незисковності цієї угоди) цей вплив усовується через арт. 32 того ж таки самісінького Кодексу. Оскільки закон не приписує нічого іншого, можна вважати, що силі арт. 32 підлягає примушування, коли його здійснено не тільки контрагентом за угодою, або особою, що в ній зацікавлена, але й усякою третьою особою.

Тому, промовляючи *de lege ferenda*, подамо що бажано було б мати на нашу думку таке формулювання поняття примушування в артик. 32 Цивільного Кодексу:

„Особа, що склала угоду під впливом... протизаконного примушування, що воно позначилось збудженням в нього угрунтованого остраху через контрагента або третю особу.... може вимагати через суда, нехай його угоду буде визнано за недійсну в повній мірі, або в частині“.

*Олександр Добров.*

---



## Форма застави краму в кредитових банкових операціях

Застава краму на забезпечення банкового кредиту вживається при де-кількох банкових операціях, і передусім, на забезпечення позик, що їх видається за спеціальним чи онкольним рахунком та при так званих позиках, за крам.

Застава краму в банках є одна з банкових заставних операцій, що являють частковий випадок юридичної ситуації, що має назву застава. Таким чином, щоб орієнтуватися, як слід, в цьому, без сумніву, складному питанню, доводиться перевести екскурс до царини правних понять.

Заставне право є право речове, або, як зазначає римське право, *jus in rem*, що являє де-який безпосередній юридичний зв'язок особи з річчю, заадресоване, так би мовити—до всіх,—і яке буде при нагоді порушення, боронитися проти всіх. У цім вихіднім становищу заставного права, сходяться точки погляду всіх законодавств <sup>1)</sup>.

Угода про заставу становить заставне право. Кваліфікуючи тип такої угоди, ми повинні визнати, що заставна угода є угода додаткова чи акцесорна, або в інші слова, її *raison d'être* полягає в другій основній угоді, яку вона і забезпечує. В більшості випадків за таку основну угоду є позика (зайом), або як це звать її в практиці (неретельно) „ссуда“. Проте одночасно з цим не виключається можливість і інших угод. (Напр. поруки).

Винуватець на забезпечення боргових вимог кредитора, становить, за згодою з кредитором, і на його користь заставне право. У випадкові невикплати боргу в термін заставлене майно спродується і уторгування йде на користь кредитора.

Спинаючися на російській термінології заставного права, ми повинні, в дужках відзначити, що наше дореволюційне право відало два вирази що до зазначення цієї юридичної постати. Застава—як що за об'єкт заставного права було нерухоме майно, та заклад,—як що за такий об'єкт було рухоме майно. Тимчасом цю термінологію не було суворо додержувано, а тому обидві назви іноді вживалися без розрізнення.

<sup>1)</sup> В літературі це питання—спірне.

В наші часи, коли за силою примітки до ст. 21 Цивільного Кодексу зник розподіл майна на рухоме та нерухоме, і вся рація такої термінології теж зникла. Тому стає цілком зрозумілим, що відповідні статті Цивільного Кодексу, які промовляють про заставне право вживають лише терміну: застава майна („залог имущества“). Але статут Комунального Банку (ст. 47), що його випубліковано в „Собрании Указонений Отдел II“, за 1924 р., від 4-го грудня ч. 16, розрізняє терміни: заклад та застава.

За розвитком кредиту, торгового обігу, банків і т. ин., заставне право набирає раз-у-раз все більшого значіння в господарському житті народів, і разом з тим, одне з найболючих питань застави, як інституту, що його призначено виконувати певні економічні функції, залишається ще далеко неясним. Ми маємо на увазі становище об'єкта застави в той час, коли діяння заставного права триває, в інші слова, питання, в чийх руках і заставодавця (винуватця за основним боргом) чи заставоємця (кредитора за основним боргом), він повинен залишатися.

Коли ми звернемося до законодавств різних народів в різні часи, то помітимо дуже цікаве явище, тоб-то: що за давніх часів заставлена річ безумовно передавалася (навіть йшла на продаж—римська *fidacia*.<sup>1)</sup> до рук заставоємця.

Абстракція та абстрактні конструкції були чужі для тих часів. Коли річ заставлено, і коли повстає речове право кредитора, *ergo* воно мусить втілитися в його володінні цією річчю. В римській праві за такий інститут був „*pignus*“, „ручний заклад“. Але ця конструкція, при всій своїй реальності, мала велику ваду, що ховалася в економічній суті кредитової операції.

Часто-густо підприємцеві, власникові маєтку й т. ин. потрібен був кредит, потрібні були гроші для розвитку, для поширення справи, нарешті, для надолуження поточних господарських витрат у тому підприємстві, у тому маєткові, що повинно було, за нестачею інших придатних об'єктів, пійти на заставу, тоб-то, до кредитора. Ось це руйнувало всю рацію заставної операції. Геніяльний розум римського юристи був вигадав нову формулу застави—*hypoteca* (власне, ще раніше—предіятура), коли об'єкт застави (маєток) залишався в руках винуватця. Він продовжує користуватися з нього, має визиск, але над заставленою річчю, висіло *suspensio* заставне право кредитора, що обмежувало право винуватця розпоряджатись річчю. Коли винуватець виконає своє основне зобов'язання, заплатить борг, *status quo ante* відновляється, заставне кредитове право до цього майна відпадає, а застава заборона касується.

Ці обидві класичні форми застави перейшли і до більшости

<sup>1)</sup> Де що подібне можна помітити і в староросійській праві (Улож. Ал. Мих. 1649 г., гл. XVII, ст. 13, 27—29).

європейських законодавств. В германським статуті ми знаходимо *Hypothek* та *Faustpfand*; в *Code civil* і *hypothèque* та *gage* <sup>1)</sup>.

Осторонь стоїть Англійське право. В Англії не була відома римська установа—*hypothèque*, але де-що подібне до іпотечного права на заставу існує й там. Нарешті, в російським дореволюційнім праві, як зазначено вище, здійснювався і *pignus* в формі ручного закладу рухомого майна, та *hypoteca*, в розумінні застави нерухомого майна з залишенням самого нерухомого майна в руках винуватця.

Таким чином, ми констатуємо, що майже всі законодавства визнають заставу в формі римської іпотеки, але, проте, майже завжди з тим обмеженням, що ця ситуація вживається лише відносно нерухомого майна. Що ж до застави рухомого майна, то до нього примінюється переважно колишня форма *pignus*'а. Так арт. 1205 Германського Цивіл. Ст. містить категоричну вимогу передачі заставленого майна до кредитора; того ж погляду додержуються—Англійське, Французьке, Австрійське і ин. законодавства <sup>1)</sup>.

Російське дореволюційне законодавство відало лише ручну заставу рухомого майна. Наш т. X ч. I. Св. Зак. артик: 1667 і ин. в такий спосіб описує заставу: складається заставний акт, опис майна, і воно передається потім позичальникові (арт. 1671), але за печатками свідків та того, хто позичив.

Обов'язковість переведення застави шляхом *traditio*, передачі безсумнівна.

Таким чином ми бачимо, що коли в нашім дореволюційнім праві, з одного боку, заставлене рухоме майно переходило до кредитора, то користування для нього ставало за неприступне—бо об'єкт застави правив наче за „*res extra commercium*“ що винята з обігу <sup>1)</sup>). Проект цивіл. Ст. також став на точку погляду обов'язкової передачі кредиторіві майна, що заставляється <sup>2)</sup>.

В практиці це питання було надто важке до розв'язання. Законодавець шукав виходу, ставши на шлях видання спеціальних законів, які, замість усунення загальних принципів застави рухомих речей, в де-яких випадках становили инший порядок рухомого майна. Так згідно з артик. 8. Статуту Держ. Банку; „Банкові надається залишати в користуванні чи на схованці в тих, що позичають, рухоме майно, що приймається від них на забезпечення їх зобов'язань, з тою умовою що-б на зазначене майно було складено описа в при-

<sup>1)</sup> Це саме і в Швейцарським праві.

<sup>1)</sup> Ст. 206. *Code civil* 449, 451, 452; Авст. Цивіл. ст. 1381. Фран. Торг. ст., Італ. Цив. Ст. 1878—1882. Угорський Торг. Ст. 342 і 308 і ин.

<sup>1)</sup> Безсумнівню таке становище не завжди можна було визнати економічно доцільним. Сенат шляхом не зовсім вірного тлумачення арт. 1. Ст. Торг. почав визнавати за можливе заставу рухомого майна з умовою залишення його в руках заставодавця, що закладає майно (виріш. 9/III—1909).

<sup>2)</sup> Див. ст. 1113 Проекту Цив. Ст., а також коментарії до неї І. М. Тютрюмова.

сутності не менш як трьох свідків та урядовців місцевої поліції, і щоб на нього було накладено видамі знаки їх прийняття до закладу (печатки, пломби, тавро і т. ин.) коли це в залежності від майна буде можливе; але випадкові застави краму Банкові за вимогою арт. 117 Статуту, крам цей повинно бути укладено в певних приміщеннях, за печаткою Банка і на власний його догляд“.

Статут Міських громадських банків (арт. 103) припускає залишення заставленого краму в тім же приміщенні, де вони переховувалися і раніш, але до краму прикладається за печаткою Банку обчислюючий квиток, з зазначенням, кому належить крам, в якій кількості та якості перебуває й на який термін його заставлено. Мимо того, коли приміщення для краму закриті, то його двері припечатують печатками Банку та власника краму, а ключі беруть члени Банку і подають до самого Банку, для сховання.

Таким чином, коли що до застави рухомих речей спеціальний закон припускає щоб вони залишались в руках заставодавця, то що до краму цей принцип переведено внівець, бо через запечатання та причеплювання замків цей крам фактично вилучався з рук винуватця.

Навколо питання про заставу рухомого майна виникли гарячі дискусії в нашій юридичній літературі.

Думки правників та вчених поділились. Одні з них <sup>1)</sup> гадали, що можливо шляхом тлумачення російського законодавства припустити заставу рухомого майна з залишенням майна в руках винуватця; другі <sup>2)</sup> цілком слушно заперечували, посилаючись на ясний закон, який не дозволяє поширено тлумачити. De lege ferenda більшість правників погожувались на доцільності, принаймні, що до де-яких предметів рухомого майна (не такої ліквідної, як крам) напр. устаткування підприємства і т. ин., припустити так званий реєстровий заклад *Regiesterpfand* <sup>3)</sup>. Ця цікава форма закладу полягає в тому, що всі речі певної категорії, що їх дають у заставу, залишаються в володінню винуватця, але заносяться до публічного реєстру, і через це здійснюється загальна відомість про факт застави <sup>4)</sup>. Потрібно проте сказати, що цей порядок у всякому разі примінюється лише до речей індивідуально-певних (*res non fungibiles*), але не до майна, що його відзначають за родом, вагою, кількістю, мірою (*res fungibiles*), як приміром крам.

<sup>1)</sup> К. Анненков. Система русского гражд. права. А. Бугаевский „Проблема залога движимости“—Право—1910, № 4. ст. 210—215 і ин.

<sup>2)</sup> Проф. Л. А. Кассо: „Понятие о залоге в современном праве, ст. 375—376. Проф. А. И. Каминка „Залог движимого имущества. „Право“ 1909, № 42 ст. 2227—2228 и 2235—2236. К. П. Змирлов „о недостатке наших гражд. законов“ Журнал Гражд. и Уголовного права 1885 г., кн. 7, ст. 105—107.

<sup>3)</sup> Див. А. Гойхбарг: „Залог Движимости“ Право 1911, № 25.

<sup>4)</sup> Пор. наше законодавство про бодміру I. X. ч. I—„Пол. о каз. подр. и погс. ст. 79. Герм. ст. ст. 1260. Фрон. зак. про морську іпотеку 10 липня 1885 р. ст. 2 і 6. італ. торг. ст. 485. Англ. закон 1894 р. про торг. суди ст. 31 і т. ин.

За часів військового комунізму в Радянських Республіках, через економічні та правні умови, питання про заставне право не становили. Але вже на початку доби НЕП-у з відживленням торгівлі, відкриттям банків, розвитком кредиту, денаціоналізацією цілої низки мастків, довелося неминуче підійти до цього питання та розв'язати його в той чи інший спосіб. І дійсно, ми бачимо, що Цив. Кодекс Рад. республік, порівнюючи надає чимало місця й уваги, питанню про зрегулювання інституту застави майна. (арт. арт. 85—105 Цив. Код.).

Радянський законодавець, добираючи форми застави, спинився на передачі до рук кредитора об'єкта, що його закладають. Таким чином, за загальне правило, для рухомих речей становить „ручний заклад“, „*ripnus*“, але лише за винятками, коли речей може бути залишено в руках винуватця: 1) За родом речей, тоб-то, для речей індивідуально-одзначних (*res non fungibiles*), але з забезпеченням найлегшого розпізнавання застави через накладання печаток; 2) Що до кредитових установ, яких правила становлять інший порядок; 3) за згодою сторін, але з неодмінною тимчасом умовою, щоб речі залишались у винуватця під замком та печаткою кредитора та 4) коли закон передбачає інший порядок. Заставу встановлюється, або через силу угоди, або через силу спеціальної вказівки закону (ст. 89). Заставна угода за Радянським правом є угода акцесорна. На це по-вказує і арт. 88, який підкреслює, що заставу може забезпечити лише дійсна вимога, та арт. 104, який зазначає як одну з підвалин закінчення самої застави те, що для вимоги, забезпеченої заставою, вже можливість закрито.

Закон наш, як і дореволюційне законодавство, вимагає листової форми заставної угоди (ст. 90), при чому становиться низка реквізитів що до цієї угоди; так за законом потрібні вказівки: назва і місце, де винуватець та кредитор мешкають, опис заставленого майна, оцінка та його місце перебування, суть та розмір вимоги, яку забезпечує застава, термін виконання. Що ж до речей індивідуально-одзначних, то заставне право повстає з моменту складання угоди, а що до речей, які відзначаються за їх родовими ознаками, то з моменту передачі або їх запечатання. Право на користування заставленою річчю за загальним правилом належить до заставодавця. Однак інше може становити закон та угода (в такий спосіб не виключається можливість приміювання в нас англійської форми застави *vif gage*).

Подавши ці загальні зауваження з приводу інституту застави, ми перейдемо до розгляду нашого основного питання—про заставу крaму в Банках. Поміж різноманітних форм банкового кредиту поруч з вексельним кредитом конкурує, так званий, крамовий кредит, або в інші слова, позичкові операції, що переводяться під заставу крaму. Банки, як організації публічні та відкриті для всіх, не можуть давати кредиту широкому загалу без досить міцної гарантії, без на-

дійности, що клієнт поверне гроші. Особливі звязки, симпатії та довір'я в банковому кредиті відіграють другорядну роль. Банк потребує реального, міцного забезпечення, за який і стає солідний, міцний вексель (облікові операції) та конкретні цінності: крам, крамові документи, цінні папери і т. ин. рухомі речі (позичкові операції). Ми залишаємо осторонь всі ці цікаві форми забезпечення, в тому рахункові й заставу крамових документів (чи краму в дорозі або в коморі); повернемося до застави краму в точному розумінні цього слова.

Ця угода серед Банкових операцій має почесне місце. Вживається вона, як це зазначили ми були вище, при операціях онкольного (спеціального) рахунку за крам і за крамові позики. Ці обидві операції дуже подібні одна до одної. Конструкція онкольного рахунку за крам полягає в тому, що Банк за проханням клієнта; „відкриває біжучий рахунок“ і видає клієнтові за цим рахунком позички за крам, тоб-то забезпечує їх тим крамом, який пропонує йому клієнт. Банки ухвалили принцип, що позика, яка видається, не повинна перевищувати 60—70% цінности запропонованого крамового забезпечення з метою, щоб гарантувати на той, скажемо, випадок, коли ціна на крам, що його заставлено, через хитання на ринкові знизиться. Тимчасом безумовно розмір позички може й несягати цього ліміту; не дурно відкриття спец. біж. рахунку має назву в статуті Держ-Банку „відкриття кредиту до домагання“.

Клієнт, коли скінчиться потреба в грошах, повертає частину забраної позички назад, одержує знову, заставляє новий крам і т. ин. Таким чином, позичкові операції за спеціальним рахунком мають тривкий, біжучий характер, чому і самий рахунок має назву „біжучий“.

Позика за крам має індивідуальний характер і видається на певний термін. Крамове забезпечення під час такої операції фіксується, так би мовити, закріплюється за тою або іншою позикою. З зовнішнього боку індивідуалізація позички прибирає вигляд в окремім числі кожної позички—і таких чисел кожний клієнт може мати де-кільки, в залежності від кількості одержаних від банку позик.

І в тій і в іншій операції крам є те реальне забезпечення, та гарантія, яка творить для банку упевненість, що клієнт поверне забрані гроші. Практика Банків звичайно при видачі позички за крам вимагає, крім крамового (реального) забезпечення, також і забезпечення вексельного—соло-векселя або навіть жированими векселями (що наближає позичкові операції онкольного рахунку за крам до облікових операцій). Ця практика має, без сумніву, серйозні економічні підвалини. Вексельне забезпечення подає Банкові простіший шлях до судового стягання заборгованости клієнта під час невиконання. Оскільки для реалізації заставного права Банку на той крам, що його віддано до застави, потрібна постанова суду та безумовне зобов'язання винуватця виплатити суму боргу, в інші слова, виконавчий лист,—

ця форма вексельного забезпечення набирає, що до крамового значіння акцесорного, але й необхідного забезпечення. Шлях закладання позову, що його уґрунтовано на зобов'язанні онкольного рахунку, став-би, безперечно, за довший, дорожчий і важкіший. Тимчасом треба помітити, що статuti майже всіх кредитових установ, які припускають для забезпечення кредиту, що видають за заставу крaму, зазначають право Банку в разі невиплати в певному строку за термінову крaмову позику, і по скінченні призначеного терміну після попередження—за крaмові позики онкольного рахунку, без суду реалізувати заставлений крaм на бажання Банку. Адже за такої банкової практики, коли заставлений крaм залишається в руках заставодавця-винуватця, таке найважливіше право залишається без жадного значіння і не примінюється.

Переводячи думку до питання, в який спосіб переводиться ця додаткова, акцесорна угода про заставу крaму, ми повинні помітити для нашого часу де-яку одміну, порівнюючи з тим порядком застави крaму в Банку, якого було переводилось за попередніх часів.

Ми вже мали можливість зауважати, що колишнє дореволюційне право визнавало лише заставу рухомости в формі „*rigpu*“, з передачею її до кредиторських рук, проте припускаючи де-які винятки, що до Банків. Але й в ті часи заставу крaму в Банку, як загальне правило, було сполучувано з вилученням крaму від безпосереднього володіння клієнта та передачею його до Банку; за цю передачу промовляло запечатання Банком крaмових комор, де вони переховувалися й т. ин. У всякому разі принцип найлегшого розпізнавання застави тут було застережно.

Звертаючись до нашого Радянського права, ми повинні визнати, як це вже було згадано вище, що в нас що-до застави крaму, як речей, яких можна замінити, та які позначаються родовими ознаками, було ухвалено, як загальне правило, порядок застави шляхом передачі крaму до кредиторських рук.

Наш закон подає, правда, низку винятків, але ми про них згадували були вище. Зокрема він припускає залишення крaму в руках винуватця але з умовою, що вони будуть перебувати під замком та кредиторською печаткою. Проте ця остання форма застави одноманітна в своїй економічній суті з передачею крaму до кредитових рук, бо фактично вилучає крaм із сфери розпорядження винуватця.

Далі закон робить виняток для тих кредитових установ, яких правила становлять інший порядок застави. За правила законодавець певно (спірні) вважає не внутрішні інструкції чи постанови Управи Банку, але лише статут Банку, що затверджено його законодавчим шляхом і має, в такий спосіб, силу спеціального закону <sup>1)</sup>.

<sup>1)</sup> Супротивники висловленого погляду гадають, що у вислові ст. 92 Цив. Код. „і правилами кредитових установ“ треба розуміти не статuti, а внутрішні їх інструкції; статuti ж цих установ є спеціальним законом; а тому у законодавця не було би підстав в зазначеній статті; перераховуючи винятки з загального правила про форму

Положення Держбанку в ст. 29 знає ще такий виняток. За цю статтею крам, що Банк його бере до заставу „може бути залишений на схованці у заставодавця за його відповідальністю за цілість взятого під охорону краму“. Аналогічне положення знаходиться і в статуті Промбанку (ст. 18). В обох випадках накладання замків та печаток не передбачено. Ці ось положення, що їх зазначено в статутах двох найміцніших Банків, ламають звязок з традиціями та теорією, що увійшли в силу. Але практику цих Банків,—вже цілком незаконно мільно сприйняли інші Банки, яких статути не мають таких винятків що до розуміння дозволу брати від клієнтів крам з залишенням його на схованці у заставодавця-винуватця. Таким чином, одна з серйозних та найрозповсюджених операцій Банку продовжує залишатися непогодженою з вимогами закону.

Це загальне становище помітив циркуляр Валютного відділу Р.Р.Ф.С.Р. кредитовим установам Р.Р.Ф.С.Р., НКФ-інам, Уповнарком-фінам, Зав. Об. і Губфінвідділам від 5 серпня 1924 р. за Ч. 1987, „про встановлення неретельних та незаконних дій, що в кредитових установах Р.Р.Ф.С.Р.“ переводяться.

„Що до операцій, які забезпечує застава“,—промовляє циркуляр: „спостерегаються випадки невідповідности заставного забезпечення що до суми відкритого кредиту, відсутність переоцінки краму, що довго перебуває нерухомо на забезпечення кредиту, а в багатьох випадках передача винуватцеві на схованку краму, що йде на забезпечення, на його винуватця відповідальність без відповідної ухвали Правління. Помічено випадки, коли ця схованка переводилась без додержування правил про охорону заставленого майна, яких зазначено в статутах кредитових установ і Цив. Код. (ст.ст. 85—195); так, напр., заставлене майно не було виділено від останнього, незаставленого, і знаходилось у спільних коморах без зовнішніх ознак застави, без виділу його в книгах заводу окремо від останнього майна і т. ин.<sup>1)</sup>).

застави, згадувати окремо про статути кредитових установ „і“ (і розділове) про закон. Навряд можна гадати, щоб законодавець розв'язання такого серйозного питання про форму застави долучив до сфери компетенції внутрішніх органів тієї або іншої кредитової установи, що видає правила та інструкції. Наша точка погляду здобула повне виправдання в принциповому вирокі Верх. Суду в Цив. Кас. Кол. в каскарві Одеського Г. Ф. О. і др. від 11 липня 1925 р. А саме, в питанні про форму застави краму в банкових операціях Верх. Суд висловився в той спосіб, що правила до урегулювання цього питання, які виробило правління Банку, оскільки іншого не ухвалено статутом або положенням про Банк, не можуть одмінати статтів Цив. Код.

<sup>1)</sup> Так, напр., Верх. Суд в своїй постанові від 11 липня 1925 р. за касскаргою Одеського Г. Ф. О. і др. висловився в той спосіб, що Українбанк і Держбанк не мають права становити на свою користь, хоч би і за згодою свого контр-агента, ні загальної застави на все майно винуватця (генеральна іпотека) без зазначення конкретно одзначеного майна, ні застави „краму в обігу“, в тому рахункові й продукції, взагалі того або іншого підприємства без виділу певного краму і без складання їм опису та оцінки згідно ст. 91, Цив. Код.



Обіжник цілком ретельно визначає низку дефектів в таких саме Банкових операціях, і в цей спосіб це дуже своєчасно. Але безперечно неможна припустити, що самий факт порушень, про які зазначено в обіжникові, може би бути викликано лише недбайлістю адміністрації Банку; безумовно тут наявність якихось то глибших причин, що криються в економічній суті кредитових операцій.

Практика крамових заставних операцій, що існує в Банках і якої зазначено між иншим, у циркулярі, є безперечно й незаконна й невдала за моментом доцільности, і її не можна виправдати принципом та суттю застави.

З досвіду ми знаємо, що ці Банкові операції часто-густо проводяться в такий спосіб.

Прибуває до Банку представник тієї або иншої чужоміської господарської організації, що має в Банку спеціальний біжучий рахунок і просить про видачу позики, а при цьому додає, що на забезпечення позики, що має бути видано, він подасть такий-то крам. Але цього краму ніхто з урядовців і адміністрації не бачив. Для того, щоб переконатися в його наявності, перевірити їх, прийняти і т. ин.,—процедура для Банку, що переводить що дня цілу низку таких операцій, дуже сутужна. І ось тут утворюють компроміс,—компроміс, як ми вже зазначили вище, надто невдалий. Клієнт „подає“, на забезпечення позики крам, що його держить за 100, 200, 300 верстов від місцеперебування Банку; дає Банку специфікації, калькуляційний розрахунок і т. ин. Банк, вважаючи на солідність тієї або иншої організації, і за низкою других, іноді цілком суб'єктивних міркувань, видає позику клієнтові, беручи на віру самий факт існування краму. Щоб оформити цю заставу, Банк залишає заставлений крам „на відповідальну схованку“ тому ж клієнтові. Про це складається так звана „схованна розписка“, де клієнт зобов'язується хоронити доручений йому на відповідальну схованку крам.

Клієнт виїздить з грішми, а Банк залишається з його „розпискою про схованку краму“, що його можливо, і не існує, але з упевненістю“, що крам існує. Тимчасом коли навіть клієнт не ошукав Банк і крам під час застави його до Банку справді є в тім місті та кількості й якості, що їх зазначив клієнт, то не має жадної запоруки, що протягом наступного часу краму не буде витрачено клієнтом. Адже нарешті особи винуватця, позикоемця, заставодавця-власника краму і охоронця збігаються. Під час сучасної економічної депресії, коли важко бути упевненим за прийдешній час в кредитоздатності організації, виходячи зі стосункової в даний момент господарської солідности та міцности її, беручи на облік передумови сучасного крамового обігу, який не бере мертвого капіталу, за який йде крам у заставі, та маючи нарешті, на увазі суто-психологічні моменти, треба визнати, що ця форма застави зовсім відповідає тій солідності, з якою повинно забезпечувати кредити, що їх видає Банк.

Коли так важко встановити через техніку операцій факт відсутності краму під час передачі його від клієнта Банкові в заставу, і прийняття його на схованку, то наступний факт відсутності або розтрати його виявляється при перевірці. Такі випадки бувають. З арт. 185 Кар. Код. знайомі юрисконсульти Банків.

І попередити їх навіть за періодичними ревізіями комор з боку Банків неможливо, бо в кожний даний момент під час перерви проміж ревізіями, оскільки заставлений крам перебуває в руках винуватця, Банкові може доводитись стати перед таким фактом. Безперечно, кара за розтрату, є справедлива репресія, що до заставодавця, який не зберіг в цілості доручений йому крам, але гадати, що карне переслідування за відсутністю активів клієнта, в де-якій мірі поліпшить матеріяльне становище Банку, було б більше ніж наївно. Залишення заставленого краму на схованці в заставодавця без накладання печаток, пломб та банківських замків у руках винуватця становить для застави неможливість її розпізнання для третіх осіб, що можуть *bona fide*, стати до угоди з приводу краму, що вже є в заставі. І в цім випадкові тоб-то, коли заставленого краму залишено винуватцеві, заставодавець має право вимагати його лише від усякого несумлінного набувача, а це вже довести, безумовно дуже важко, особливо для родових речей. Виняток закон робить лише, 1) що до державних установ, що можуть вимагати від усякого набувача, та 2) що до краму, який має ознаки застави й надбання якого вважається у всякім разі за несумлінне (примітка і ст. 98). Не менш серйозні заперечення проти згаданої банкової практики в царині заставних операцій мусять бути висунуті і з правного боку.

За Радянським Цивільним Кодексом, як і у всіх країнах Західної Європи, прийнято принцип форми застави, змінних рухомих речей через передачу їх до рух кредитора. Виняток зроблено за нашим законом, як це ми зазначили вище, для кредитових установ, яких правила становлять инший порядок. Коли погодитись, що законодавець за висловом: „правилами“ розумів: „статутом“, то оскільки статут Банків стверджується законодавчим порядком, можна визнати що вилучення з цього загального порядку застави, що її встановив загальний закон, припускається за силою зазначеного спеціального закону. Подібні винятки встановлено напр. статутом Держбанку і статутом Промбанку.

Така суворість законодавця, що до форми застави, як це ми зазначали вище, між иншим, залежить від тенденції для застави скласти найлегші що до її розпізнання умови. Проф. Камінка в своїй статті „Залог движимых вещей“, висловився, правда трохи однобічно, що в цім напрямку посувається „весь сучасний розвиток в царині заставного права“. І ми повинні визнати, що в цьому розумінні практику Банків не може бути виправдано. З міркувань правного характеру ми становимо такий висновок: що до більшости Банків,

яких статуті не мають простого та категоричного дозволу переводити заставні операції клієнтів у зазначеній формі застави крaму з залишенням його на відповідальну охорону, оцей порядок є разом з тим і незаконним.

Надто цікаве рішення Верховного Суду У.Р.С.Р. з цив. касаційної колегії від 25 листопада 1924 р., запровадило до цього питання якість, і без сумніву це повинні взяти Банки на облік. саме в справі про претензії Харківського Губсельбанку до Сумської Райспожспілки. Верх. Суд подав наступні принципові роз'яснення: Верховний суд висловив категоричне твердження: у випадкові застави, заставлене майно, крім споруджень та права забудування, за силою ст. 92 цив. Кодексу, або передається заставодержавцеві, або залишається у винуватця; але в останнім випадкові під замком та печаткою кредитора; цю умову встановлено виключно на користь кредитора-заставо-приймача, з метою стати винуватцеві—заставаодавцеві, на перешкоді до можливості користуватись та порядкувати заставленим майном; тимчасом Банк при видачі позики за заставлений крaм залишає цей крaм на відповідальній схованці винуватця без печатки й не накладаючи замка Банкового, а через це для винуватця не закриває можливості порядкувати даним майном і замінити його на инше майно; при цій умові в Банка навіть не виникає заставного права на цей крaм, що належить до речей, визначених за родовими ознаками, й тому заставне право на них виникає, за ст. 92 Цив. Кодексу, з моменту передачі або запечатання його, і що в цьому разі „Банк не може вважатись за кредитора з реальним забезпеченням“.

Супротивники нашого погляду запитають: який же вихід із становища, що його утворено. Аджеж неможна обтяжувати Банк складною господарською процедурою охорони заставленого крaму. На це треба мати пристосовані крaмові комори, штат агентів, треба витратити гроші на перевіз, пакування й т. ин.

Безсумнівно, що в цих міркуваннях є частка правди, але методологічне наближення для розв'язання питання цілком не ретельне. Повторюю, що ми не повинні спускати з ока основну мету застави. Технічну зручність, простоту способу застави можна лише буде тоді виправдати, і вони становитимуть відповідну цінність, коли це не зменшуватиме сути самої операції.

Розв'язання питання може передусім бути знайдено в залишенні заставленого крaму на схованці у винуватця, але за печатками та замками банковими. Хоча тут, безсумнівно зловживання з боку винуватця—заставаодавця і можливі, але-ж психологічних мотивів, що стримують, тут більше. Щоб зірвати замки і поламати печатки потрібно, так би мовити, більшого напруження злої волі. Є також можливість, нарешті, коректувати цей спосіб шляхом постійного контролю з боку Банку. Проте самий справедливий спосіб застави крaму, в розумінні відповідности зі вказівками чинного права, є безсумнівно той,

що його зазначено в законі: передача, *traditio*, краму до комор Банку, або до комор третіх осіб, але з поданням Банкові документів та з зазначенням в них, що крам заставлено Банкові.

Треба, проте помітити тенденцію де-яких Банків до знищення цієї форми забезпечення кредиту. Їх замінюють на кредит за крамові документи й міцні векселі з солідними векселедавцями та індосаторами (жиранти).

*Sui generis* в проблемі про заставні операції Банку становить питання про припущення за нашим законодавством застави краму в обігу.

З усього того, що вище було зазначено, виникає, що таку можливість закон цілком виключає<sup>1)</sup>.

Ні російське, ні французьке, ні німецьке, ні швейцарське, ні тим більше, англійське законодавство не визнають застави в обігу. За для того, щоб обминути закон, практика вигадує дуже складні способи застави краму в обігу<sup>2)</sup>.

Проте законодавча політика в царині цього питання залишається однаковісінька. В французькому праві навіть підчас застави підприємства, яка во Франції дозволяється за законом від 17 березня 1909 р. (змінений та доповнений законами 1 квітня 1909 та 3 липня р. 1913), крам підприємства, оскільки він залишається в обігові; виключається з загальної маси майна підприємства, і за об'єкт застави правити не може. Наша сучасна література, а також роз'яснення належних, адміністративних та судових органів ще більше зміцнюють нашу думку що до висловленого погляду про неприпустимість застави краму коли він в обігу.

Прихильники протилежного погляду змагаються довести правомірність існування застави краму в обігу через посилення на ст. 87 Цив. Кодексу, згідно з якою, за предмети застави може бути всіляке майно, що не вилучено його з обігу“; звідси становлять висновок, що за об'єкт застави в нашій законі може бути також і крам в обігу. Таке тлумачення окремого артикулу закону, коли відірвано його від цілого тексту розділу Цив. Кодексу про заставу, не може бути визнано за ретельне. Зміст наступних 91, 92 та 93 артикулів, переконує нас що до хибного погляду в цій справі. За силою цих артикулів

1) Инакше коментарії Малицького до Цив. Кодексу: пор. Гордон „Система торгового права“ ст. 12; в питанні про заставу краму в обігу в Держбанкові ст. 102. Див. також Е. А. Флейшиц „Торгово-Промышленное Предприятие“ ст. 68 — 71. Вестник Сов. Юстиции 1924 № 24 ст. 834 „о залоге тов. в обороте.

2) Пор. також „Sicherungsübereignung“ крамових комор та крамниць, як „суккупности рухомих речей з мінливим складом“ у німецькій практиці.

Ця цікава конструкція полягає в тому, що крамниця чи комора „продається“ чи пересвоюється на забезпечення кредитора, але залишається в володінні і користуванні винуватця (на комісійних умовах). До угоди про продаж додається резолютивна (що одмінює) умова: коли винуватець виплатить борг,—комора або крамниця йому повертається.

виключається всіляка можливість правової кваліфікації застави крaму, коли він в обігу в нашій Радянській праві.

Ціла низка банків, не вважаючи на всі висловлені міркування, вважає проте за можливе брати на забезпечення кредитів, крaм коли він в обігу, і ця практика, на жаль, набирає широкого розповсюдження.

Для того щоб виплутатися з такого зазубення, що його скла-лося в нашій Банковій практиці, іноді вживають такої конструкції застави крaму, коли він в обігу. Винуватець—заставадавець передає, з виконанням усіх формальностей, заставлений крaм до Банку; крaм приймає артільник Банковий за актами, але крaм цей залишається в тих же самісіньких приміщеннях за печаткою та за замком банко-вими. Винуватець вишукує покупця на ту або иншу частину застав-леного крaму, умовлюється з ним про ціну... Після одержання грошей він передає їх негайно артільникові Банковому на зліквідування взя-тої позики. Артільник, маючи на це уповноваження від Правління Банку, приймає гроші, і звільняє на відповідну суму (але затримавши граничний ліміт) крaм, якого і видається до рук винуватця, а потім покупця. В разі й на далі крaм подається на заставу, Банк може ви-дати за біжучий рахунок винуватцеві нові кредити на відповідну суму.

Таким чином, з одного боку позика, що її видав Банк, залиша-ється на весь час забезпеченою в повній нормі, яку предбачає ста-тут та інструкції банку, а з другого боку, винуватець—заставадавець має, хоч утруднену, можливість переводити операції з заставленим крaмом.

Безсумнівно, тут може мати місце низка серйозних заперечень, але проте цей метод надто характерний, і свідчить про змагання Бан-ків знайти життєву та ретельну з правного боку форму застави крaму, коли він в обігу.

Закінчуючи цю статтю, ми повинні визнати, що закон про за-ставу в спеціальній банковій практиці набуває де коли несправжнього тлумачіння та примінювання. Так, Банкові установи—дозволяють заставу крaму з залишенням його в руках застaвадавця—винуватця<sup>1)</sup> і заставу крaму в обігу. Минаючи невідповідність чинному законодавству, треба зауважити, що ці конструкції застави є недоцільні й за своєю економічною суттю.

З огляду на зазначене ненормальне становище крaмового кре-диту, потрібно це болюче та найсерйозніше питання—питання про форми застави крaму в кредитових банкових операціях поставити перед відповідними центральними органами Республіки для остаточ-ного його зрегулювання.

*І. Н. Шумілін.*

<sup>1)</sup> Це зауваження, природно, стосується до тих Банків, правила (статути) яких дозволяють примінювання цієї форми заставу крaму.

## Про досліджування молока Київського ринка.

### I.

Поміж продуктів народнього харчування, як за дешевиною, так і за поживністю одне з найперших місць займає коров'яче молоко, це „рідке м'ясо“, як висловив Behmer.

Але ця чудова харчова речовина за своєю особистою природньою властивістю може загрожувати здоров'ю споживача, коли не буде виконано відповідних умов.

Річ у тому, що молоко є добродійним середовищем для розвитку різних бактерій, що обумовлюють швидку зміну складу та якості самого молока, а іноді викликають інфекційні хорування і на додаток до цього, воно з надзвичайною легкістю підлягає забрудненню та фальсифікації; в наслідок цього молоко не тільки страчує в значній мірі свої поживні гідності і себ-то, б'є споживача по кишечі, але й стає небезпечним для його здоров'я.

Через те не дивно, що по всіх культурних країнах установи, які мають те або инше відношення до справи народнього харчування або громадської охорони здоров'я, звертають виключну увагу на молоко; вони змагаються перебування, схованку, транспортування та продаж молока оточити умовами, що могли б обергти його від усіх тих шкідливих впливів та маніпуляцій, за які згадувалося було раніше, при чому обов'язки що до викриття фальсифікації та оцінки харчових продуктів взагалі, й молока зокрема, покладають на міські санітарні лабораторії.

У нас в Києві таку лабораторію було відчинено року 1891, тоді-ж у Москві та Ленінграді; з того часу починається постійне виучування нашого молочного ринку й виробка тих вимог, що їх повинно було бути виконувано, що до нормального пересічно молока від корів м. Києва та його околиць.

Міцний ґрунт в справі виучування Київського молочного ринку заклала міська санітарна лабораторія в роках 1897 і 98, коли вона робила численні досліджування над Київським молоком і на ґрунті здобутків, що було одержано, виробила ті мінімальні вимоги (норми), які можливо й повинно було виконувати що до міського молока, і з якими ми нижче ознайомимось. Щож до норми инших міст

Радянського Союзу, а тим більше—інших держав, то без перевірки їх не можна приміювати у Києві через залежність складу молока від численних місцевих умов, що стосуються до особливостей місцевих корів, до способів їх годівлі, а також від природи даної місцевості. Оскільки підлягають змінам умови, що впливають на склад молока, остільки-ж змінюється й склад його, а в залежності від цього треба встановити ті або інші норми. Тому-то треба періодично робити численні досліджування молочного ринку.

Такі численні досліджування, окрім уже згаданого, перевів у р. 1896 студент Васютинський, а р. 1903—агроном Станкевич (його дипломна праця) і р. 1914 Ветеринарний лікар В. Корольов, з окремого доручення Миської управи, в зв'язку з заснуванням ветеринарно-санітарного догляду за молоком у м. Києві. З того часу численних досліджувань Київського молока не було. Санітарна лабораторія переводила тільки поточні аналізи проб, що їх було взято без означеного плану та в обмеженій кількості.

Роки революції й громадянської війни в зв'язку з економічною руїною не могли, звичайно, не відбитись на праці санітарної станції; кількість аналізів пробного молока знижується до мінімуму, не даючи спромоги скласти будь-які рішучі висновки що до стану вельми важливого для широких споживчих кол молочного ринку м. Києва, тоді як через зміни, що їх утворила революція й війна, можливо чекати і ґрунтовних змін що до стану нашого молочного ринку.

Все вище згадане примусило мене взяти на себе хоч би приблизне розв'язання питання про сьогочасний стан Київського молочного ринку, оскільки це становить можливість для одної людини.

Передусім, перше ніж подати про план та наслідки досліджування місцевого молока, не зайве зазначити, що під назвою „молоко“ в продажу обертається далеко не однаковий за своїм складом та якістю продукт.

За цілком бездоганне можна вважати тільки те молоко, що одержано від цілком здорових тварин, добре утриманих, що воно не має ні брудоти, ні-що найменше—хороботворчих мікроорганізмів, чи тих, що викликають відомі пороки його, молоко свіже, не зіпсоване і нічим не підмішуване. Окрім того за незбіране молоко належить вважати тільки таке молоко, яке одержано від цілком видоеної корови, потім старанно перемішане і що не підлягало далі жодним змінам.

За здіймане молоко в продажу рахується звичайно молоко, що позбавлено сити через одстоювання або центрофугуванням сити менш 1%.

За напівздіймане молоко санітарні накази вважають молоко, яке продавці одержують через змішування незбіраного молока з здійманим, або незбіране молоко, з якого знято частину вершків (сити), але з удержанням сити не менш 1%.

Лишається ще сказати де кілька слів за фальсифікацію молока. За її допомогою молочні продавці прямують до найбільшого зиску на

кошт споживача, пропонуючи йому менш коштовний здобуток називаючи його „незбіране молоко“. Фальсифікація молока—явище надто розповсюджене, навіть у передових країнах, що мають спеціальне санітарне законодавство та систематичний догляд за продажем молока. Залежить це від тої незвичайної легкості та простоти, що нею фальсифікація молока позначається. Найширше розповсюджений спосіб фальсифікації має в собі—часткове зменшення в молоці найкоштовнішої його складової частини—молочної сити і продаж напівзбіраного або збіраного молока за незбіране. Другий спосіб фальсифікації полягає в тому, що молоко розводять водою і продають одержаний здобуток за незбіране молоко, таким чином продаючи додану до молока воду за ціною молока, крім матеріальної шкоди утворюють ще безпосередню загрозу здоров'ю споживача через ті мікроорганізми, яких молоко разом з водою набуває. З метою ще більшої користі переводиться ще й подвійна фальсифікація, тоб то одночасове здійснення вершків і додавання води. Іноді до молока додають консервуючу речовину, щоб попередити його закис і зсідання. Яко консервуючий засіб, найчастіше вживають соду, потім борну кислоту, рідше саліцілову кислоту, фармалін і деякі інші. Додавання до молока таких речовин, як крейда, вапняне молоко, борошно, крохмаль, клейстер, яйця, тростяний цукор, емульсія з маслинового насіння, телячий мозок, сіль майових хрущів та інше; про це є вказівки в літературі, і це майже зовсім не вживається через порівнюючу дорожнечу їх, або нецілезгідність.

## II.

Звідки та в якій кількості бралися проби для досліджування, показує таблиця № 1.

Переглядаючи таблицю, стає ясно, що переважну надто частку проб узято на базарах м. Києва (96), тоді як з крамниць та їдалень (6) порівнюючи дуже мало, а щож до молочних складів, кав'ярень, цукерень, міських крамниць та інших місць, де переводиться продаж молока, то від них зовсім не було взято проб. Таке становище з одного боку залежало від тої видатної ролі, яку в наші часи відіграють київські базари в справі харчування молоком самих найширших споживчих кол, а з другого боку від досить обмеженого значінням інших місць продажу молока, чи нарешті від значіння їх тільки для обмеженого кола привілейованих споживачів (кав'ярні, цукерні).

Розкладач Ксельхозта являє величезне значіння і зацікавленість тому, що постачає молоко мало не всім численним дитячим установам і шпиталям Губздрава (5); тому повинен він звертати до себе увагу не тільки установи, яка користується з нього, яко джерелом молока, але й усього пролетарського громадянства, бо від якості молока, що дають дітям, в значній мірі залежить стан їх здоров'я. Але цього ще мало. Треба далі впевнитися, яке саме молоко фак-



тично одержують діти в дитячих установах і шпиталях, що для них постачає молоко Розкладач; щоб з'ясувати це, проби нам доводилось брати з п'яти різного типу дитячих установ (13). *Таблиця № 1.*

| №№ по-<br>порядку | ЯКЕ МОЛОКО ДОСЛІДЖУВАЛОСЯ   | Скілки<br>всього |
|-------------------|---|------------------|
| 1                 | Базарне молоко (з 9 базарів) . . . . .  | 96               |
| 2                 | Молоко з молочних крамниць та їдалень . . . . .                                       | 6                |
| 3                 | „ Розкладача Ксельхозту (Київ. сіл.-господ. Т-ва на<br>Вел.-Підвальной, 25) . . . . . | 5                |
| 4                 | Молоко з 5 дитячих установ м. Києва . . . . .   | 13               |
| 5                 | Хуторське молоко (незбіране) . . . . .  | 13               |
|                   | Всього . . . . .  | 133              |

Нарешті, всі наші дані що до поживних гідностей продажного молока втрачували-б значну частину свого значіння, коли-б ми не знали, яке саме молоко одержується тепер від корів м. Києва та околиць, і тому які саме вимоги ми можемо та повинні поставити до продажного молока. Щоб з'ясувати це питання, досліджування „хуторського молока“ переводилось з поміркованням, що „хуторське молоко“ охоплює не тільки молоко з хуторів, але й з маленьких господарств з двома—трьома коровами, при чому молоко бралось звідомо незбіране, бо доїння провадилося при мені, і проби одбіралися власне мною. Усього для досліду було 133 проби, за час від 30 травня до 29 серпня, року 1922.

Приймання проб продажного молока теж провадилося мною, при чому молоко, наскільки можливо, добре перемішувалося, привозилося до лабораторії міської осередкової Санітарно-Бактеріологічної Станції і негайно переводилося його досліджування. Продажного молока випробування провадилося на дух та смак, і в ньому відзначалось: 1) реакцію; 2) кислотність; 3) удільну вагу; 4) сить; 5) у кислякові удільну вагу сироватки; далі на підставі даних аналізу через вилічвання на підставі формул Флейшмана відзначались:

1) щільний лишок —  $t = 1, 2f + 2, 665 \frac{100s - 100}{s}$ , при чому  $f$  визначає відсоток сити, а  $s$  — питому вагу молока при 15° С.

2) питома вага щільного лишку —  $m = \frac{ts}{ts - 100s + 100}$ ;

3) обезситина щільна лишка —  $r = t - f$ ;

В підозрілих пробах шукано присутність консервуючих засобів та підмішування сторонніх речовин. В хуторському молоці окрім того одзначались: 1) молочний цукор, 2) мінеральні речовини (попіл) та 3) білки, які визначалось за різницею по-між усією щільною лишкою з одного боку, та ситтю, молочним цукром і мінеральною речовиною — з другого.

## III.

Огляд наслідків досліджування почнемо з молока звідома незбіраного.

Уже раніш згадувалось за те, що хоч склад молока від окремих корів хитається досить широко в залежності від численних причин, яких показано вище, однак-же в збирному молоці індивідуальні властивості молока від окремих корів вирівнюються й обопільно винищуються, і воно набуває більш або менш визначеного хемічного складу; ось цей склад одначе не тільки для різних країн, але й для різних місцевостей може бути різний. Через те завжди, перше ніж цінувати продажне молоко, треба знати, яке молоко пересічно дають корови відповідної місцевости, бо за иншої умови ми знатимемо тільки те, що містить в собі продажне молоко, але що до вирішення питання оскільки його склад відповідає пересічному складові молока від місцевих корів, або другими словами, оскільки продажне молоко сфальсифіковано, це становитиме надзвичайні труднощі. Вимоги, що їх до продажного молока звичайно вживано, або так звані норми, повинно виробляти тільки на підставі досліджування місцевого звідома незбіраного молока. Норми мають на меті—гарантувати споживачеві відомий мінімум добротности молока, якого ми цілком вправі вимагати від молока відювідної місцевости або великого споживчого осередку. Вимоги ці торкаються, по-перше, самої коштовної складової частини молока—жиру, зміст якого, як відомо, найбільше підлягає хитанням; далі береться на увагу увесь щільний лишок і рідше обезжирену щільну лишку, яка становить частину молока, що найменше підлягає хитанням; нормується опріч того й питома вага молока та питома вага щільної лишки, яка дає підвалину щоб судити, чи переведено тут фальсифікацію. Норми ці, звичайно, в різних державах і по різних споживчих осередках навіть однієї і тої-же держави, неоднакові.

За об'єкт для досліджування було використовано 13 проб молока від 104 корів м. Київ та околиць, на протязі часу між 23/VII і 29/VIII. Наслідки аналізів подаються на таблиці № 2.

Що-до смаку та паха по всіх пробах, то він був нормальний, реакція—амфотерна. Кислотність свіже видоеного молока звичайно від 6—7 град. по Сокслету; у нас-же виходить пересічно 7,23 град.; це тим пояснюється, що аналізи переводилися за гарячнечи літнього часу, проби приставлялися без льоду й на всі проби, що було їх одержувано ввечері, аналіза переводилась тільки на другий день, причому, за браком льодовні, на ніч їх становлено було просто у холодну воду. Коли-б негайно стати вияснити кислотність то середня цифра, напевно, не перевищувала-б 7 град. Найчастіш доводилося мати молоко з питоною вагою від 1,030—1,032 (51,6<sup>0</sup>/<sub>0</sub>) за таким складом: жиру від 3,5—4,5<sup>0</sup>/<sub>0</sub> (53,8<sup>0</sup>/<sub>0</sub>), білків від 3,2—3,4<sup>0</sup>/<sub>0</sub> (50,0<sup>0</sup>/<sub>0</sub>) щільної лишки від 12,5—13,0<sup>0</sup>/<sub>0</sub> (60,0), питома вага щільної лишки—від 1,30—1,31; обезжиреної щільн. лишки від 8,5—9,0<sup>0</sup>/<sub>0</sub>.

Таблиця № 2.

| Ким провадилося досліджування                      | Рік досліджування | Кількість проб | Від ск. кор. молоко | Пит. вага при 15° С. | Сить  | Щільна лишка | Обезсит. щільна лишка | Пит. вага щільного лишка |
|--|-------------------|----------------|---------------------|----------------------|-------|--------------|-----------------------|--------------------------|
| 1. Міськ. ветер. лікар М. Слюсаревський .          | 1894              | 22             | 22                  | 1,0324               | 3,55  | 12,627       | 9,077                 | 1,334                    |
| 2. Хемик міськ. лаборатор. В. Поспехов .           | 1897              | 8              | Коло 400            | 1,0317               | 4,48  | 13,500       | 9,020                 | 1,297                    |
| 3. Студент А. Васютинський <sup>1)</sup> . . . . . | 1897              | 4              | —                   | 1,0319               | 4,37  | 13,445       | 9,075                 | 1,298                    |
| 4. Агрон. І. Станкевич                             | 1903              | 12             | Коло 300            | 1,0327               | 3,55  | 12,840       | 9,290                 | 1,330                    |
| 5. Міськ. ветер. лікар В. Корольов . . . . .       | 1914              | 65             | Коло 500            | 1,0324               | 4,29  | 13,884       | 9,594                 | 1,307                    |
|  | В середн.         | —              | —                   | 1,0322               | 4,05  | 13,279       | 9,229                 | 1,313                    |
| 6. На основі мого власного досліду . . . . .       | 1922              | 13             | 104                 | 1,0313               | 3,80  | 12,653       | 8,849                 | 1,317                    |
|  | Ухили             | —              | —                   | -0,9999              | -0,25 | -0,626       | -0,380                | -0,004                   |

Щоб скласти висновок про те, в який бік і оскільки змінився склад теперішнього місцевого молока порівнюючи з даними попередніх досліджувань, випадає порівняти відповідні дані, беручи на увагу питому вагу, сить, щільну лишку, обезситнену лишку та питому вагу щільної лишки.

З таблиці № 2 видно, що харчовні гідності нашого молока змінилися на гірші: вони дають зменшення: сити на  $\frac{1}{4}\%$ , щільної лишки мало що  $\frac{2}{3}\%$  і щільн. лишки без сити більше ніж на  $\frac{1}{3}\%$ ; одзначне ухилення сталося тільки для питомої ваги щільн. лишки, з чого виходить, що щільна лишка не тільки абсолютно бідніша ситтю, але й умовно, себ-то наше теперішнє молоко не тільки пісніше порівнюючи з колишнім, але містить в собі менше частин сити, будь то абсолютно чи умовно; цього й слід сподіватися, головним чином, через погіршення годівлі корів.

Як уже зазначено, ми тільки беремо на увагу незбіране молоко корів м. Київ та околиць. Але на базарах продають, головним чином, молоко з селянських господарств околиць м. Київ, де племінний склад товару, а також умови утримання і годівлі його—інші, і через те ми повинні сподіватися де-кілька іншого складу для селянського незбіраного молока. Де-яку вказівку в цій справі ми одержуємо, порівнюючи середній склад молока від міських корів з середнім складом тих базарних проб (майже виключно селянське молоко), які виявилися незбірними (див. табл. № 3).

Таблиця № 3.

| №№ по-рядкові | Одзначення молока                            | Число проб | Питом. вага | Сить | Щільна лишка | Обезсит. щільн. лишка | Питом. вага щільн. лишку. |
|---------------|--|------------|-------------|------|--------------|-----------------------|---------------------------|
| 1             | Незбіране молоко від міських корів . . . . . | 13         | 1,03134     | 3,80 | 12,688       | 8,888                 | 1,316                     |
| 2             | Незбіране базарне молоко .                   | 41         | 1,03249     | 3,81 | 12,681       | 8,871                 | 1,321                     |

З таблиці № 3 ми помічаємо, що майже при повному збігові цифр для сити та для щільної лишки однакже є помітна різниця для питомої ваги молока і пит. ваги щільної лишки. Як більша питома вага базарного незбіраного молока, так і більша питома вага щільної лишки, при майже однакових цифрах сити та щільної лишки і при меншій цифрі обезситненої щільної лишки для базарного незбіраного молока, дає таки доволі не двозначну вказівку на те, що позбавлено частини сити те базарне молоко, яке на підставі наших норм повинно було бути кваліфіковано, як незбіране, або іншими словами, незбіране селянське молоко з околиць Київa повинно містити в собі більше сити та щільних речовин взагалі, ніж молоко від міських корів. Цей висновок не йде в супереч з міркуваннями загального характеру, бо в селянських господарствах перебільшує худоба місцевих порід, яка дає ситніше молоко, та й до того годівля худоби по селах тепер, мабуть, буде краща, ніж у місті через дорожнечу життєвих припасів.

Тепер поглянемо, які-ж норми ми можемо й повинні встановити для київського продажного молока на підставі нашого досліджування. З 13 проб тільки 2 проби містять сити менше 3%, а саме: 2,90%; обидві проби ранішні, причому друга проба остільки мало відрізняється від 3%, що майже напевне можна сказати, що пересічно денний удій мав-би сити не менше 3%. Пробу взято, окрім того, при недостатній годівлі корів, які при кращій годівлі другий раз дали ввечері 4,75% сити. Через те за норму для сити можна по старому прийняти 3%, бо з другого боку, нема досить даних, щоб встановити вищу цифру.

Через те, що удільна вага молока при одному й тому-ж складі в ньому щільних речовин міняється в залежності від змісту сити, то щоб встановити найменшу питому вагу при 3% сити, треба вилічити, яку питому вагу мали-б всі проби молока, коли-б в них зміст сити дорівнявся-б 3%, гадаючи, що удільна вага коров'ячої сити 0,926.

Переводячи вираховання, ми для наших проб держали наступну питому вагу при 3% сити:

|                |                |                |
|----------------|----------------|----------------|
| Пр. № 1—1,0316 | Пр. № 5—1,0320 | Пр. № 9—1,0320 |
| „ № 2—1,0323   | „ № 6—1,0315   | „ № 10—1,0309  |
| „ № 3—1,0311   | „ № 7—1,0335   | „ № 11—1,0336  |
| „ № 4—1,0327   | „ № 8—1,0314   | „ № 12—1,0332  |
|                |                | „ № 13—1,0335  |

Як що ми тепер за мінімальну питому вагу приймемо пересічну з вирахованих пит. вагів (1,03282), то ми всі проби з меншою питомою вагою повинні будемо вважати за розведені водою, чого навсправжки не було. Через те за конечну норму, себ-то мінім пит. вагу. при 3<sup>0</sup>/<sub>0</sub> сити, приймемо з усіх пит. вагів, а саме: пит. вагу 10-ої проби—1,0309, хоч ми в такому випадкові важимо іноді тим, щоб трохи розбавлене молоко вважати за незбіране.

Це при 3<sup>0</sup>/<sub>0</sub> сити; при иншому складі його цифри мінім. уд. ваги для київського незбіраного продажного молока будуть инші. Ці питомі ваги вилічуються вже відомим нам способом, виходячи з норми, при 3<sup>0</sup>/<sub>0</sub> сити—найменша пит. вага—1,0309, і подані в табл. 4. Для простоти в графі для питомої ваги наводяться тільки тисячні частки, бо перші дві цифри (1,0) всюди однакові; так, замість 1,03321 пишуть 33,21, замість 1,03090—30,90.

Таблиця № 4.

| Пит. вага при 15° С. | Сить | Пит. вага при 15° С. | Сить | Пит. вага при 15° С. | Сить |
|----------------------|------|----------------------|------|----------------------|------|
| 33,21                | 1,0  | 31,58                | 2,4  | 30,00                | 3,8  |
| 33,18                | 1,1  | 31,47                | 2,5  | 29,89                | 3,9  |
| 32,98                | 1,2  | 31,35                | 2,6  | 29,78                | 4,1  |
| 32,86                | 1,3  | 31,24                | 2,7  | 29,67                | 4,1  |
| 32,76                | 1,4  | 31,13                | 2,8  | 29,56                | 4,2  |
| 32,63                | 1,5  | 31,02                | 2,9  | 29,45                | 4,3  |
| 32,52                | 1,6  | 30,90                | 3,0  | 29,34                | 4,4  |
| 32,39                | 1,7  | 30,78                | 3,1  | 29,23                | 4,5  |
| 32,28                | 1,8  | 30,67                | 3,2  | 29,12                | 4,6  |
| 32,16                | 1,9  | 30,56                | 3,3  | 29,01                | 4,7  |
| 32,05                | 2,0  | 30,45                | 3,4  | 28,90                | 4,8  |
| 31,93                | 2,1  | 30,34                | 3,5  | 28,78                | 4,9  |
| 31,81                | 2,2  | 30,22                | 3,6  | 28,68                | 5,0  |
| 31,69                | 2,3  | 30,11                | 3,7  |                      |      |

Маючи норми для пит. ваги й сити, ми можемо вилічити, яку в такому випадкові можливо, припустити, найменшу щільну лишку. Через вилічування одержуємо—11,588<sup>0</sup>/<sub>0</sub>; найменша щільна лишка 1-ої проби—11,543, але, беручи на увагу все зазначене що до цієї проби та закругливши висновок вилічувань, ми за норму за для щільної лишки повинні прийняти—11,6<sup>0</sup>/<sub>0</sub>.

Залишається ще встановити норму для питомої ваги щільної лишки. Виходячи з зазначених уже цифр одержуємо через вираховання: 1,349 або, закругливши—1,35.

Отже ми маємо, що до не сфальсифікованого київського риночного молока можливо було-б поставити такі вимоги:

|   | За попередніми<br>нормами        |
|---|----------------------------------|
| 1) Сити не менш од 3 <sup>0</sup> / <sub>0</sub> . . . . .                        | 3 <sup>0</sup> / <sub>0</sub>    |
| 2) Щільної лишки не менш од 11,6 <sup>0</sup> / <sub>0</sub> . . . . .            | 11,7 <sup>0</sup> / <sub>0</sub> |
| 3) Пит. ваги при 3 <sup>0</sup> / <sub>0</sub> сити не менш од 1,0309 . . . . .   | 1,0313                           |
| 4) Пит. вага щільної лишки не більш од 1,35 <sup>0</sup> / <sub>0</sub> . . . . . | 1,35                             |

Ми бачимо таким чином, що наші теперішні норми трохи зменшено порівнюючи з попередніми.

При оцінці риночного молока ми користуватимемося з наших нових норм, яких хоча й встановлено на підставі досліджування того молока, що його бралось від абсолютної меншої кількості корів, порівнюючи з роком 1897 (104 проти біля 400); все-ж таки відносна кількість корів, яких молоко бралось для досліджування у році 1897, навряд і до теперішнього часу чи трохи змінилася через значне зменшення тепер загальної кількості міських корів в звязку з економічною кризою.

Що-ж до постійного користування з наших норм, то вони мають ту хибу, що їх виведено на підставі досліджування тільки літнього молока, тоді як зимове молоко, як відомо, ситніше від літнього, і наші норми можуть виявитися, можливо, за не досить вимагальні, через що бажано їх виправити через досліджування зимового молока. Як що-ж і тепер від окремих корів знайдеться молоко, що не задовольняє норм, тоді як воно звідома незбіране, то таке молоко, як мало цінне, через те однаковісінько не повинно допускатися до продажу перш, ніж буде поліпшено його склад шляхом кращого догляду за худобою.

#### IV.

З тих, що нижче буде зазначено дев'яти київських базарів узято було всього 96 проб; з них одна проба прокиснула в дорозі, а друга— в лабораторії ще до переведення аналізу, і тому то повні дані до аналізу ми маємо тільки з 94 проб. Під час збирання проб на базарі я керувався ґрунтовною метою моєї праці—одержати з найбільшим по змозі наближенням до дійсности пересічно малюнок що до становища нашого молочного ринку; навпаки не ставилось мети—ні вилувати самих поганих проб, ні вибрати найкращих, а бути в рамках наукової об'єктивности.

Щоб цілком усунути або, мовлячи точніше, зменшити як найбільше вплив суб'єктивних чинників під час відбирання проб і одержати малюнок, що найкраще змальовував-би пересічне становище молочного ринку, я вживав таких способів. Прибувши на базар, я передусім обходив його, прагнучи помітити, де саме та в якій приблизно кількості (по можливості навіть перелічивши) молоко торгівці

розташувалися на базарі; далі, беручи на увагу кількість проб, що з цього базару намічено взяти, я й одержував певну підвалину приблизно вилічити—через скільки саме молокоторговців треба брати пробу, користуючись, хоч і дуже неточно та приблизно, з вибірної методи статистичного спостереження.

Тут я вважаю за свій перший приемний обов'язок зазначити, що під час одержання проб переважна більшість молокоторговців, від яких проб відбірано було, виявляли повне розуміння потреби контролю за продажем молока, і це мене здивувало. „Не розуміли“ і виявляли незадоволення в більшості порівнюючи ті, що продавали молоко свого-ж господарства в місті; як побачимо далі, в них було найгірше молоко. Ці спостереження, безумовно, промовляють за те, що в разі переведення фактичного контролю за продажем молока, не довелось-би з боку молокоторговців сподіватись скільки небудь міцної відпорности.

За планом мові праці, що його попередю було складено, намічено було на базарах брати проби в селян та покупців, але зараз же спочатку праці виявилися опріч того ще дві таких категорії: 1) ті, що торгують молоком від власних корів у місті і 2) селяни-торговці — так я прозвав тих селян, що, мешкаючи по селах, скуповують там або по сусідніх селах, їдучи до міста, молоко і привозять його продавати на базарі; іноді такий, за мою термінологією, селянин-торговець має своїх одну—дві корови, але обов'язково докуповує ще молоко в других господарствах. Вони за своїм економічним станом і ролю нагадують московських „Слівочників“ (вершечників)<sup>1)</sup>, в дрібнообразі.

Як уже зазначено було, оцінка продажного молока провадилася за нашими вже вище згаданими нормами (див. стор. 124), причому ми, до-де-якої міри умовно прозиваємо молоко добротним, коли воно за коліром, запахом та смаком догідне, а за хемічним своїм складом задовольняє наші норми що до складу сити та щільної лишки; таке молоко може бути або цілком незбиране (певна річ, оскільки це можна встановити на підставі наших норм), або-ж це молоко, яке за складом сити й щільної лишки хоч і задовольняє норми, але на підставі питомої ваги щільної лишки (більше від 1,35) і таблиці № 4. (питома вага менше відповідної питом. ваги за таблицею) можна визнати за легко збиране або розведене, се-то за харчовими гідностями воно задовольняє норми, але все-ж злегка сфальсифіковане; таке молоко для короткості прозиватимемо добротним, фальсифікованим. Молоко не добротне (що не задовольняє норми) ми розподілимо на три категорії: 1) молоко зняте, власне напівзняте (див. стор. 117), бо жодна проба не має сити менше ніж 1<sup>0</sup>/<sub>0</sub>; 2) молоко розведене і 3) одночасно зняте й розведене.

<sup>1)</sup> Л. Н. Литошенко. „Снабжение Москвы и др. гор. молоком“. М. 1910 г., гл. 3.

На таблиці № 8 ми подаємо пересічні цифри що до базарного молока, яке все продавалося за незбіране. В графі що для визначення питомої ваги, ми подаємо його тисячні частки, тоб-то, наприклад, замість 1,0346 пишемо 34,6,

В таблицях, в графі, що для реакції, літери „ам“ позначають: „амфотерна реакція“, себ-то синій лакмусовий папір пофарбовується у червоний колір, а червоний папір—у синій колір,—амфотерну реакцію вважають для молока за звичайну; „щ“—позначає лугову (=щелочную), а „к“—кислу реакцію, яка стає за міриво свіжости молока.

Перш за все звернімось до пересічних величин для всього базарного молока, а для порівняння під ними наведемо склад нашого незбіраного молока. Ми бачимо, що базарне молоко пересічно, хоч і за складом сити та щільної лишки задовольняє наші мінімальні норми, все-ж становить далеко гіршу якість, порівнюючи з незбіраним молоком, бо воно являє зменшення складу сити майже на 0,8%, а щільних лишків майже  $\frac{2}{3}\%$ . Все це зменшення,—і, треба думати, ще більше через кращий склад селянського молока в порівнянні з міським,—залишається в руках фальсифікаторів, бо незбіраного молока усього тільки—39,37% (таблиця № 5) і добротного, але трошки сфальсифікованого—4,26%, а усього молока, що задовольняє норми, тільки 43,63%; решта—56,37% це є молоко недобротне, при чому знятого—34,04%, розведеного водою—5,32 і знятого та розведеного—12,76%. Таким чином ми бачимо, що фальсифікацію надзвичайно розповсюджено, і більше ніж половина нашого базарного молока є недобротне, а саме: більше ніж в  $\frac{1}{3}$  випадків зняте, при чому знято більше ніж  $\frac{1}{3}$  (20,5%) первісної кількості сити, коли брати пересічно склад його в 3,80%.

Примішку соди виявлено в 11 пробах (10,04%), рахуючи й ті 4 проби молока, що залічено до цілком задовольняючого, так що виключно за склад соди забраковано 4,25% всіх проб. Що до сахарину, то тільки 2 проби дають підвалину мати підозру на його. Інших шахрайств фальсифікації не виявлено.

Щоб зрозуміти рух фальсифікації, звернімось до порівнюючих даних за останні 30 років. На таблиці № 6 стор. див. стор. 128) ми помічаємо здобутки попередніх досліджувань Київського базарного молока поряд з нашими даними.

Цифри цієї таблиці надзвичайно красномовні. Вони одзначно промовляють нам за надзвичайний зріст фальсифікації за останні роки. Коли у році 1897 на 100 випадків в 69 можна було купити незбіране, несфальсифіковане молоко, то тепер незбіраного молока знаходимо тільки в 39 випадках, себ-то кількість незбіраного молока зменшилася мало не в 2 рази, а рахуючи за пересічні дані дореволюційної доби—сливе в півтора рази. Із способів фальсифікації, як і перше переважає здіймання, але поруч цього значно виросло, побільшало в п'ять разів, розведення водою (5,32% проти 1,06%) і мало не в 10



разів (9,8<sup>0</sup>/о) збільшився найшкідливіший спосіб фальсифікації—одночасне здіймання і розведення водою (12,76<sup>0</sup>/о проти 1,32<sup>0</sup>/о). Фальсифікація з содою теж побільшала разів в три, і це почасти напевне тому, ще моє досліджування провадилося гарячої літньої пори, а більшість раніш узятих проб припадає на холодний час року. Грубих шахрайств фальсифікації, як і перше, не помічається, як що не лічити за це, можливо, новий спосіб фальсифікації через сахарин, що помічається (в 2 пробах можливо припускати сахарин).

Далі, наша таблицка дуже яскраво виявляє існування залежності між розповсюдженням фальсифікації й контролем, через якого відсутність за роки революції й громадянської війни і, треба гадати, поширився такий надзвичайний зріст фальсифікації. До революції так чи инакше сфальсифікованих проб було—45,13<sup>0</sup>/о, а тепер—60,63<sup>0</sup>/о.

Але, мабуть, Київ що до розповсюдження фальсифікації молока ще й не таке бідолашне місто, порівнюючи з другими осередками. Щоб це з'ясувати, звертаємося до таблиці № 5 (див. стор. 127), де наведено дані що до п'яти міст, не рахуючи Києва. З таблиці видно, що фальсифікація молока завжди процвітала в Києві, перевагу маючи в дореволюційну пору мало не в два рази перед іншими п'ятьома містами (45,13<sup>0</sup>/о проти 25,9<sup>0</sup>/о), і це ще раз вказує на потребу вживати невідкладних та найрішучіших заходів що до приборкання фальсифікації.

Таблиця № 5.

| №№ | Місто досліджув.           | Рік досліджування         | Доброт. в 0/0 0/0 |                        |        | Недоброт. в 0/0 0/0 |           |                   |                            | Усього сфальсиф. молока |
|----|----------------------------|---------------------------|-------------------|------------------------|--------|---------------------|-----------|-------------------|----------------------------|-------------------------|
|    |                            |                           | Не збіране        | Злегка сфальсифіковане | Усього | Зняте               | Розведене | Зняте й розведене | Інші способи фальсифікації |                         |
| 1  | Петербург . .              | 1893—7<br>9.900<br>у сер. | 81,2              | —                      | —      | —                   | —         | —                 | —                          | 18,8                    |
| 2  | Москва . . . .             | 90 рр.<br>1898 і          | 72,6              | —                      | —      | —                   | —         | —                 | —                          | 27,4                    |
| 3  | Одеса . . . . .            | 1899                      | 69,5              | —                      | —      | 24,6                | 6,9       | —                 | —                          | 30,5                    |
| 4  | Катеринослав.              | 1813<br>1908 і            | 69,9              | —                      | —      | 3,6                 | —         | —                 | 26,5                       | 30,1                    |
| 5  | Сімферопіль .              | 1909                      | 77,3              | —                      | —      | —                   | —         | —                 | —                          | 22,7                    |
| 6  | У Києві пересіч. до револ. | Пересіч.                  | 74,1              | —                      | —      | —                   | —         | —                 | —                          | 25,9                    |
| 7  | У київі за нашими дослід.  | —                         | 54,87             | 3,88                   | 5,075  | 37,60               | 1,06      | 1,32              | 1,29                       | 45,13                   |
|    |                            | —                         | 39,37             | 4,260                  | 43,63  | 34,04               | 5,32      | 12,76             | 4,24                       | 60,63*)                 |

\*) 1) Отчеты Петербургской Санитарной Станции за 1897 г. стр. 147, 1898 г. стр. 91 и 1900 г. стр. 41.  
 2) Литошенко, стр. 13.  
 3) Отчет Одесской Городской Санит. Станции за 1898 и 1899 г.г., стр. 81 и 83.  
 4) Отчет Екатеринославской Городской Санитарной Станции за 1913 г., стр. 8.  
 5) Отчет Симферопольской Городской Станции за 1909 г., стр. 118.

Таблиця № 6.

| № № поряд. | ПРИЗВИЩА<br>ДОСЛІДНИКІВ   | Рік дослідв. | Кількість проб | Питома вага       | Сить | Щільна лишка | Обезитнена<br>щільна лишка | Добротність в % |                      |        | Недобротне в % |           |            | Інші способи<br>фальсифікації | Усього | Усього фальсифі-<br>кованого молока | Примітки |    |
|------------|---------------------------|--------------|----------------|-------------------|------|--------------|----------------------------|-----------------|----------------------|--------|----------------|-----------|------------|-------------------------------|--------|-------------------------------------|----------|----|
|            |                           |              |                |                   |      |              |                            | Незібране       | Злегка<br>фальсифік. | Усього | Зняте          | Розведене | Зняте раб. |                               |        |                                     |          |    |
| 1          | Студ. А. Васютинський .   | 1896         | 13             | 1,0322            | 283  | 11292        | 8462                       | —               | —                    | —      | —              | —         | —          | —                             | —      | —                                   | —        | 1) |
| 2          | Хемин: В. Поспехов . .    | 1897         | 180            | 1,0337            | 388  | 13360        | 9480                       | 68,89           | 3,33                 | 72,22  | 21,11          | 1,11      | 1,67       | 3,89                          | 27,78  | 31,11                               | —        | 2) |
| 3          | Агроном І. Станкевич .    | 1903         | 62             | Дані не приведено |      |              |                            | 45,73           | 8,33                 | 54,00  | 11,70          | 2,07      | 2,07       | —                             | 45,94  | 54,27                               | —        | 3) |
| 4          | Ветер. Лікар В. Корольов. | 1914         | 28             | 1,0327            | 280  | 11799        | 8999                       | 50,0            | —                    | 50,0   | 50,000         | —         | —          | —                             | 50,0   | 50,00                               | —        | 4) |
| 5          | За нашими дослідями .     | 1922         | 94             | 1,03295           | 3,17 | 12,150       | 8,980                      | 54,87           | 3,88                 | 58,75  | 37,60          | 1,06      | 1,30       | 1,29                          | 41,25  | 45,13                               | —        |    |
|            |                           |              |                | 1,03245           | 302  | 11999        | 8981                       | 39,37           | 4,26                 | 43,63  | 34,04          | 5,32      | 12,76      | 4,25                          | 56,37  | 60,63                               | —        |    |

1) Санитарно-Медицинское Обозрение 1897 г., № 11, стр. 43. 2) Отчет Киевской Городской Санитарной Станции за 1898 г. 3) Дипломная работа, стр. 17. 4) К вопросу о снабжении молоком населения г. Киева 1914 г., стр. 334.

Для такого продукту, як молоко, за вельми важливу якість вважається його свіжість. За цю останню в деякій мірі можливо судити на підставі кислотности молока, про яку в нас подають градуси Сокслета. Продажне молоко, що визначається кислотністю в 7—9 градусів, лічиться за досить свіже. При 14—15 град. звичайно починається скручування молока, хоч іноді буває й таке молоко, що не скручується навіть при більшій кислотності. Так, приміром, у нас дві проби мали кислотність в 18,0 і 21,6 градусів, а проте не скручувались, і ніяких позанормових прикмет не виявляли. Коли-ж додати до молока соди або розбавити водою, то кислотність, звичайно, зменшується, але це-ж до де-якої міри вже може служити за доказ, що воно зфальсифіковано. Мінімум кислотности в нас 6,0 градусів припадає й на пробу, що її зфальсифіковано водою. За пересічну кислотність для всього базарного молока випадає вважати 9,4 градусів, а це, коли взяти на увагу високу температуру підчас переведення досліджування, можна ще, нехай так, лічити припустимим. З числа добротних проб, найчастіш (59,40%) буває молоко, що його кислотність позначається в 8—10 градусів.

За нормальну реакцію для молока лічиться амфотерна; лугова-ж реакція свідчить про вживання соди, про розведення водою і часто про хворобливий стан корови; кисла реакція позначає несвіжість молока. У нашому базарному молоці з амфотерною реакцією—84,37% проб, з луговою—11,45%, а з кислою—4,18% проб; чималий відсоток проб з луговою реакцією залежить, головним чином, від ширшого розповсюдження фальсифікації з содою (10,04%).

Отаке базарне молоко в цілому й пересічно.

Тепер-же розглянемо окремо молоко тих 4-х категорій молоко-торговців, про яких згадано вище, тоб-то—молоко, що взято було у: 1) перекупок, 2) селян, 3) селян-торговців і 4) тих, що мають власне молочне господарство в місті. Дані ці пересічні наведено у таблиці № 7, причому для порівнювання вміщено пересічні дані для всього базарного молока.

Переглядаючи цифри за стовбцями, ми спостерігаємо мало не повний збіг цифрових даних для молока селян та селян-торговців, з легкою перевагою в бік селянського молока, причому молоко цих двох категорій молоко-торговців близько підходить до пересічного складу усього базарного молока. Перше місце доводиться дати молоці перекупок, яке за складом сити на 0,08% перебільшує пересічну норму для базарного молока; цифри для щільного лишку майже збігаються, але за обезсирним щільним лишком воно трохи не досягає до пересічного складу базарного молока, що показує на більше розповсюдження серед перекупок способу розводити молоко водою, і це підтверджується цифрами, які свідчать за цей спосіб фальсифікації. Від молока перших 3-х категорій рішуче відрізняється молоко 4-ої категорії, що містить менше од пересічної норми, а саме: сити на 0,42%

і щільного лишку—на 0,54, % питомої ваги щільного лишку (1,382), і обезситнений щільний лишок вказує на велике здіймання і на де-яке розведення водою.

Нарешті, щоб закінчити з базарним молоком, залишається розглянути, як що можна так сказати,—„молочне обличчя“ кожного базару. З таблиці № 8 видно, що кожний базар має свій окремішний, більш чи менш постійний пересічний склад молока.

Таблиця № 7.

| №№ по-ряд. | Молоко взято у                        | Реакція в %% |       |        |       | Кислотність | Питова вага | Сити | Щільний лишок | Питома вага щільн. лишку | Обезсит. щіль. лишок |
|------------|---------------------------------------|--------------|-------|--------|-------|-------------|-------------|------|---------------|--------------------------|----------------------|
|            |                                       | Числ. проб   | Амф.  | Лугов. | Кисла |             |             |      |               |                          |                      |
| 1          | Перекупок .                           | 43           | 79,07 | 13,95  | 6,98  | 9,79        | 32,04       | 3,10 | 11,991        | 13,52                    | 8,995                |
| 2          | Селян . . . .                         | 34           | 91,1  | 8,82   | 9,30  | 9,30        | 32,85       | 3,02 | 12,096        | 1,362                    | 9,078                |
| 3          | Селян-перекуп. .                      | 12           | 83,3  | 8,33   | 8,33  | 9,12        | 32,82       | 3,01 | 12,075        | 1,362                    | 9,115                |
| 4          | Ті, що мають свої мол. гос. у місті . | 7            | 71,43 | 28,57  | —     | 7,34        | 32,33       | 2,60 | 11,459        | 1,382                    | 8,859                |
|            | Пересічно для всього баз. молока      | 96           | 84,37 | 11,45  | 4,18  | 9,40        | 32,45       | 3,02 | 11,999        | 13,59                    | 8,981                |

Як уже зазначено, з молочарень, крамниць і їдалень узято було всього тільки 6 проб. Пересічні дані для молока що з крамниць уміщено на таблиці № 8. Ми бачимо, що молоко з крамниць як за складом сити, так і щільного лишку, стоїть далеко вище од базарного молока; сити на цілих піввідсотка з лишком більше. Це, очевидно, в звязку з бажанням крамарів підтримати добру славу своєї фірми, бо крамниці мають своє коло більш менш постійних споживачів. І це-ж самісіньке відзначили всі попередні досліджування київського молока. Можуть являти виняток тільки дрібні та овочеві крамнички, де молоко звичайно гірше, ніж базарне. Серед крамного молока своєю негативністю виділяється проба з крамниці „Молочарсоюзу“ в критому ринкові, на Бесарабці.

Проба мала великий запах гною та гідкий смак, що, мабуть за-лежало від соди, яку виявлено у великій кількості (дуже різка реакція на соду; сити виявилось тільки 2,8%). Ясно, що в справі організації збуту молока „Молочарсоюз“ зробив великі помилки, що при них сподіватися на успіх справи не можна.

## V.

У Києві до переважної більшості дитячих установ постачає молоко Ксельхозт (Київське Сіл. Господ. Тов-во—на Вел. Подвальной вул. № 25).

Там молоко пряхать і охолоджуть, а далі вже розподіляють поміж дитячими установами. За умовою Губздраву з Ксельхозт'ом у молоці, що відпускають цим установам, повинно бути сити не менш од 2,8%, тоб-то ухвалюється постачання молока, яке не вдовольняє мінімальні Київські норми. Такий неприпустимий артикул умови на тому спірається, що Ксельхозт, скуповуючи селянське молоко через Молочарські Товариства на Київщині, ніби то не має можливости одержати добротніший здобуток. Щоб упевнитися в такому поясненні, а також, щоб довідатися, оскільки точно виконується артикул умови що до сити, звернемось до таблиці № 9.

Вона становить, що в пробах, яких узято, щоб пряхити зараз-же після приставки молока з вокзалу, є сити 3,2%, і його вже розведено водою. Виходить, що Ксельхозт одержує вже розведене молоко, хоч воно й вдовольняє за харчовими своїми гідностями київські норми. Певна річ, на підставі двох проб не можна твердити, що все молоко, яке одержує Роскладач, має сити 3,2%, але все-ж нам здається, що немає певного ґрунту виставляти такі знижені вимоги, як 2,8%, бо принаймні можна було-б спинитися на київській нормі, тоб-то 3%. Далі, молоко, що вже виготовлено для постачання до дитячих установ, має сити тільки 2,43%, і з 3-х проб тільки одну розведено водою, а дві розведено й знято, при чому в одній з проб знайдено соду. Молоко таким чином не вдовольняє а ні жодній нормі, і не припустимо для дитячого харчування, бо його розведено водою з невідомих джерел. З'ясувати таке рішуче зниження відсотку сити в молоці до обробки й після неї можна, тільки припустивши, що в Розкладачі широко переводиться фальсифікація молока, бо за Кенигом, хоч під час пряхення й зменшується склад сити, все-ж таки через те, що вода під час пряхення випаровується, відбувається процес зменшення сити, і в решті решт здобувається молоко, де трошки більше цієї складової частини, ніж до пряхення. Цілком зрозуміло те, що Ксельхозт не прямує до того, щоб виконати артикул що до мінімального складу сити; однакже цілком не зрозуміло, чому Губздрав не цікавиться, аби одержати здобуток, що його зазначено за згодою, і переплачує Ксельхоздтові що-місячно гроші, які дорівнюють вартості 135 відер молока, як це видно з простого обрахунку, взявши на увагу, що щодня кількість набору молока становить 34 з лишком відра.

Ми йно що бачили, яке молоко постачає для дитячих установ Розкладач „Ксельхозт“. Але це ще не визначас, що діти одержують таке самісіньке молоко. Щоб розібратися в цьому питанні, я був узяв проби з п'яти різного типу дитячих установ, що одержують молоко з Розкладача.

Перш за все б'є в очі те, що, як за складом сити, так і щільного лишку молоко від усіх п'яти установ, що від них узято проб для досліджування, дитячих установ помітно гірше, ніж молоко від Роз-

Таблиця № 8.

| №№ порядк. | МІСЦЕ ВІДБРАННЯ ПРОБ.                            | Ус. пр. | Реакція в 0/0 |       |       | Кисл. | Питома вага | Сить | Щільн. лішок | Питома вага щіль. лішку' | Обезсит. щіль. лішок | С о д а |            |  |
|------------|--|---------|---------------|-------|-------|-------|-------------|------|--------------|--------------------------|----------------------|---------|------------|--|
|            |  |         | Амф.          | Луг.  | Кисл. |       |             |      |              |                          |                      | Кисл.   | Чис. проб. |  |
|            |  |         |               |       |       |       |             |      |              |                          |                      |         |            |  |
| 1          | Бесарабка . . . . .                              | 16      | 100           | —     | —     | 9,25  | 33,26       | 3,15 | 12,359       | 1,364                    | 9,228                | —       | —          |  |
| 2          | Володимирський . . . . .                         | 7       | 85,7          | 14,3  | —     | 11,23 | 32,11       | 3,38 | 11,282       | 1,340                    | 8,955                | 1       | 14,3       |  |
| 3          | Галицький . . . . .                              | 20      | 90            | 10    | —     | 8,65  | 32,38       | 2,93 | 11,881       | 1,366                    | 8,946                | 2       | 20,0       |  |
| 4          | Деміївський . . . . .                            | 10      | 100           | —     | —     | 9,36  | 33,80       | 2,88 | 12,169       | 1,370                    | 9,290                | 2       | 20,0       |  |
| 5          | Житній . . . . .                                 | 16      | 62,5          | 31,3  | 6,30  | 9,50  | 30,74       | 2,94 | 11,484       | 1,354                    | 8,534                | 4       | 25,0       |  |
| 6          | Лук'янівський . . . . .                          | 5       | 100           | —     | —     | 10,08 | 34,15       | 3,70 | 13,098       | 1,344                    | 9,513                | —       | —          |  |
| 7          | Сінний . . . . .                                 | 7       | 100           | —     | —     | 9,03  | 31,99       | 2,94 | 11,782       | 1,358                    | 8,839                | 1       | 14,3       |  |
| 8          | Соломенський . . . . .                           | 8       | 62,5          | 12,5  | 25,0  | 8,63  | 32,38       | 2,72 | 11,669       | 1,374                    | 8,959                | —       | —          |  |
|            | Пересічно для всіх базарів . . . . .             | 96      | 84,37         | 11,45 | 4,18  | 9,40  | 32,45       | 3,02 | 11,999       | 1,359                    | 8,959                | 10      | 10,04      |  |
|            | Крамничне молоко пересічно . . . . .             | 6       | —             | —     | —     | 9,23  | 31,22       | 3,57 | 12,345       | 1,326                    | 8,778                | 2       | 33,3       |  |
|            | Київс. незбір. молоко (для порівняння) . . . . . | —       | —             | —     | —     | 7,29  | 31,34       | 3,80 | 12,653       | 1,317                    | 8,849                | —       | —          |  |

кладача. Беручи пересічні цифри цих двох категорій молока, маємо: сити у 2,02% проти 2,43%, щільного лишку—8,250% проти 9,89%; причому усе молоко було або розведене (46,2%) або зняте та розведене (53,8%). Доводиться робити сумний висновок, що молоко не тільки фальсифікується до одержання його Розкладачем, але й у самому Розкладачі, і навіть у дитячих установах, про що доводить зменшення питомої ваги (1,02238—проти 1,02688) та збільшення питомої ваги щільного лишку (1,363 проти 1,360), а також зменшення кислотности (5,28 проти 7,23). На підставі цих даних ясно, що в дитячих установах за головний спосіб фальсифікації вважається розведення молока водою.

Отже приходиться визнати, що постачання молока до дитячих установ стоїть по за межами всякої критики, і тому вимагає невідкладного та ґрунтовного реформування. Передусім, дітей повинно забезпечити незбірним незфальсифікованим молоком, а коли-б чомусь це було-б неможливо, то молоко повинно нехай-би відповідати київським нормам, при чому розумніше, звичайно, було-б перейти на сплячування молока за складом сити, бо це запобігатиме тому, що в доставників молока не буде охоти до фальсифікації. Далі, вся справа постачання дитячим установам молока досі позначалась повною безконтрольністю, в той час як молочна справа, як це давно визнано з практики, вимагає повного та точного контролю, який у даному випадкові треба негайно впорядити. Всі ці заходи звичайні, і Губздрав їх може цілком здійснити; а вони могли-б, коли-б їх постійно виконувати, забезпечити дітей молоком, яке відповідало-б хоч-би Київським нормам.

На підставі мого дослідження я гадаю за можливе подати наступні висновки, яких, однак-же, треба обмежити в тому розумінню, що їх слід прикладати тільки до літнього молока, яке, як відомо, трохи відрізняється від зимового; а тому виникає вимога де-якого виправлення через досліджування зимового молока; проте-ж можна гадати, що це внесло-б остільки незначні зміни, що вони чи навряд були-б спроможні похитнути стійність зазначених нижче висновків, і їх умістити випадає в таких 12 артикулах:

1) Склад Київського звідома незбіраного молока змінився на гірше в порівнянні з пересічними даними довійськового часу.

2) На підставі побічних даних можна вважати, що молоко з селянських господарств околиць м. Києва краще за молоко від міських корів.

3) Для незфальсифікованого Київського молока ми маємо право вимагати мінімальні вимоги, яких приведено на стор. 124.

4) Київське базарне молоко пересічно значно гірше звідома незбіраного молока, що залежить від надто поширеної фальсифікації (незбіраного молока тільки 39,37%).

5) За складом скільки небудь істотної різниці між молоком перекупок, селянок і селян-торговників немає; фальсифікацію частіш поміж перекупок доводиться помічати.

6) Найгірше молоко продають на базарах особи, що мають у місті власне молочне господарство.

7) Головний спосіб фальсифікації—здіймання молока, а далі одночасове здійснення та розбавлення водою; за часів війни та революції оцей спосіб значно поширився.

8) Фальсифікація молока за роки війни та революції значно зростає (60,63% проти 45,13%).

9) Великі базари мають свій окремішний більш-менш постійний пересічний склад молока, своє окреме—„молочне обличчя“.

10) Крамничне молоко помітно краще од базарного молока.

11) Молоко фальсифікується не тільки в Розкладачеві, який постачає молоко дитячим установам Губздрава, але й в самих дитячих установах.

12) Конче потрібно негайно ґрунтовним способом переглянути питання про постачання молока до дитячих установ, зорганізувавши належним чином контроль. Самий продаж молока треба-б унормувати шляхом окремішніх обов'язкових постанов, а для догляду за виконанням їх потрібен обов'язковий постійний фактичний контроль за продажем молока.

*А. А. Бривуль.*





## Обчислення максимальних температур та тиснень при горінні газового палива

(за Goodenough'ом та Felbeck'ом).

Питання про обчислення температури горіння не є нове. Це обчислення, як і всі технологічні розрахунки, було спершу дуже простим і дуже приблизним, а потім чим раз далі ступнево ускладнялося і точнішало. Спершу обчислювалось температуру горіння, беручи теплоємність продуктів горіння за сталу, що не залежить од температури; потім довелося ускладнити розрахунок, коли виявилось, що теплоємність газів значно підвищується зі збільшенням температури. Нарешті, в міру того, як у техніці почали вживати чим раз вищих температур, стало конче потрібним брати на увагу ще й неповність реакцій горіння, що виникала через дисоціацію продуктів горіння, вуглекислоти та водяної пари, при високих температурах; значну роль відіграє така неповність горіння особливо в двигунах внутрішнього горіння.

Хоча тепер теплоємність газів, а також багато з рівноважних реакцій вивчено досить добре, проте інженерові важко буває в своїх теплотехнічних розрахунках користуватися з цих даних, бо їх доводиться розшукувати по різних малоприступних чужомовних журналах. Крім того, навіть маючи всі ці дані в своїх руках, треба ще знати, як з них користуватися; більшість же підручників з технології палива, на жаль, присвячує цьому питанню всього кілька слів. Лише в підручнику Н. Le-Chatelier „Le chauffage industriel“ це питання виложено досить детально, хоч і теж, головним чином, з теоретичного боку. Тому дуже цінною є присвячена цьому питанню монографія проф. G. A. Goodenough'a та G. T. Felbeck'a, „An Investigation of the Maximum Temperatures and Pressures Attainable in the Combustion of Gaseous and Liquid Fuels“ („Дослідження максимальних температур і тиснень, що їх досягають при спалюванні газового й рідкого горючого“), надрукована, як Ч. 139 Бюлетеню Інженірної Досвідної Станції Іллінойського Університету (University of Illinois Bulletin, vol XXI, № 29, March 17, 1924; Bulletin № 139, Engineering Experiment Station).

Автори в своїй монографії дають докладний і дуже ясно виложений вивід загальної формули рівноваги газових реакцій, показують вироблений ними метод точного обчислення температур горіння і дають низку прикладів розрахунку; як додаток, дають детальний огляд найповніших праць про визначення теплоємности газів при високих температурах, теплот горіння і констант. рівноважних реакцій. Обчислені ними на підставі цих праць дані наведено в книжці на зразок таблиць, пристосованих для безпосереднього користування при розрахунках. Наприкінці книжки прикладено докладний покажчик оригінальної літератури з досліджуваного питання.

Для європейського континентального читача—не англійця—книга Гудінефа і Фельбека має одну хибу: усі розрахунки й таблиці дано в ступенях Форенгейта й британських одиницях тепла (British thermal units).

Оця моя стаття скомпонована за монографією Гудінефа і Фельбека; я переробив усі дані й таблиці, давши їх в знайомих нам одиницях міряння—калоріях та ступенях (градусах) ступеневої шкали; таблиці я навів у трохи скороченому вигляді; крім того, я також значно скоротив теоретичну частину, залишивши з неї лише те, що конче потрібно для цілковитого зрозуміння метода розрахунку.

Нарешті, я проминув усі розрахунки відносно двигунів внутрішнього горіння, що працюють з американським бензином та гасом, бо склад радянського бензину та гасу є зовсім інший. Я обчислив також (за даними авторів) таблиці IV, V та VI, яких бракує в оригіналі. У прикладі обчислення температури горіння я зберіг лише принцип авторових розрахунків і виложив самий хід розрахунку; до цього мене примусило скорочення викладу теоретичної частини, а також бажання викласти метод розрахунку можливо найясніше і найкоротше.

Через усі оці зміни я не зважився назвати свою статтю рефератом праці американських дослідувачів—яким вона є по суті.

Труднощі при обчисленні температури, що її одержуємо при горінні пальних газів та парів, полягають у тому, що по-перше, теплоємність газів із підвищенням температури змінюється, а саме, швидко зростає, а, крім того, за високих температур виникає явище дисоціації продуктів горіння, тоб-то, інакше кажучи, горіння за високих температур стає неповним.

Таким чином, для обчислення температури горіння нам потрібно знати:

- 1) теплоємність газів при різних температурах;
- 2) тепло горіння газів (взагалі тепло реакцій, що виникають при горінні) при різних температурах;
- 3) рівняння рівноваги, що визначають склад газової мішанини за різних умов температури та тиснення.

Теплоємність газів (див. таблицю I) виражають формулами, що в них температура входить в 1-ім та 2-ім степені; лише теплоємність вуглекислоти доводиться виражати многочленом 9-го степеня, як що ми схочемо однією формулою виразити зміну теплоємности вповодж всієї шкали температур (див. табл. I № 5). Щоб запобігти зайвому ускладненню формул, Гудінеер і Фельбек виражають теплоємність вуглекислоти двома різними формулами. перша з них придатна для температур нижчих, а друга—вищих за 1611° абсолютної шкали (2900° F абол.). У цьому випадку стає можливим виразити і теплоємність CO<sub>2</sub> многочленом 2-го степеня (див. табл. I, № 3 і 4).

Отже у всіх випадках правдиву молекулярну теплоємність газу можна виразити такою формулою

$$\gamma_v = \alpha + \beta T + \delta T^2 \dots \dots \dots (1)$$

Молекулярну теплоємність при сталому об'ємі зазначмо  $\gamma_v$ , при сталому ж тисненні— $\gamma_p$ ; як відомо,

$$\gamma_p = \gamma_v + 1,985$$

Тому, формула для  $\gamma$  буде цілком тою самою як для  $\gamma_v$ , лише член, вільний від T, буде більшою на 1,985.

Знаючи теплоємність газу, можна легко обчислити кількість тепла, потрібного для нагрівання одної молекули газу при сталім об'ємі або сталім тисненні. Нагріваючи газ при сталім тисненні на dT ступенів, ми витрачуємо  $\gamma_v dT$  калорій; при нагріванні газу від T<sub>1</sub> до T<sub>2</sub>, ми витрачуємо тепла:

$$\int_{T_1}^{T_2} \gamma_v dT.$$

Кількість тепла, потрібного для нагрівання газу від абсолютного нуля до температури T при сталім об'ємі зветься „тепловою енергією“ газу; зазначмо цю величину літерою U<sub>т</sub>. Очевидно що

$$U_t = \int_0^T \gamma_v dT = \int_0^T (\alpha + \beta T + \delta T^2) dT = T(\alpha + \frac{1}{2}\beta T + \frac{1}{3}\delta T^2) \dots (2)$$

Кількість тепла, потрібного для нагрівання газу від абсолютного нуля до температури T при сталім тисненні, зветься „тепловим потенціалом“; зазначмо його літерою I. Формулою для I залишається попередня формула (2), тільки замість  $\alpha$  ми повинні взяти  $\alpha + 1,985$ .

Формули для обчислення теплової енергії різних газів наведені в таблиці II; числові значіння, вираховані з цих формул для різних температур, дано в таблиці III; числові значіння теплового потенціалу—в таблиці IV.

Тепло горіння знаходять із спроб при звичайній температурі і, здебільшого, при сталім об'ємі; при цьому водяна пара, що являє собою продукт реакції, конденсується, виділяючи заховане тепло парування води. Одержаний таким шляхом результат зветься „верхньою границею“ тепла горіння. Віднимаючи з „верхньої границі“ заховане тепло парування води, дістаємо „нижню границю“ тепла горіння. В оцій статті всюди, де говориться за тепло горіння, ми будемо мати на думці „нижню границю“.

Тепло горіння буде різне, в залежності від того, чи відбулося горіння при сталім об'ємі, чи при сталім тисненні; ми зазначатимемо їх відповідно  $H_v$  і  $H_p$ . Різниця між  $H_p$  і  $H_v$  дорівнює роботі, що находить од збільшення або зменшення об'єму газів при реакції. Коли при реакції об'єм газу зменшується на  $n$  молекул, то

$$H_p - H_v = 1,985 n T \dots \dots \dots (3)$$

Крім того тепло горіння залежить од тої температури, при якій горіння відбулося. Обчислім цю залежність.

Припустім, що ми перевели реакцію горіння при температурі абсолютного нуля, при чому виділилась кількість тепла  $H_0$ , продукти ж горіння нагрілися при сталім об'ємі до температури  $T$ , і на це витрачено тепла

$$\int_0^T c dT$$

де  $c$  — правдиво теплоємність продуктів горіння. Зменшення кількості енергії нашої газової системи, очевидно, буде

$$H_0 - \int_0^T c dT$$

Припустім тепер, що мішанину, пального газу з киснем, ми спершу нагріли при сталім об'ємі до  $T$ , і на це витрачуємо  $\int_0^T C dT$

калорій, де  $C$  — правдива теплоємність нашої газової мішанини, а потім при температурі  $T$  переведемо реакцію горіння й дістанемо теплого горіння  $H_v$  і зменшення енергії системи буде

$$H_v - \int_0^T C dT$$

У першій і в другій випадках початкове й кінцеве положення системи є однакове, отже й зменшення енергії системи повинно бути однаковим, себ-то

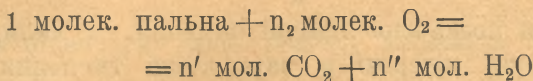
$$H_0 - \int_0^T c dT = H_v - \int_0^T C dT$$

звідки:

$$H_v = H_0 + \int_0^T (C - c) dT \dots \dots \dots (4)$$

Заступім тепер в цім виразі  $C$  і  $c$  нашими формулами для молекулярної теплоємності газів при сталім об'ємі.

Нехай реакція горіння виражається формулою



Обчислім  $C$ , теплоємність нашої мішанини газів до горіння:

$$1 \text{ мол. паль.} = \alpha_1 + \beta_1 T + \delta_1 T^2 \\ n_2 \text{ мол. } O_2 = n_2 \alpha_2 + n_2 \beta_2 T + n_2 \delta_2 T^2 \\ \hline C = \alpha_1 + n_2 \alpha_2 + (\beta_1 + n_2 \beta_2) T + (\delta_1 + n_2 \delta_2) T^2$$

Цілком аналогічно дістанемо теплоємність продуктів горіння  $C$ :

$$n' \text{ мол. } CO_2 = n' \alpha' + n' \beta' T + n' \delta' T^2 \\ n'' \text{ мол. } H_2O = n'' \alpha'' + n'' \beta'' T + n'' \delta'' T^2 \\ \hline c = n' \alpha' + n'' \alpha'' + (n' \beta' + n'' \beta'') T + (n' \delta' + n'' \delta'') T^2$$

Звідки різниця теплоємностей:

$$C - c = (\alpha_1 + n_2 \alpha_2 - n' \alpha' - n'' \alpha'') + \\ + (\beta_1 + n_2 \beta_2 - n' \beta' - n'' \beta'') T + \\ + (\delta_1 + n_2 \delta_2 - n' \delta' - n'' \delta'') T^2$$

Зазначивши член в дужках, вільний від  $T$ , літерою  $\sigma'$ , сучинники ж при  $T$  і  $T^2$  відповідно літерами  $\sigma''$  та  $\sigma'''$ , і заступаючи цим виразом різницю  $C - c$  в (4), дістанемо:

$$H_v = H_0 + \int_0^T (\sigma' + \sigma'' T + \sigma''' T^2) dT = \\ = H_0 + T (\sigma' + \frac{1}{2} \sigma'' T + \frac{1}{3} \sigma''' T^2) \dots \dots \dots (5)$$

Користуючися з цієї формули, ми легко можемо обчислити  $H_v$  для довільної температури.

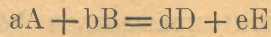
Формули до обчислення  $H_v$  і  $H_p$  для різних газів наведено в таблиці VII числові вартості тепла горіння для різних температур — в таблиці VIII.

Загальну формулу рівноваги для газових реакцій Гудінеф і Фельбек виводять на підставі законів термодинаміки. Ця формула має такий вигляд:

$$4,571 K = \frac{H_0}{T} - 2,3026 \sigma \lg T - \frac{1}{2} \sigma'' T - \frac{1}{6} \sigma''' T^2 - C \dots \dots (6)$$

де  $\sigma'$ ,  $\sigma''$ ,  $\sigma'''$  є те саме, що й у формулі (5), себ-то обчислюються із сучинників формул теплоємности,  $K$  є так звана „константа рівноваги“; її обчислюють із парціяльних тиснень окремих газів при рівноважнім положенні мішанини газів.

Коли реакція, що її рівновагу ми вивчаємо, виражається рівнянням;



де великими літерами позначено хемічні символи, а малими число молекул, то, зазначаючи літерою  $p$  парціяльне тиснення окремих газів і відзначаючи попідрядковим знаком, за який саме газ іде мова, ми дістанемо такий вираз для  $K$ :

$$K = \frac{P_D^d \cdot P_E^e \cdot \dots \dots \dots}{P_A^a \cdot P_B^b \cdot \dots \dots \dots} \quad (7)$$

себ-то чисельник являє собою добуток тиснень продуктів реакцій, з покажчиками степеня; рівними числу відповідних молекул в рівнянні реакції.

Константа  $K$ , як функція парціяльних тиснень, змінюється, очевидно, разом з температурою; при експериментальнім вивчанні рівноважених реакцій її обчислюють із складу газів.

Нарешті,  $C$  є константа, незалежна від температури; вона визначає положення рівноваги, і при вивчанні рівнобіжних реакцій її можна обчислити, знаючи склад газів (себ-то  $K$ ), їх теплоємність (аб-то  $\sigma'$ ,  $\sigma''$ ,  $\sigma'''$ ) і тепло реакції, яка відбувається (себ-то  $H_0$ ). Навпаки, знаючи  $C$ , можемо обчислити  $K$  для довільної температури. Рівняння рівноваги різних реакцій наведено в таблиці IX; значіння  $\lg K$  і  $K$  при різних температурах для реакцій, що з ними завсіди доводиться мати діло при обчислюванні температур горіння, наведено в таблиці X.

Ознайомившись із значінням потрібних нам формул, розгляньмо, як з них користуватися для обчислення температури горіння. Як що кількість кисню є достатня для повного горіння, то продукти горіння газової мішанини, що містить в собі загалом беручи,  $H_2$ ,  $CO$  та вуглеводні, складатимуться при максимальній температурі лише з 6-ти газів:

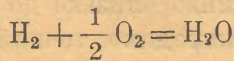
$CO_2$ ,  $CO$ ,  $H_2O$ ,  $H_2$ ,  $O_2$  та  $N_2$ . Для обчислення максимальної температури  $T_0$  нам треба знати склад продуктів горіння в момент досягнення максимальної температури; отже нам треба визначити аж 7 невідомих величин, а для цього треба 7 незалежних одна від одної умов. Знаючи склад початкової мішанини газів, ми знаємо число граматомів  $C$ ,  $H$ ,  $O$ ,  $N$ , тоб-то маємо 4 умови,—отже нам потрібно відшукати ще 3 рівняння для визначення решти невідомих.

Такими рівняннями будуть:

1) Рівняння, що спирається на закон зберегання енергії і показує, що тепло реакцій пішло на підвищення температури про-

дуктів реакції та надолуження втрат тепла в околишне оточення (як що такі втрати були). Назв'єм це рівняння, для скорочення мови „рівнянням енергії“.

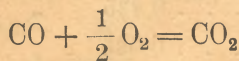
2) Рівняння, яке показує, що в продуктах реакції водяна пара є в рівновазі з своїми продуктами дисоціації—за реакцією



Константа рівноваги даної реакції, виражена через парціальні тиснення, буде:

$$K_{\text{H}_2} = \frac{P_{\text{H}_2\text{O}}}{P_{\text{H}_2} \cdot P_{\text{O}_2}^{\frac{1}{2}}} \dots \dots \dots (8)$$

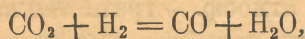
3) Рівняння, яке показує, що в продуктах горіння  $\text{CO}_2$  є в рівновазі з своїми продуктами дисоціації—за реакцією:



Константа цієї реакції є:

$$K_{\text{CO}} = \frac{P_{\text{CO}_2}}{P_{\text{CO}} \cdot P_{\text{O}_2}^{\frac{1}{2}}} \dots \dots \dots (9)$$

Як що одночасно буде справджено обидві ці умови рівноваги, то тим самим буде справджено й умову рівноваги реакції, що відбувається в продуктах горіння поміж  $\text{CO}_2$  та  $\text{H}_2$ —так званої „реакції водяного газу“



бо, хоча константа цієї реакції неначе дає нам 4-е рівняння

$$4) \quad K_{\text{вод. газ.}} = \frac{P_{\text{CO}} \cdot P_{\text{H}_2\text{O}}}{P_{\text{CO}_2} \cdot P_{\text{H}_2}} \dots \dots \dots (10)$$

але легко бачити, що це рівняння не є незалежне, бо

$$\begin{aligned} K_{\text{вод. газ.}} &= \frac{P_{\text{CO}} \cdot P_{\text{H}_2\text{O}}}{P_{\text{CO}_2} \cdot P_{\text{H}_2}} \cdot \frac{P_{\text{O}_2}^{\frac{1}{2}}}{P_{\text{O}_2}^{\frac{1}{2}}} = \\ &= \frac{P_{\text{H}_2\text{O}}}{P_{\text{H}_2} \cdot P_{\text{O}_2}^{\frac{1}{2}}} : \frac{P_{\text{CO}_2}}{P_{\text{CO}} \cdot P_{\text{O}_2}^{\frac{1}{2}}} = \frac{K_{\text{H}_2}}{K_{\text{CO}}} \dots \dots \dots (11) \end{aligned}$$

Таким чином, із наведених трьох рівнянь рівноваги ми можемо скористуватися з яких небудь двох; найзручніше, як побачимо з даного нижче прикладу, взяти рівняння 4-е (рівновага водяного газу) разом з будь-яким з двох останніх.

Отже ми дістанемо три рівняння з трьома невідомими; але через те, що в рівняння рівноваги  $T$  входить під знаком логаритма, а в рівняння енергії  $T$  входить у 3-му ступеню, розв'язати одержану систему рівнянь можна лише обхідним шляхом, який полягає в тому, що ми обчислюємо значіння невідомих для двох різних температур, вибраних як можливо близько до невідомої нам відшуканої температури, а тоді знаходимо точний розв'язок інтерполяційним шляхом. Подробиці цього методу розрахунку будуть зрозумілі з дальшого прикладу.

Нехай треба визначити максимальну температуру горіння й максимальне тиснення, яке дістанемо при спалюванні в закритій посудині такої мішанини Кембріджського світільного газу з повітрям:

|   |       |                 |
|---|-------|-----------------|
| CO . . . . .                            | 0,060 | молекул         |
| H <sub>2</sub> . . . . .                | 0,480 | „               |
| CH <sub>4</sub> . . . . .               | 0,335 | „               |
| C <sub>2</sub> H <sub>4</sub> . . . . . | 0,035 | „               |
| C <sub>6</sub> H <sub>6</sub> . . . . . | 0,010 | „               |
| CO <sub>2</sub> . . . . .               | 0,020 | „               |
| H <sub>2</sub> O . . . . .              | 0,033 | „               |
| O <sub>2</sub> . . . . .                | 1,179 | „               |
| N <sub>2</sub> . . . . .                | 4,515 | „               |
| <hr/>                                   |       |                 |
| Разом . . . . .                         | 6,667 | молекул = $m_1$ |

Мішанина мала початкову температуру  $T_1 = 291^\circ$  абс. ( $= 18^\circ\text{C}$ ) і була під тисненням 1 атмосф. Утрата тепла в околицьне оточення через теплопровідність та промінювання становила 8,9% від усього тепла горіння.

1) Рівняння енергії. Змінення енергії залежить лише від кінцевого та початкового положення системи, тому процес, що відбувається при горінні, можна розбити на такі фази:

1) Відбувається реакція повного горіння при початковій температурі  $291^\circ$ . Кількість тепла, що виділяється при цьому, обчислюємо з даних таблиці VIII.

2) У продуктах горіння відбуваються при тій самій температурі  $291^\circ$  реакції дисоціації H<sub>2</sub>O і CO<sub>2</sub>, аж поки не втвориться склад мішанини, який відповідає рівновазі при відшуканій максимальній температурі  $T_0$ .

3) Продукти горіння нагріваються від початкової температури  $291^\circ$  до відшуканої температури  $T_0$ .

Як нам вище задано, 8,9% повного тепла горіння тратиться в околицьне оточення, отже наше рівняння енергії буде:  $100 - 8,9 = 91,1\%$  тепла повного горіння (пункт 1), зменшене на тепло дисоціації (пункт 2), піде на нагрівання продуктів горіння (пункт 3).



Кількість тепла за повного горіння мішанини при 291° обчислюється так:

|                 |                               |     |                  |               |
|-----------------|-------------------------------|-----|------------------|---------------|
| Горіння         | CO                            | дає | 0,060 . 67562 =  | 4054 кал.     |
| "               | H <sub>2</sub>                | "   | 0,480 . 57226 =  | 27468 "       |
| "               | CH <sub>4</sub>               | "   | 0,335 . 192178 = | 54380 "       |
| "               | C <sub>2</sub> H <sub>4</sub> | "   | 0,035 . 319644 = | 11188 "       |
| "               | C <sub>6</sub> H <sub>6</sub> | "   | 0,010 . 755500 = | 7555 "        |
| Разом . . . . . |                               |     |                  | = 114645 кал. |

91,1% цієї кількості тепла становитиме 104442 калорії.

2) Склад продуктів горіння по одержанні рівноваги й видаток тепла на дисоціацію обчислемо так: спершу обчислім склад продуктів повного горіння; коли-б не відбувалася дисоціація, то ми дістали-б в продуктах горіння:

|                  |             |         |
|------------------|-------------|---------|
| CO <sub>2</sub>  | . . . 0,545 | молекул |
| H <sub>2</sub> O | . . . 1,283 | "       |
| O <sub>2</sub>   | . . . 0,059 | "       |
| N <sub>2</sub>   | . . . 4,515 | "       |

Зазначім частину 1-ої молекули CO<sub>2</sub>, що не підлягла дисоціації, літерою x, тоді частина, що розкладалася на CO і O<sub>2</sub>, буде 1 — x; для H<sub>2</sub>O відповідними величинами будуть у і (1 — у).

Тоді склад продуктів горіння буде:

|                  |  |
|------------------|--|
| CO <sub>2</sub>  | . . . 0,545 x                                    |
| CO               | . . . 0,545 (1 — x)                              |
| H <sub>2</sub> O | . . . 1,283 x                                    |
| H <sub>2</sub>   | . . . 1,283 (1 — у)                              |
| O <sub>2</sub>   | . . . 0,973 — 0,2725x — 0,6415у = c <sub>0</sub> |
| N <sub>2</sub>   | . . . 4,515                                      |
| <hr/>            |  |
| Разом            | . . 7,316 — 0,2725x — 0,6415у = m <sub>0</sub>   |

Видаток тепла на дисоціацію при 291° буде за таблицею 0,545 (1 — x) . 67562 + 1,283 (1 — у) . 57226 = 110242 — 36821x — 73421у.

Віднімаючи цей видаток із 104442 кал., одержаних в пункті 1, знайдемо, що для нагрівання газів піде

$$36821x + 73421y - 5800 \text{ кал.}$$

3) Кількість тепла, потрібну для нагрівання продуктів горіння до максимальної температури горіння T<sub>0</sub>, ми не можемо вирахувати, не знаючи цієї температури. Розв'язуючи задачу обхідним шляхом, як показано вище, задаймо собі дві температури—2000° і 2500°, і будемо проводити всі наші розрахунки для цих двох температур.

Отже нам треба вирахувати, скільки потрібно тепла для нагрівання продуктів горіння від 291° до 2000° та 2500°. Для цього, з

даних таблиці III, обчислюємо теплову енергію газів при  $2000^{\circ}$  та  $2500^{\circ}$  і віднімаємо з неї теплову енергію газів при  $291^{\circ}$ .

Теплову енергію газів при  $291^{\circ}$  обчислюємо так:

$$\begin{aligned} \text{CO}_2 &- 0,545x \cdot 1784 = \dots + 972,3x \\ \text{CO} &- 0,545(1-x) \cdot 1442 = \dots + 785,9 - 785,9x \\ \text{H}_2\text{O} &- 1,283y \cdot 1837 = \dots + 2356,9y \\ \text{H}_2 &- 1,283(1-y) \cdot 1219 = \dots + 1564,0 \dots - 1564,0y \\ \text{O}_2 &- (0,973 - 0,2725x - 0,6415y) \cdot 1442 = + 1403,1 - 392,9x - 925,0y \\ \text{N}_2 &- 4,515 \cdot 1442 = \dots + 6510,6 \end{aligned}$$


---


$$\text{Разом} \dots 10263,6 - 206,5x - 132,1y$$

Теплова енергія при  $2000^{\circ}$ :

$$\begin{aligned} \text{CO}_2 &- 0,545x \cdot 19224 = \dots + 10477,1x \\ \text{CO} &- 0,545(1-x) \cdot 10927 = \dots + 5955,2 - 5955,2x \\ \text{H}_2\text{O} &- 1,283y \cdot 15351 = \dots + 19695,3y \\ \text{H}_2 &- 1,283(1-y) \cdot 10430 = \dots + 13381,7 \dots - 13381,7y \\ \text{O}_2 &- (0,973 - 0,2725x - 0,6415y) \cdot 10927 = + 10632,0 - 2977,6x - 7009,7y \\ \text{N}_2 &- 4,515 \cdot 10927 = \dots + 49335,4 \end{aligned}$$


---


$$\text{Разом} \dots + 79304,3 + 1544,3x - 696,1y$$

Віднімаючи перший підсумок із другого, знайдемо, що на нагрівання продуктів горіння від  $291^{\circ}$  до  $2000^{\circ}$  потрібно:

$$69041 + 1751x - 564y \text{ калорій.}$$

Прирівнюючи цей видаток тепла знайденому вище прибуткові в  $36821x + 73421y - 5800$  калорій і визнаючи із одержаного рівняння „у“ через „х“, знайдемо:

$$y = 1,0116 - 0,4740x.$$

Це й буде рівняння енергії, коли припустимо, що відшукувана температура  $= 2000^{\circ}$ .

Цілком аналогічно визначимо, що для нагрівання газів до  $2500^{\circ}$  треба

$$94229 + 2167x + 730y \text{ калорій}$$

і рівняння енергії для  $2500^{\circ}$  дістанемо в остаточній формі

$$y = 1,3761 - 0,4767x$$

Таким чином рівняння енергії завжди зводиться до вигляду

$$y = b - a \cdot x.$$

II. Рівняння рівноваги. Ми розрахунок ведемо так, що заздалегідь задаємо собі певну температуру; числові вартості констант рівноваги для вибраної нами температури знаходимо з таблиці X. Потім, виразивши ці константи через наші невідомі  $x$  і  $y$ , дістаємо потрібні нам 2 рівняння.

Обчислім парціальні тиснення окремих газів.

Коли загальне тиснення мішанини газів при максимальній температурі зазначимо  $P_0$ , а об'єм, виражений в молекулах,  $m_0$ , то парціяльні тиснення окремих газів (див. склад газів, стор. 143) будуть:

$$P_{CO_2} = \frac{0,545x}{m_0} \cdot P_0$$

$$P_{CO} = \frac{0,545(1-x)}{m_0} P_0$$

$$P_{H_2O} = \frac{1,283y}{m_0} P_0$$

$$P_{H_2} = \frac{1,283(1-y)}{m_0} P_0$$

$$P_{O_2} = \frac{c_0}{m_0} \cdot P_0$$

Заступаючи цими вартостями парціяльні тиснення в виразах для констант (8) та (9), дістанемо:

$$K_{H_2} = \frac{\frac{1,283y}{m_0} P_0}{\frac{1,283(1-y)}{m_0} P_0 \cdot \left(\frac{c_0}{m_0} P_0\right)^{1/2}} = \frac{y}{1-y} \sqrt{\frac{m_0}{c_0} \cdot \frac{1}{\sqrt{P_0}}} \dots (12)$$

і цілком аналогічно

$$K_{CO} = \frac{x}{1-x} \sqrt{\frac{m_0}{c_0} \cdot \frac{1}{\sqrt{P_0}}} \dots (13)$$

Заступаючи  $K_{H_2}$  і  $K_{CO}$  в (11) знайденими допіру для них значіннями, дістанемо:

$$K_{\text{вод. газ}} = \frac{y(1-x)}{x(1-y)} \dots (14)$$

Хоча вирази (12), (13) та (14) виведено для часного випадку але легко пересвідчитися, що вони мають загальне значіння, бо числові сучинники 0,545 і 1,283 при виводі цих формул зникають.

З формули (14), що не залежить од тиснення, ми можемо користуватися завжди; що ж до формул (12) та (13), то з них зручно користуватися, розв'язуючи питання про горіння при сталім тисненні, бо тоді величина  $P_0$  є нам відома: в цьому випадку  $P_0 = P_1$ , тоб-то початковому тисненню газової мішанини.

Коли ж, як це є в нашому прикладі, реакція іде при сталім об'ємі, то величину  $P_0$  треба виразити через відому величину  $P_1$  і відшукувану температуру  $T_0$ . Зазначаючи початкову температуру газової мішанини  $T_1$ , об'єм  $V$ , число молекул до горіння  $m_1$  і по горінні  $m_0$ , дістанемо на підставі газових законів для процесу при сталім об'ємі:

$$\begin{aligned} P_1 V &= m_1 R T_1 \\ P_0 V &= m_0 R T_0 \end{aligned}$$

Звідки

$$\frac{P_1}{P_0} = \frac{m_1 T_1}{m_0 T_0}$$

$$i \quad \frac{1}{\sqrt{P_0}} = \sqrt{\frac{m_1 T_1}{m_0 T_0}} \cdot \frac{1}{\sqrt{P_1}}$$

Заступаючи цим виразом в (12) і (13), по незначних переробках дістанемо:

$$K_{H_2} = \frac{y}{1-y} \cdot \sqrt{\frac{m_0}{c_0}} \cdot \frac{1}{\sqrt{P_1}} \cdot \sqrt{\frac{T_1}{T_0}} \dots \dots \dots (15)$$

i

$$K_{CO} = \frac{x}{1-x} \cdot \sqrt{\frac{m_1}{c_0}} \cdot \frac{1}{\sqrt{P_1}} \cdot \sqrt{\frac{T_1}{T_0}} \dots \dots \dots (16)$$

При обчисленні найзручніше користуватися з логаритмічної форми цих виразів; логаритмуючи і переносячи член, що містить  $\lg T_0$ , в лівий бік, дістанемо:

$$\begin{aligned} \lg K_{H_2} + \frac{1}{2} \lg T_0 = \lg y - \lg(1-y) + \frac{1}{2} \lg m_1 - \frac{1}{2} \lg c_0 + \\ + \frac{1}{2} \lg T_1 - \frac{1}{2} \lg P_1 \dots \dots \dots (17) \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \lg K_{CO} + \frac{1}{2} \lg T_0 = \lg x - \lg(1-x) + \frac{1}{2} \lg m_1 - \frac{1}{2} \lg c_0 + \\ + \frac{1}{2} \lg T_1 - \frac{1}{2} \lg P_1 \dots \dots \dots (18) \end{aligned}$$

Розв'язуючи наш приклад, де горіння відбувається при сталім об'ємі, ми (див. вище) можемо з трьох рівнянь (14), (17), (18) взяти будь-яких два. Найзручніше взяти рівняння (14), розв'язати його разом з нашим рівнянням енергії, а тоді взяти (17) або (18) в залежності від того, яке саме невідоме:  $x$  чи  $y$ , ми вилучили.

Рівняння енергії (стор. 144), як ми бачили, завжди зводиться до вигляду:

$$y = b - ax.$$

Зазначаючи числову вартість константи  $K_{\text{вод. газ}}$  через  $c$ , одержимо рівняння (14) у вигляді:

$$c = \frac{y(1-x)}{x(1-y)}$$

Розв'язуючи його разом з рівнянням енергії і вилучаючи  $y$ , дістанемо квадратне рівняння

$$a(c-1)x^2 + [a + v - c(v-1)]x - v = 0$$

Заступаючи „ $a$ “ і „ $v$ “ знайденими нами (стор. 144) значіннями, а „ $c$ “ відповідними значіннями  $K_{\text{в.г.}}$  для температур 2000° і 2500° із таблиці X, дістанемо такі рівняння:

$$\text{при } 2000^\circ : a = 0,4740 ; v = 1,0116 ; c = 4,7637.$$

$$0,4740 \cdot (4,7638 - 1) x^2 + [0,4740 + 1,0116 + \\ + 4,7638 (1,0116 - 1)] x - 1,0116 = 0, \\ \text{або} \quad x^2 + 0,8017 x - 0,5670 = 0.$$

звідки

$$x = 0,4522$$

Заступаючи  $x$  в (14) знайденим значінням, дістанемо

$$y = \frac{cx}{1 + cx - x} = 0,7973,$$

$$c_0 = 0,973 - 0,2725 x - 0,6315 y = 0,3383$$

Заступім  $x$  і  $y$  одержаними значіннями в рівнанні (17) або (18); через те, що температури  $2000^\circ$  і  $2500^\circ$  вибрано довільно, рівність обох частин рівняння не буде справджено; антилогаритмуючи, знайдемо значіння  $T_0$ , що справджує рівність.

Візьмім рівняння (18). Ліва частина рівняння залежить лише від  $T_0$ ; позначмо її  $L$ ; права же частина (позначмо її  $R$ ) залежить від  $x$  та  $y$  і не залежить безпосередньо від  $T_0$ . Обчислім значіння  $L$  і  $R$  для температур  $2000^\circ$ ;  $2500^\circ$ .

При  $2000^\circ$ :

$$L = \lg K_{co} + \frac{1}{2} \lg T_0 = 2,83420 + \frac{1}{2} \cdot 3,30103 = 4,48472$$

Обчислення  $R$ :

$$\begin{aligned} + \lg x &= + \lg 0,4522 = + \bar{1},65533 = -0,34467 \\ - \lg (1 - x) &= - \lg 0,5478 = - \bar{1},73862 = +0,26138 \\ + \frac{1}{2} \lg \tau_1 &= \frac{1}{2} \lg 6,667 = + \frac{1}{2} \cdot 0,82293 = +0,41197 \\ - \frac{1}{2} \lg C_0 &= - \frac{1}{2} \lg 0,3383 = - \frac{1}{2} \cdot \bar{1},52930 = +0,23535 \\ + \frac{1}{2} \lg T_1 &= + \frac{1}{2} \lg 291 = + \frac{1}{2} \cdot 2,46389 = +1,23195 \\ - \frac{1}{2} \lg p_1 &= - \frac{1}{2} \lg 1 = - \frac{1}{2} \cdot 0 = 0 \\ \hline R &= 1,79598 \end{aligned}$$

При  $2500^\circ$ :

$$L = \lg K_{co} + \frac{1}{2} \lg T_0 = 1,38656 + \frac{1}{2} \cdot 3,39794 = 3,08553$$

Обчислення  $R$ :

$$\begin{aligned} + \lg x &= + \lg 0,8450 = + \bar{1},92689 = -0,07314 \\ - \lg (1 - x) &= - \lg 0,1550 = -1,19033 = +0,80967 \\ + \frac{1}{2} \cdot \lg \tau_1 &= + \frac{1}{2} \lg 6,667 = + \frac{1}{2} \cdot 0,82393 = +0,41197 \\ - \frac{1}{2} \cdot \lg C_0 &= - \frac{1}{2} \lg 0,1184 = - \frac{1}{2} \cdot \bar{1},07335 = +0,46333 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 +\frac{1}{2} \lg T_1 &= +\frac{1}{2} \lg 291 = +\frac{1}{2} \cdot 2,46489 = +1,23195 \\
 -\frac{1}{2} \lg p_0 &= -\frac{1}{2} \lg 1 = -\frac{1}{2} \cdot 0 = 0 \\
 \hline
 R &= 2,84378
 \end{aligned}$$

Таким чином, ми дістанемо наступну таблицю вартостей R і L:

|                 |         |
|-----------------|---------|
| 2000°           | 2500°   |
| L = 4,48472     | 3,08553 |
| R = 1,79598     | 2,84378 |
| L — R = 2,68874 | 0,24175 |

При температурі рівноваги, що її ми відшукуємо, L повинно дорівнювати R; тому, користуючись з цієї таблички, обчислимо, при якій температурі різниця L — R стане 0.

З підвищенням температури на  $2500^\circ - 2000^\circ = 500^\circ$ , різниця впала на  $2,68874 - 0,24175 = 2,44699$ , і при  $2500^\circ$  відрізняється від 0 на 0,24175; отже, відшукувана температура повинна бути вищою за  $2500^\circ$  приблизно на

$$500 \cdot \frac{0,24175}{2,44699} = \approx 49^\circ.$$

себ-то  $T_0 = 2500 + 49 = 2549^\circ$ .

Зовсім не знаючи відшукуваної температури, ми взяли температури, що значно відрізняються одна від одної ( $2000^\circ$  і  $2500^\circ$ ); тому, одержаний вислід, знайденою екстраполяцією, являє собою лише перше наближення; щоб одержати точніший вислід, треба зблизити границі температури, для якої ми переводимо точний обрахунок.

Знайдено поки що нами температуру  $= 2549^\circ$ ; обчислимо тепер, цілком анологічно з попереднім, вартості L і R для  $2550^\circ$ ;  $2525^\circ$ ; ми дістанемо:

при  $2525^\circ$  :  $x = 0,8748$ ;  $y = 0,9793$ ;  $C_0 = 0,1064$ ;

при  $2550^\circ$  :  $x = 0,9072$ ;  $y = 0,9853$ ;  $C_0 = 0,0937$ .

|                 |           |
|-----------------|-----------|
| 2525°           | 2550°     |
| L = 3,03210     | 2,97865   |
| R = 3,00170     | 3,14820   |
| L — R = 0,03040 | — 0,16955 |

Звідки:

$$T_0 = 2525 + 25 \cdot \frac{0,03040}{0,03040 - (-0,16955)} = 2528,8 = \approx 2529^\circ$$

Відповідні цій температурі вартості x і y обчислимо інтерполяцією:

$$x = 0,8748 + \frac{4}{25} (0,9072 - 0,8748) = 0,8800;$$

$$y = 0,9793 + \frac{4}{25} (0,9853 - 0,9793) = 0,9803;$$

$$m_0 = 7,316 - 0,2725 \cdot 0,8800 - 0,6415 \cdot 0,9803 = 6,447.$$

Тиснення, що виникає при цій температурі, дорівнюватиме:

$$P_0 = P_1 \frac{m_0 T_0}{m_0 T_1} = 1 \cdot \frac{6,447 \cdot 2529}{6,667 \cdot 291} = 8,40 \text{ атмосфер.}$$

Цілкум анологічно проводиться розрахунок у випадку горіння при сталім тисненні; різниця полягатиме лише в тому, що замість  $H_v$  треба взяти  $H_p$ , а замість  $U_T$  взяти  $I_T$ .

Для перевірки вислідів, які одержали Гудінеер і Фельбек на підставі свого методу обчислення температур, вони порівнюють обчислені ними дані з даними, одержаними із спроби D-r W. T. David'ом і Bone та Haward'ом.

David робив в закритій посудині вибух мішанини Кембріджського світильного газу з повітрям; перед вибухом мішанина була під тисненням одної атмосфери і при хатній температурі. При спробах міряно тиснення, температури та втрати тепла в околинше оточення, при чому ця втрата тепла завжди бралася на увагу за обчисленої максимальної температури. Вислиди порівняння наведено в наступній таблиці:

| % наявности газу в мішанині  | 15%  | 12,4% | 9,7%  |
|------------------------------|------|-------|-------|
| $T_0$ обчислено . . . . .    | 2532 | 2301  | 1848  |
| $T_0$ спостережено . . . . . | 2439 | 2050  | 1667  |
| Похибка у % . . . . .        | 3,8% | 12,2% | 10,9% |

Збіг обчислених температур із спостереженими не може не задовольняти, коли взяти на увагу всі труднощі виконвання таких спроб.

Утрата тепла в околинше оточення в спробах David'a становила від 9% до 18% тепла горіння.

В спробах Bone і Haward'a вибухали різні мішанини CO і  $H_2$  з  $O_2$  і  $N_2$ ; об'єм  $N_2$  був приблизно в 4 рази більший за об'єм  $O_2$ ; початкове тиснення мішанини було 50 атмосфер. Втрат тепла підчас вибуху не визначалося, тому безпосереднє порівняння спостереженої та обчисленої температури є неможливе. Гудінеер і Фельбек, через те, обчислюють, яка повинна бути втрата тепла, що при ній обидві температури дадуть однакові цифри; втрати ці становлять для низки спроб од 2,4% до 12,7%—тоб-то цілкум відповідають утратам, що їх спостережав David.

Гудінеер і Фельбек застосовують потім свій метод розрахунку до розв'язування цілої низки питань; де-які з одержаних ними вислідів я тут навожу, перерахувавши, як і скрізь, абсолютну температуру з Фаренгейтового термометра на Цельсієву шкалу.

Спалювання CO (Початкова т-ра 520 F абс. = 289 C абс.)

При спалюванні CO з O<sub>2</sub> при сталім об'ємі

$$T_0 = 3421; x = 0,487.$$

З повітрям:

$$T_0 = 2750; x = 0,795.$$

Спалювання з киснем при сталім тисненні:

$$T_0 = 3031; x = 0,511.$$

Спалювання з киснем при сталім тисненні, припускаючи, що втрата тепла становить 8333 калорії на молекулу CO, себ-то коло  $\frac{1}{8}$ :

$$T_0 = 2903; x = 0,608$$

*Спалювання водня і оцетилену з киснем.* При спалюванні водня і ацетилену з киснем для технічних потреб (зварювання і різання) загальне тиснення мішанини дорівнює всього одній атмосфері; низьке порціяльне тиснення водня при високій температурі викликає значну дисоціацію молекули водня на окремі атоми. Дисоціацію водня досліджував з кількостного боку Dr. Irving Langmuir, і обчислене на підставі даних Langmuir'а рівняння рівноваги наведено в таблиці IX. Коли взяти на увагу дисоціацію молекулярного водня, то обчислення температури полум'я трохи ускладнюється, бо додається ще одне невідоме —  $z$  — частина молекули водня, розкладена в атоми; в той самий час додається й нове рівняння — рівняння рівноваги молекулярного водня з атомним. Висліди Фельбекових обчислень наведено в наступній таблиці 1; в основу розрахунків було покладено такі дані: початкова температура газової мішанини = 60° F ( $15 \frac{1}{2}$  C); тиснення = 1 атмосфері; горіння відбувається без утрат, при сталім тисненні.

Таблиця I.

Температури полум'я гремкого газу

| Обсяг кисня на 1 обсяг водня | Без дисоціації водня в атоми |       | При дисоціації водня на атоми |       |       |                          |
|------------------------------|------------------------------|-------|-------------------------------|-------|-------|--------------------------|
|                              | T° абс.                      | Y     | T° абс.                       | Y     | Z     | Відсоток кисня в полум'ї |
| 0,15                         | 2330                         | 0,300 | 2276                          | 0,300 | 0,992 | 0,00                     |
| 0,25                         | 3084                         | 0,493 | 2819                          | 0,499 | 0,919 | 0,096                    |
| 0,375                        | 3389                         | 0,638 | 3138                          | 0,686 | 0,770 | 2,90                     |
| 0,50                         | 3427                         | 0,712 | 3182                          | 0,752 | 0,712 | 12,40                    |
| 0,70                         | 3381                         | 0,790 | 3174                          | 0,818 | 0,661 | 21,50                    |
| 1,00                         | 3247                         | 0,869 | 3075                          | 0,872 | 0,646 | 35,10                    |

Примітка. Y—частина молекули водення, що згорає до H<sub>2</sub>O; Z—частина молекул незгорівшого водення, що їх розкладено на атоми.



Табличні дані показують, що полум'я не містить в собі вільного кисню, як що на 1 об'єм водню в початковій мішанині припадає не більше, як 0,25 об'єму кисня, себ-то на 1 об'єм кисня не менше, як 4 об'єми водня. Практика дає те саме: відомо, що при відношенні кисня до водня, рівнім 1 : 4, утворюється полум'я, що не має окислотворчих властивостей—тому таке відношення й береться для зварювання.

При спалюванні ацетилену, першу фазу реакції можна виразити рівнянням:



Лишок кисню дає потім H<sub>2</sub>O і CO<sub>2</sub>; за високих температур полум'я є можлива, говорячи а priori, дисоціація водня в атоми, кисня в атоми, а також дисоціація окису вуглеця в C і O<sub>2</sub>. Про дисоціацію водня допіру сказано вище; що-ж до можливості дисоціації кисня, то в нас нема ніяких даних—тому її не взято на увагу. Рівняння-ж рівноваги реакції  $C + \frac{1}{2} O_2 = CO$  можна вивести з рівнянь для реакцій  $CO + \frac{1}{2} O_2 = CO_2$  і  $C + CO_2 = 2CO$ ; з одержаного таким шляхом рівняння видно, що при нагріванні CO до 4444° абс. не можлива жадна дисоціація.

Обчислення температур горіння ацетилену, зроблені Фельбеком, наведено в наступній таблиці 2.

Таблиця II.

Температура азотиста кисенного полум'я

| Обсягів кисня на 1 обсяг ацетилену | Без дисоціації водня на атоми |       |       | При дисоціації водня на атоми |       |       |       | Відсоток кисня в полум'ї |
|------------------------------------|-------------------------------|-------|-------|-------------------------------|-------|-------|-------|--------------------------|
|                                    | T°abs                         | X     | Y     | T°abs                         | X     | Y     | Z     |                          |
| 1,0                                | 4215                          | 0,000 | 0,000 | 3311                          | 0,000 | 0,000 | 0,680 | 0,0                      |
| 1,1                                | 4303                          | 0,009 | 0,131 | —                             | —     | —     | —     | —                        |
| 1,2                                | 4306                          | 0,014 | 0,198 | 3521                          | 0,050 | 0,227 | 0,500 | 1,1                      |
| 1,5                                | 4239                          | 0,028 | 0,329 | 3598                          | 0,095 | 0,336 | 0,414 | 6,5                      |
| 1,7                                | 4181                          | 0,038 | 0,392 | 3602                          | 0,116 | 0,376 | 0,394 | 10,5                     |
| 2,0                                | 4089                          | 0,054 | 0,466 | 3590                          | 0,143 | 0,422 | 0,376 | 16,1                     |
| 2,5                                | 3,51                          | 0,084 | 0,564 | —                             | —     | —     | —     | —                        |
| 3,0                                | 3831                          | 0,118 | 0,640 | 3511                          | 0,225 | 0,540 | 0,364 | 31,4                     |

Полум'я, що не має окислоторчого характеру, як видно з вислідів розрахунку, утворюється при відношенні кисня до ацетилену, не більшим за 1,2.

Підручники і каталоги різних фірм показують різні відношення: від 1,3 до 1,7. Whittemore вважає, що задовольняючі результати дає відношення 1,38; закругляючи це відношення до 1,4; знайдемо, що при ньому температура полум'я повинна бути  $3589^{\circ}$  абс.

Свій метод розрахунку температур і тиснень при вибухах Гудінеер і Фельбек застосовують також до розв'язання питань, що торкаються бензинових та газових двигунів.

*Проф. Д. А. Чернобаєв.*



Таблиця I.

$\mathcal{S}_p$  = справжня молекулярна тепломісткість газів при постійному тисненні

$\mathcal{S}_v$  = справжня молекулярна тепломісткість газів при постійному обсягові

T — абсолютна температура.

| №  | Г а з                                    | Ф о р м у л а т е п л о м і с к о с т и  |
|----|--|--|
| 1  | CO, O <sub>2</sub> , N <sub>2</sub>      | $\mathcal{S}_p = 6,93 + 0,3888 \cdot 10^{-6} T^2$<br>$\mathcal{S}_v = 4,945 + 0,3888 \cdot 10^{-6} T^2$  |
| 2  | H <sub>2</sub>                           | $\mathcal{S}_p = 6,00 + 1,200 \cdot 10^{-3} T$<br>$\mathcal{S}_v = 4,015 + 1,200 \cdot 10^{-3} T$  |
| 3  | CO <sub>2</sub><br>T < 1611 <sup>0</sup> | $\mathcal{S}_p = 7,15 + 7,02 \cdot 10^{-3} T - 1,944 \cdot 10^{-6} T^2$<br>$\mathcal{S}_v = 5,165 + 7,02 \cdot 10^{-3} T - 1,944 \cdot 10^{-6} T^2$  |
| 4  | CO <sub>2</sub><br>T > 1611              | $\mathcal{S}_p = 12,196 + 0,756 \cdot 10^{-3} T$<br>$\mathcal{S}_v = 10,211 + 0,756 \cdot 10^{-3} T$   |
| 5  | CO <sub>2</sub><br>всю шкалу             | $\mathcal{S}_p = 6,4587 + 9,1202 \cdot 10^{-3} T - 4,0435 \cdot 10^{-6} T^2 +$<br>$+ 0,6334 \cdot 10^{-9} T^3$<br>$\mathcal{S}_v = 4,5637 + 9,1202 \cdot 10^{-3} T - 4,0435 \cdot 10^{-6} T^2 +$<br>$+ 0,6334 \cdot 10^{-9} T^3$ |
| 6  | H <sub>2</sub> O                         | $\mathcal{S}_p = 8,33 - 0,4968 \cdot 10^{-3} T + 1,3705 \cdot 10^{-6} T^2$<br>$\mathcal{S}_v = 6,345 - 0,4968 \cdot 10^{-3} T + 1,3705 \cdot 10^{-6} T^2$  |
| 7  | CH <sub>4</sub>                          | $\mathcal{S}_p = 3,459 + 19,008 \cdot 10^{-3} T$<br>$\mathcal{S}_v = 1,474 + 19,008 \cdot 10^{-3} T$   |
| 8  | C <sub>2</sub> H <sub>2</sub>            | $\mathcal{S}_p = 6,19 + 14,58 \cdot 10^{-3} T$<br>$\mathcal{S}_v = 4,205 + 14,58 \cdot 10^{-3} T$  |
| 9  | C <sub>2</sub> H <sub>4</sub>            | $\mathcal{S}_p = 6,67 + 12,24 \cdot 10^{-3} T$<br>$\mathcal{S}_v = 4,685 + 12,24 \cdot 10^{-3} T$  |
| 10 | C <sub>2</sub> H <sub>6</sub>            | $\mathcal{S}_p = 7,10 + 15,48 \cdot 10^{-3} T$<br>$\mathcal{S}_v = 5,115 + 15,48 \cdot 10^{-3} T$  |
| 11 | C <sub>6</sub> H <sub>6</sub>            | $\mathcal{S}_p = 4,00 + 57,24 \cdot 10^{-3} T$<br>$\mathcal{S}_v = 2,015 + 57,24 \cdot 10^{-3} T$  |
| 12 | Аморфний вуглець                         | $\mathcal{S} = 8,1594 \cdot 10^{-3} T - 2,9458 \cdot 10^{-6} T^2$  |

Таблиця II.

Формули для обрахування теплової енергії газів  $U_T$  = кількість тепла для ogrіvu одної молекули газу від абсолютного оника до температури  $T$  при постійному тисненні  $I_T = U_T + 1,985 T$ .

| №  | Г а з   | Теплова енергія  |
|----|---|--|
| 1  | $\text{CO}_2$<br>$T < 1611^{\circ}$           | $U_T = T(5,165 + 3,51 \cdot 10^{-3} T - 0,648 \cdot 10^{-6} T^2)$    |
| 2  | $\text{CO}_2$<br>$T > 1611^{\circ}$           | $U_T = T(10,221 + 0,378 \cdot 10^{-3} T) - 2710$                     |
| 3  | $\text{H}_2\text{O}$                          | $U_T = T(6,345 - 0,2484 \cdot 10^{-3} T + 0,4568 \cdot 10^{-6} T^2)$ |
| 4  | $\text{CO}, \text{O}_2 \text{ і } \text{N}_2$ | $U_T = T(4,945 + 0,1296 \cdot 10^{-6} T^2)$                          |
| 5  | $\text{H}_2$                                  | $U_T = T(4,015 + 0,6 \cdot 10^{-3} T)$                               |
| 6  | $\text{CH}_4$                                 | $U_T = T(1,474 + 9,504 \cdot 10^{-3} T)$                             |
| 7  | $\text{C}_2\text{H}_2$                        | $U_T = T(4,205 + 7,29 \cdot 10^{-3} T)$                              |
| 8  | $\text{C}_2\text{H}_4$                        | $U_T = T(4,685 + 6,12 \cdot 10^{-3} T)$                              |
| 9  | $\text{C}_2\text{H}_6$                        | $U_T = T(5,115 + 7,74 \cdot 10^{-3} T)$                              |
| 10 | $\text{C}_6\text{H}_6$                        | $U_T = T(2,015 + 28,62 \cdot 10^{-3} T)$                             |
| 11 | $\text{H}$<br>Атомовий водень                 | $U_T = 2,978 T$  |

Таблиця III.

Чисельне значіння теплової енергії газів  $U_T$  для різних температур.

| T    | CO <sub>2</sub> | H <sub>2</sub> O | CO, O <sub>2</sub> , N <sub>2</sub> | H <sub>2</sub> |
|------|-----------------|------------------|-------------------------------------|----------------|
| 273  | 1.658           | 1.715            | 1.353                               | 1.141          |
| 291  | 1.784           | 1.837            | 1.442                               | 1.219          |
| 300  | 1.848           | 1.893            | 1.487                               | 1.259          |
| 400  | 2.586           | 2.527            | 1.986                               | 1.702          |
| 500  | 3.379           | 3.168            | 2.480                               | 2.158          |
| 600  | 4.223           | 3.816            | 2.995                               | 2.625          |
| 700  | 5.113           | 4.476            | 3.506                               | 3.105          |
| 800  | 6.047           | 5.151            | 4.022                               | 3.596          |
| 900  | 7.019           | 5.842            | 4.545                               | 4.100          |
| 1000 | 8.027           | 6.553            | 5.075                               | 4.615          |
| 1100 | 9.066           | 7.287            | 5.612                               | 5.143          |
| 1200 | 10.133          | 8.046            | 6.158                               | 5.682          |
| 1300 | 11.223          | 8.832            | 6.713                               | 6.234          |
| 1400 | 12.332          | 9.650            | 7.279                               | 6.797          |
| 1500 | 13.458          | 10.500           | 7.855                               | 7.373          |
| 1600 | 14.595          | 11.387           | 8.443                               | 7.960          |
| 1700 | 15.741          | 12.313           | 9.043                               | 8.560          |
| 1800 | 16.895          | 13.280           | 9.657                               | 9.171          |
| 1900 | 18.055          | 14.292           | 10.284                              | 9.795          |
| 2000 | 19.224          | 15.351           | 10.927                              | 10.430         |
| 2100 | 20.400          | 16.459           | 11.585                              | 11.078         |
| 2200 | 21.584          | 17.621           | 12.259                              | 11.737         |
| 2300 | 22.775          | 18.837           | 12.950                              | 12.409         |
| 2400 | 23.974          | 20.112           | 13.660                              | 13.092         |
| 2500 | 25.180          | 21.448           | 14.388                              | 13.788         |
| 2600 | 26.394          | 22.847           | 15.135                              | 14.495         |
| 2700 | 27.615          | 24.312           | 15.902                              | 15.215         |
| 2800 | 28.844          | 25.846           | 16.691                              | 15.946         |
| 2900 | 30.081          | 27.452           | 17.501                              | 16.690         |
| 3000 | 31.325          | 29.133           | 18.334                              | 17.445         |
| 3100 | 32.577          | 30.891           | 19.190                              | 18.213         |
| 3200 | 33.836          | 32.729           | 20.071                              | 18.992         |
| 3300 | 35.103          | 34.649           | 20.976                              | 19.784         |
| 3400 | 36.377          | 36.656           | 21.907                              | 20.587         |
| 3500 | 37.659          | 38.750           | 22.864                              | 21.403         |
| 3600 | 38.948          | 40.935           | 23.849                              | 22.230         |
| 3700 | 40.246          | 43.214           | 24.861                              | 23.070         |
| 3800 | 41.550          | 45.589           | 25.902                              | 23.921         |
| 3900 | 42.862          | 48.064           | 26.973                              | 24.785         |
| 4000 | 44.182          | 50.641           | 28.074                              | 25.660         |

| T    | CH <sub>4</sub> | C <sub>2</sub> H <sub>2</sub> | C <sub>2</sub> H <sub>4</sub> | C <sub>2</sub> H <sub>6</sub> | C <sub>6</sub> H <sub>6</sub> |
|------|-----------------|-------------------------------|-------------------------------|-------------------------------|-------------------------------|
| 273  | 1.106           | 1.691                         | 1.735                         | 1.973                         | 2.683                         |
| 291  | 1.234           | 1.841                         | 1.882                         | 2.144                         | 3.010                         |
| 300  | 1.298           | 1.918                         | 1.956                         | 2.231                         | 3.180                         |
| 400  | 2.110           | 2.848                         | 2.853                         | 3.284                         | 5.385                         |
| 500  | 3.113           | 3.925                         | 3.873                         | 4.493                         | 8.163                         |
| 600  | 4.306           | 5.147                         | 5.014                         | 5.855                         | 11.512                        |
| 700  | 5.689           | 6.516                         | 6.278                         | 7.373                         | 15.434                        |
| 800  | 7.262           | 8.030                         | 7.665                         | 9.046                         | 19.928                        |
| 900  | 9.025           | 9.689                         | 9.174                         | 10.873                        | 24.996                        |
| 1000 | 10.978          | 11.495                        | 10.805                        | 12.855                        | 30.635                        |

Таблиця IV.

Чисельне значіння теплевого потенціала  $J_T$  газів для різних температур.

| T    | CO <sub>2</sub> | H <sub>2</sub> O | CO, O <sub>2</sub> , N <sub>2</sub> | H <sub>2</sub> |
|------|-----------------|------------------|-------------------------------------|----------------|
| 273  | 2.200           | 2.257            | 1.895                               | 1.683          |
| 291  | 2.362           | 2.415            | 2.020                               | 1.797          |
| 300  | 2.444           | 2.489            | 2.083                               | 1.855          |
| 400  | 3.379           | 3.321            | 2.780                               | 2.496          |
| 500  | 4.371           | 4.160            | 3.481                               | 3.150          |
| 600  | 5.414           | 5.007            | 4.186                               | 3.816          |
| 700  | 6.503           | 5.866            | 4.896                               | 4.495          |
| 800  | 7.635           | 6.739            | 5.610                               | 5.184          |
| 900  | 8.806           | 7.629            | 6.332                               | 5.887          |
| 1000 | 10.012          | 8.538            | 7.060                               | 6.600          |
| 1100 | 11.250          | 9.471            | 7.796                               | 7.327          |
| 1200 | 12.515          | 10.428           | 8.540                               | 8.064          |
| 1300 | 13.804          | 11.413           | 9.294                               | 8.815          |
| 1400 | 15.111          | 12.429           | 10.058                              | 9.576          |
| 1500 | 16.436          | 13.478           | 10.833                              | 10.351         |
| 1600 | 17.771          | 14.563           | 11.619                              | 11.136         |
| 1700 | 19.116          | 15.688           | 12.418                              | 11.935         |
| 1800 | 20.468          | 16.853           | 13.230                              | 12.744         |
| 1900 | 21.827          | 18.064           | 14.056                              | 13.567         |
| 2000 | 23.194          | 19.321           | 14.897                              | 14.400         |
| 2100 | 24.569          | 20.628           | 15.754                              | 15.247         |
| 2200 | 25.951          | 21.988           | 16.626                              | 16.104         |
| 2300 | 27.341          | 23.403           | 17.516                              | 16.975         |
| 2400 | 28.738          | 24.876           | 18.424                              | 17.856         |
| 2500 | 30.143          | 26.411           | 19.351                              | 18.751         |
| 2600 | 31.555          | 28.008           | 20.296                              | 19.656         |
| 2700 | 32.975          | 29.672           | 21.265                              | 20.575         |
| 2800 | 34.402          | 31.404           | 22.249                              | 21.504         |
| 2900 | 35.838          | 33.209           | 23.258                              | 22.447         |
| 3000 | 37.280          | 35.088           | 24.289                              | 23.400         |
| 3100 | 38.731          | 37.045           | 25.344                              | 24.367         |
| 3200 | 40.188          | 39.081           | 26.423                              | 25.344         |
| 3300 | 41.654          | 41.200           | 27.527                              | 26.335         |
| 3400 | 43.126          | 43.405           | 28.656                              | 27.336         |
| 3500 | 44.607          | 45.698           | 29.802                              | 28.351         |
| 3600 | 46.094          | 48.081           | 30.995                              | 29.376         |
| 3700 | 47.591          | 50.559           | 32.206                              | 30.415         |
| 3800 | 49.093          | 53.132           | 33.445                              | 31.464         |
| 3900 | 50.604          | 55.806           | 34.715                              | 32.527         |
| 4000 | 52.122          | 58.581           | 36.014                              | 33.600         |

| T    | CH <sub>4</sub> | C <sub>2</sub> H <sub>2</sub> | C <sub>2</sub> H <sub>4</sub> | C <sub>2</sub> H <sub>6</sub> | C <sub>6</sub> H <sub>6</sub> |
|------|-----------------|-------------------------------|-------------------------------|-------------------------------|-------------------------------|
| 273  | 1.648           | 2.233                         | 2.277                         | 2.515                         | 3.225                         |
| 291  | 1.812           | 2.419                         | 2.460                         | 2.722                         | 3.588                         |
| 300  | 1.894           | 2.514                         | 2.552                         | 2.827                         | 3.776                         |
| 400  | 2.904           | 3.642                         | 3.647                         | 4.078                         | 6.179                         |
| 500  | 4.106           | 4.918                         | 4.866                         | 5.486                         | 9.156                         |
| 600  | 5.497           | 6.338                         | 6.205                         | 7.046                         | 12.703                        |
| 700  | 7.079           | 7.906                         | 7.668                         | 8.763                         | 16.824                        |
| 800  | 8.850           | 9.618                         | 9.253                         | 10.634                        | 21.516                        |
| 900  | 10.812          | 11.476                        | 10.961                        | 12.660                        | 26.783                        |
| 1000 | 12.963          | 13.480                        | 12.790                        | 14.840                        | 32.620                        |

Таблиця V.

Пересічна молекулярна теплоємність газів  $\gamma_m$  від  $0^\circ \text{C}$  до  $t^\circ \text{C}$  при постійному тисненні <sup>1)</sup>.

| №  | Газ  | Формула теплоємності  |
|----|--|---|
| 1  | CO, O <sub>2</sub> , N <sub>2</sub><br>(повітря) | $\gamma_m = 6,9590 + 0,1061 \cdot 10^{-3} t + 0,1296 \cdot 10^{-6} t^2$ |
| 2  | H <sub>2</sub>                                   | $\gamma_m = 6,3276 + 0,6000 \cdot 10^{-3} t$                            |
| 3  | CO <sub>2</sub><br>при $t < 1338$                | $\gamma_m = 8,9216 + 2,9793 \cdot 10^{-3} t + 0,6480 \cdot 10^{-6} t^2$ |
| 4  | CO <sub>2</sub><br>при $t > 1338$                | $\gamma_m = 12,4024 + 0,3780 \cdot 10^{-3} t$                           |
| 5  | H <sub>2</sub> O                                 | $\gamma_m = 8,2965 + 0,1257 \cdot 10^{-3} t + 0,4568 \cdot 10^{-6} t^2$ |
| 6  | CH <sub>4</sub>                                  | $\gamma_m = 8,6482 + 9,5010 \cdot 10^{-3} t$                            |
| 7  | C <sub>2</sub> H <sub>2</sub>                    | $\gamma_m = 10,1733 + 7,2900 \cdot 10^{-3} t$                           |
| 8  | C <sub>2</sub> H <sub>4</sub>                    | $\gamma_m = 10,0115 + 6,1200 \cdot 10^{-3} t$                           |
| 9  | C <sub>2</sub> H <sub>6</sub>                    | $\gamma_m = 11,3260 + 7,7400 \cdot 10^{-3} t$                           |
| 10 | C <sub>6</sub> H <sub>6</sub>                    | $\gamma_m = 19,6265 + 28,6200 \cdot 10^{-3} t$                          |
| 11 | Аморфний<br>углець                               | $\gamma_m = 2,0080 + 3,2755 \cdot 10^{-3} t - 0,9819 \cdot 10^{-6} t^2$ |

<sup>1)</sup> Коли  $\gamma_p = \alpha + \beta T + \delta T^2$  (див. таблицю I), то  $\gamma_m = (\alpha + 273 \beta + 273^2 \delta) + \left(\frac{1}{2} \beta + 273 \delta\right) t + \frac{1}{3} \delta t^2$ .

Таблиця VI.

Кількість тепла в невеличких калоріях для ogrіvu одної граммолекули газу від  $0^{\circ}\text{C}$  до  $t^{\circ}\text{C}$ .

| $t^{\circ}$ | $\text{CO}_2$ | $\text{H}_2\text{O}$ | $\text{CO}, \text{N}_2, \text{O}_2$<br>повітря | $\text{H}_2$ | $\text{CH}_4$ |
|-------------|---------------|----------------------|--|--------------|---------------|
| 100         | 922           | 831                  | 697  | 639          | 960           |
| 200         | 1904          | 1668                 | 1397   | 1290         | 2110          |
| 300         | 2946          | 2513                 | 2101   | 1952         | 3450          |
| 400         | 4046          | 3368                 | 2809   | 2627         | 4980          |
| 500         | 5206          | 4237                 | 3522   | 3314         | 6700          |
| 600         | 6427          | 5122                 | 4242   | 4013         | 8610          |
| 700         | 7707          | 6026                 | 4968   | 4723         | 10711         |
| 800         | 9047          | 6952                 | 5701   | 5446         | 13001         |
| 900         | 10447         | 7902                 | 6444   | 6181         | 15482         |
| 1000        | 11907         | 8879                 | 7195   | 6928         | 18152         |
| 1100        | 13427         | 9886                 | 7956   | 7686         | —             |
| 1200        | 15007         | 10926                | 8728   | 8457         | —             |
| 1300        | 16647         | 12001                | 9511   | 9240         | —             |
| 1338        | 17271         | —                    | —  | —            | —             |
| 1400        | 18104         | 12115                | 10306  | 10035        | —             |
| 1500        | 19454         | 14269                | 11115  | 10841        | —             |
| 1600        | 20812         | 15467                | 11937  | 11660        | —             |
| 1700        | 22177         | 16712                | 12774  | 12491        | —             |
| 1800        | 23549         | 18005                | 13626  | 13334        | —             |
| 1900        | 24929         | 19350                | 14494  | 14188        | —             |
| 2000        | 26317         | 20750                | 15379  | 15055        | —             |
| 2100        | 27712         | 22207                | 16282  | 15934        | —             |
| 2200        | 29115         | 23725                | 17203  | 16823        | —             |
| 2300        | 30525         | 25305                | 18144  | 17727        | —             |
| 2400        | 31943         | 26950                | 19104  | 18642        | —             |
| 2500        | 33369         | 28664                | 20086  | 19569        | —             |



Таблиця VII.

Формули для обрахування молекулярних теплот горіння (низовий край) при різних температурах

| № | Газ                            | Тепло горіння  |
|---|--------------------------------|--|
| 1 | $H_2$                          | $H_p = 57122 + T(1,135 + 0,8483 \cdot 10^{-3}T - 0,392 \cdot 10^{-6}T^2)$<br>$H_v = 57122 + T(0,143 + 0,8483 \cdot 10^{-3}T - 0,392 \cdot 10^{-6}T^2)$         |
| 2 | $CO$<br>$T < 1611^0$           | $H_p = 67183 + T(3,245 - 3,51 \cdot 10^{-3}T + 0,8424 \cdot 10^{-6}T^2)$<br>$H_v = 67183 + T(2,253 - 3,51 \cdot 10^{-3}T + 0,8424 \cdot 10^{-6}T^2)$           |
| 3 | $CO$<br>$T > 1611^0$           | $H_p = 69894 + T(-1,891 - 0,378 \cdot 10^{-3}T + 0,1944 \cdot 10^{-6}T^2)$<br>$H_v = 69894 + T(-2,793 - 0,378 \cdot 10^{-3}T + 0,1944 \cdot 10^{-6}T^2)$       |
| 4 | $CH_4$<br>$T < 1611^0$         | $H_p = 193517 + T(-6,491 + 6,491 \cdot 10^{-3}T - 0,0065 \cdot 10^{-6}T^2)$<br>$H_v = 193517 + T(-6,491 + 6,491 \cdot 10^{-3}T - 0,0065 \cdot 10^{-6}T^2)$     |
| 5 | $C_2H_2$<br>$T < 1611^0$       | $H_p = 300878 + T(-0,885 + 0,5184 \cdot 10^{-3}T + 1,1632 \cdot 10^{-6}T^2)$<br>$H_v = 300878 + T(-0,107 + 0,5184 \cdot 10^{-3}T + 1,1632 \cdot 10^{-6}T^2)$   |
| 6 | $C_2H_4$<br>$T < 1611^0$       | $H_p = 320678 + T(-3,50 - 0,4032 \cdot 10^{-3}T + 0,7711 \cdot 10^{-6}T^2)$<br>$H_v = 320678 + T(-3,50 - 0,4032 \cdot 10^{-3}T + 0,7711 \cdot 10^{-6}T^2)$     |
| 7 | $C_2H_6$<br>$T < 1611^0$       | $H_p = 341244 + T(-7,935 + 1,4652 \cdot 10^{-3}T + 0,3791 \cdot 10^{-6}T^2)$<br>$H_v = 341244 + T(-6,943 + 1,4652 \cdot 10^{-3}T + 0,3791 \cdot 10^{-6}T^2)$   |
| 8 | $C_6H_6$<br>$T < 1611^0$       | $H_p = 757889 + T(-11,915 + 8,3052 \cdot 10^{-3}T + 3,4895 \cdot 10^{-6}T^2)$<br>$H_v = 757889 + T(-10,923 + 8,3052 \cdot 10^{-3}T + 3,4895 \cdot 10^{-6}T^2)$ |
| 9 | $H_2 = 2H$<br>тепло<br>реакції | $H_p = -93639 + T(-3,920 + 0,6 \cdot 10^{-3}T)$<br>$H_v = -93639 + T(-1,935 + 0,6 \cdot 10^{-3}T)$   |

Таблиця VIII.

Теплоти горіння молекули газів при різних температурах  $H_v$ ;  $H_p = H_v + 2985 nT$ ,  
де  $n$  = зменшення кількості молекул при реакції.

| T°   | H <sub>2</sub> | CO     | T°   | H <sub>2</sub> | CO     |
|------|----------------|--------|------|----------------|--------|
| 273  | 57.216         | 67.554 | 1800 | 57.842         | 64.776 |
| 291  | 57.226         | 67.562 | —    | —              | —      |
| 300  | 57.231         | 67.566 | 1900 | 57.767         | 65.556 |
| 400  | 57.290         | 67.577 | 2000 | 57.665         | 64.351 |
| 500  | 57.357         | 67.537 | 2100 | 57.533         | 64.162 |
| 600  | 57.429         | 67.453 | 2200 | 57.368         | 63.990 |
| 700  | 57.503         | 67.329 | 2300 | 57.169         | 63.836 |
| 800  | 57.579         | 67.170 | 2400 | 56.932         | 63.701 |
| 900  | 57.652         | 66.982 | 2500 | 56.656         | 63.586 |
| 1000 | 57.721         | 66.768 | 2600 | 56.339         | 63.494 |
| 1100 | 57.784         | 66.535 | 2700 | 55.977         | 63.424 |
| 1200 | 57.838         | 66.288 | 2800 | 55.568         | 63.378 |
| 1300 | 57.880         | 66.031 | 2900 | 55.110         | 63.357 |
| 1400 | 57.909         | 65.769 | 3000 | 54.602         | 63.362 |
| 1500 | 57.922         | 65.508 | 3100 | 54.039         | 63.394 |
| 1600 | 57.917         | 65.253 | 3200 | 53.421         | 63.456 |
| 1700 | 57.891         | 65.009 | 3300 | 52.745         | 63.547 |

| T    | CH <sub>4</sub> | C <sub>2</sub> H <sub>2</sub> | C <sub>2</sub> H <sub>4</sub> | C <sub>2</sub> H <sub>6</sub> | C <sub>6</sub> H <sub>6</sub> |
|------|-----------------|-------------------------------|-------------------------------|-------------------------------|-------------------------------|
| 273  | 192.229         | 300.911                       | 319.708                       | 339.456                       | 755.597                       |
| 291  | 192.178         | 300.919                       | 319.644                       | 339.357                       | 755.500                       |
| 300  | 192.154         | 300.924                       | 319.613                       | 339.303                       | 755.454                       |
| 400  | 191.959         | 300.993                       | 319.263                       | 338.725                       | 755.072                       |
| 500  | 191.893         | 301.100                       | 318.924                       | 338.186                       | 754.940                       |
| 600  | 191.958         | 301.252                       | 318.599                       | 337.688                       | 755.079                       |
| 700  | 192.152         | 301.456                       | 318.295                       | 337.232                       | 755.509                       |
| 800  | 192.475         | 301.720                       | 318.015                       | 336.821                       | 756.253                       |
| 900  | 192.928         | 302.050                       | 317.764                       | 336.458                       | 757.239                       |
| 1000 | 193.510         | 302.453                       | 317.546                       | 336.145                       | 758.761                       |

Таблиця IX.

## Рівняння рівноваги різних реакцій.

$$\text{Реакція: } aA + bB = dD + eE; K = \frac{P_D^d \cdot P_E^e}{P_A^a \cdot P_B^b}$$

$p$  = парціальне тиснення в атмосфері

$T$  = абсолютній температури.

| №  | Реакція   | Рівняння рівноваги.  |
|----|---|--|
| 1  | $H_2 + \frac{1}{2} O_2 = H_2O$                        | $4,571 \lg K = \frac{57122}{T} - 2,6135 \lg T - 0,8483 \cdot 10^{-3} T + 0,1960 \cdot 10^{-6} T^2 - 2,9671$    |
| 2  | $CO + \frac{1}{2} O_2 = CO_2$ при $T < 1611$ °C абс.  | $4,571 \lg K = \frac{67183}{T} - 7,4719 \lg T + 3,51 \cdot 10^{-3} T - 0,4212 \cdot 10^{-6} T^2 - 1,3073$      |
| 3  | $CO + \frac{1}{2} O_2 = CO_2$ при $T > 1611$ °C абс.  | $4,571 \lg K = \frac{69894}{T} + 4,147 \lg T + 0,378 \cdot 10^{-3} T - 0,0972 \cdot 10^{-6} T^2 - 36,0484$     |
| 4  | $H_2 + CO_2 = H_2O + CO$ при $T < 1611$ °C абс.       | $4,571 \lg K = \frac{-10061}{T} + 4,8584 \lg T - 4,3583 \cdot 10^{-3} T + 0,6172 \cdot 10^{-6} T^2 - 1,6598$   |
| 5  | $H_2 + CO_2 = H_2O + CO$ при $T > 1611$ °C абс.       | $4,571 \lg K = \frac{-12772}{T} - 6,7605 \lg T - 1,2263 \cdot 10^{-3} T + 0,2932 \cdot 10^{-6} T^2 + 33,0813$  |
| 6  | $C + 2H_2 = CH_4$                                     | $4,571 \lg K = \frac{17556}{T} - 19,6665 \lg T + 4,2241 \cdot 10^{-3} T + 0,4909 \cdot 10^{-6} T^2 + 32,4799$  |
| 7  | $C + CO_2 = 2CO$ при $T < 1611$ °C абс.               | $4,571 \lg K = \frac{-37539}{T} + 15,4504 \lg T - 7,5901 \cdot 10^{-3} T + 0,9445 \cdot 10^{-6} T^2 - 2,1561$  |
| 8  | $CH_4 + 2O_2 = CO_2 + 2H_2O$ , при $T < 1611$ °C абс. | $4,571 \lg K = \frac{193517}{T} + 14,9462 \lg T - 6,4908 \cdot 10^{-3} T + 0,0032 \cdot 10^{-6} T^2 - 43,1848$ |
| 9  | $CH_4 + 2O_2 = CO_2 + 2H_2O$ , при $T > 1611$ °C абс. | $4,571 \lg K = \frac{196228}{T} + 26,5651 \lg T - 9,6228 \cdot 10^{-3} T + 0,3272 \cdot 10^{-6} T^2 - 77,9261$ |
| 10 | $N_2 + O_2 = 2NO$                                     | $4,571 \lg K = \frac{-43000}{T} + 4,9$   |
| 11 | $H_2 = 2H$  | $4,571 \lg K = \frac{-93639}{T} + 9,0262 \lg T - 0,6000 \cdot 10^{-3} T - 4,8960$                              |

Таблиця X.

Значіння  $\lg K$  та  $K$  для деяких реакцій при різних температурах.

| Т    | $H_2 + \frac{1}{2}O_2 = H_2O$ | $CO + \frac{1}{2}O_2 = CO_2$ | $H_2 + CO_2 = H_2O + CO$ |        |
|------|-------------------------------|------------------------------|--------------------------|--------|
|      | $\lg K$                       | $\lg K$                      | $\lg K$                  | $K$    |
| 1600 | 5,14211                       | 4,65517                      | 0,48694                  | 3,0686 |
| 1700 | 4,66322                       | 4,11815                      | 0,54507                  | 3,5081 |
| 1800 | 4,23709                       | 3,64179                      | 0,59530                  | 3,9382 |
| 1900 | 3,85558                       | 3,21640                      | 0,63918                  | 4,3569 |
| 2000 | 3,51215                       | 2,83420                      | 0,67795                  | 4,7638 |
| 2100 | 3,20152                       | 2,48892                      | 0,71260                  | 5,1594 |
| 2200 | 2,91936                       | 2,17540                      | 0,74396                  | 5,5458 |
| 2300 | 2,66209                       | 1,88943                      | 0,77266                  | 5,9245 |
| 2400 | 2,42673                       | 1,62756                      | 0,79917                  | 6,2976 |
| 2500 | 2,21076                       | 1,38656                      | 0,82420                  | 6,6711 |
| 2600 | 2,01208                       | 1,16419                      | 0,84789                  | 7,0452 |
| 2700 | 1,82887                       | 0,95824                      | 0,87063                  | 7,4238 |
| 2800 | 1,65956                       | 0,76689                      | 0,89267                  | 7,8103 |
| 2900 | 1,50283                       | 0,58856                      | 0,91427                  | 8,2086 |
| 3000 | 1,35752                       | 0,42188                      | 0,93564                  | 8,6226 |
| 3100 | 1,22260                       | 0,26568                      | 0,95692                  | 9,0556 |
| 3200 | 1,09719                       | 0,11893                      | 0,97826                  | 9,5116 |
| 3300 | 0,98053                       | -0,01931                     | 0,99984                  | 9,9962 |
| 3400 | 0,87191                       | -0,14980                     | 1,02171                  | 10,513 |
| 3500 | 0,77072                       | -0,27327                     | 1,04399                  | 11,066 |
| 3600 | 0,67644                       | -0,39036                     | 1,0668                   | 11,663 |
| 3700 | 0,58856                       | -0,50161                     | 1,09017                  | 12,308 |
| 3800 | 0,50666                       | -0,60754                     | 1,11420                  | 13,008 |
| 3900 | 0,43034                       | -0,70858                     | 1,13892                  | 13,770 |
| 4000 | 0,35927                       | -0,80517                     | 1,16444                  | 14,603 |

# АКАДЕМІЧНЕ ЖИТТЯ.

---

---

## Пам'яті проф. Володимира Михайловича Гордона.

В особі проф. В. М. Гордона, що передчасно зійшов у могилу, наука втратила незвичайно яскраву та вельмигранисту людину. На зовнішній вигляд він був трохи похмурий, наче весь увійшов в себе, але в дійсності означну рису його становило внутрішнє напруження та безперервне горіння думки. Енергія та працездатність його були безприкладні. Він дивно сполучував у собі властивості глибокого кабінетного вченого, з кип'ячою діяльністю адміністратора та зі складною працею юриста—практика. Крім того він завжди цікавився всіма найдрібнішими проявами наукової думки, укохано слідував за молодими паростками юридичної думки та підтримував палко жваві стосунки з іншими науковими робітниками. Лише півтора роки тому назад, відповідаючи на привітання юридичного факультету КІНГ'у, з приводу 30-ти річчя його наукової діяльності, він у зворушливій формі підкреслив вагу для нього цього привітання, а також окреслив, оскільки великого значіння набуває звязок проміж наукових робітників права, в справі наукової праці та будівництва школи права, яка-б відповідала сучасним запитанням об'єднуючої нас держави, запитанням що потрібні для того, аби сучасна школа права стояла на височині науки права та відповідала тим запитанням, що висовує життя.

Небіжчик В. М.. передусім та більш над усе був ученим; одна з тих осіб, якої життєві інтереси зосереджувались на служінні науці та тим запитанням, що її обслуговували. Його життєву путь, що передчасно увірвалася, годиться визнати за звичайну для наукового робітника, що позбавлено зовнішніх подій, але проте цілком повну внутрішнього змісту.

Народився він 25 жовтня 1871 р. в м. Лохвиці на Полтавщині в родині судового робітника. 1890 р. він скінчив Кишинівську гімназію, а р. 1894—юридичний факультет Петербурзького Університету, де його залишено було для приготування до професури. Після закінчення 2<sup>1/2</sup> річної наукової командировки за кордон, він р. 1903 оборонив магістерську дисертацію: „Основание иска“, а р. 1906—докторську: „Иски о признании“.

Професорська діяльність його відбувалась в Ярославськiм Демидівськiм Ліцеї, а потім переважно в Харківськiм Інституті Народнього

Господарства, де він був аж до останніх днів життя свого за професора торговельного права, за декана правничого факультету і за керівника дослідчої катедри: „Проблеми сучасного права“. Останній рік його життя приніс йому вищу наукову честь—обрання на академіка Всеукраїнської Академії Наук по катедрі цивільного права.

Нагла смерть вихопила його серед самого розквіту палкої діяльності, серед незакінчених планів: небіжчик залишив після себе понад 100 наукових праць, де переважну увагу надавав цивільному процесові (перший період наукової діяльності небіжчика), та торговельному праву (другий період його наукової праці).

У своїх працях він являє тонкого аналітика, який не спиняється перед найтруднішими теоретичними проблемами, і влучно становить та розв'язує їх з вичерпуючою науковою докладністю та закінченою логічністю. Ця здібність до юридичного аналізу виявилася в його магістерській дисертації, і осягла особливої височини в його творі: „Иски о признании“, якого як справедливо зазначає учень небіжчика проф. Серебровський, можна поставити на один рівень з класичними творами німецьких процесуалістів (див. *Ostrecht*, 1926 № 1).

У цій праці автор дав собі завдання обґрунтувати право на існування позовів особливого типу, позовів про визнання, що правлять, як це він зазначає, за позови „про судове підтвердження присутності або відсутності правовласин, що могло-б стати за основу приватно-правного домагання“ (ст. 355). Невідомі для дореволюційного права позови про визнання з часу появи цієї праці акад. Гордона починають раз-у-раз увіходити в практику. Хоч формально, позови про визнання, як загальну судово-процесуальну постать, наш радянський процес не передбачає, але, принаймні, немає підстав мати сумніву що до можливості та доцільності пристосування плідних ідей В. М. Гордона до Радянського цивільного процесу (див. проф. Б. Попов „Вест. Сов. Юст.“ 1926 № 3).

В. М. Гордон не був за юристу-соціолога, але й не був за сухого догматика. Для нього право було не далека абстракція, а чарівна *an und für-sich*, та за живий регулятор людських стосунків. Тому правній формі він завжди намагався надати реальний зміст. Людина надто високої культури та широкої освіти, він розумів ролю юриста, не як вузького тлумача позитивного права, а одночасно з тим і як творця правних ідей.

Адже захоплення теорією не відвертало його очей од практики. Безперервний зв'язок, що небіжчик підтримував спочатку, як почесний мировий суддя, а потім, після революції, як завідувач правного відділу Наркомвнуторгу, забезпечили його роботі життєздатність та практичну цінність. Хіба рідкий з практиків юристів за дореволюційного часу не згадував з подякою В. М. за його зразково-практичну працю „Устав Гражданского Судопроизводства“, яка протягом короткого часу мала 6-ть видань.

І не тільки перед старою наукою права забезпечив собі В. М. Гордон стале та почесне ім'я. Його праці радянського права залишили глибокий і значний слід. За велику подію годиться визнати його „Систему Советского торгового права“ (1924), де в надзвичайно ясній та конденсованій формі, автор перевів першу спробу систематизації численного, малоприступного та різноманітного правового матеріалу. У ній у повній мірі виявилася здібність небіжчика серед різноманітності схопити спільні риси, а на правових нормах переводити тонкий юридичний аналіз. За незамінний підручник для практиків стала, що він її опублікував був у наступному за цим році, праця: „Положение о векселях в частной кодификации“. Досить порівняти цей збірник, що складено виключно за офіційними матеріалами, з де-якими аналогічними збірниками в інших царинах радянського права, щоб зрозуміти, що за майстер систематики був небіжчик, і оскільки вище це видання, порівнюючи з аналогічними. І тут, як і в інших працях, автор являє уміння використати всю літературу предмету (не лише нову, але й стару) і в класичній формі виявити суть юридичних проблем, що тут за них розповідається.

Остання робота, що побачила світ перед смертю автора, це був видрукований за його редакцією переклад з італійської мови проект торговельного кодексу, що його було складено за близькою участю видатного італійського комерсіалісти—Чезаре Віванте. У надто цікавій передмові до цього перекладу проф. Гордон знову повторює свою улюблену теорію, піддержку для якої він знайшов у Віванте, а саме що торговельне право за сучасних умов повинно існувати окремо від громадянського, що торговельне право повинно впливати на цивільне, що до напрямку „комерсіалізації та соціалізації“ цього останнього (ст. IX).

Не можна також замовчати за бездоганні формою та змістом коментарії небіжчика до цілої низки статтів цивільного кодексу та цивільного процесійного кодексу, що їх надруковано за редакцією А. Л. Маліцького.

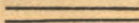
Ось такий був проф. Гордон, як учений. Але треба пам'ятати, що він був ще й учитель, не той спокійний професор, який читає обов'язкові лекції, а справжній керівник і вихователь молоді, який вмів не лише вчити, але й прищиплювати любов до науки. Чудесний лектор, випробований керівник практичних вправ, він всю свою педагогічну роботу скерував до практичних завдань, що стояли перед юристами. У своїй книжці: „Пособие для практического усвоения гражданского права“ (1917),—наче попереджуючи сучасний метод занять в теперішніх ВУЗах, В. М. обстоює значіння практичної школи права і практичних заняттів, що мусять бути скеровані на засвоєння тих самих питань, що вивчено в теоретичному курсі лекцій. Тільки такого юристу повинна дати школа, про якого можливо було б сказати (ст. V) „пройденное им усвоено“.

Виготовивши цілу плеяду чудових практиків, що теплою подякою згадують учителя, В. М. Гордон умів утворити навколо себе також і школу наукової думки, звідки вийшло чимало наукових робітників права, що їм нині належить видатне місце в радянській юридичній літературі.

Небіжчик був у нас за одного з останніх могіканів старої цивілістичної науки.

Безперечно, що замістити його пощастить, але буде не легко його замінити; і важко мати на думці що, серед молоді радянської цивілістичної науки, яка тепер пробивається живим струмочком, не буде брати участі цей єдиний за своїми досвідом та знанням учений.

*Є. І. Кельман.*





# Київський Інститут Народного Господарства ім. Є. Бош,

у 1925/26 учб. р.

## ОСОБИСТИЙ СКЛАД:

Ректор *М. Л. Баран*

Проректор навчальної частини—проф. *А. Е. Кристер*

Проректор господарчої частини—*Г. С. Панков*

## ПРАВЛІННЯ:

**М. Л. Баран, А. Е. Кристер, Г. С. Панков, Волинський** (представник від господарчих установ), **Л. К. Обушний** (представник від студентства).

## АКАДЕМІЧНЕ БЮРО:

Голова Академ. Бюра—**Баран М. Л.**

Керівники Циклів: Економічного—**Миколенко Н. М.**

Юридичного—**Кристер А. Е.**

Промислового—**Чорний Б. О.**

Експлоатації шляхів—**Сребницький М. І.**

Робітничого—**Азагаров Ю. О.**

Секретарі Циклів: Економічного—**Герасименко М. П.**

Юридичного—**Гарагуля Ф. К.**

Промислового—**Вавілов І. П.**

Експлоатації шляхів **Радченко А. М.**

Секретар Академбюра—**Рибак Л. Б.**

## СКЛАД ПРЕЗИДІЙ ПРЕДМЕТОВИХ КОМІСІЙ

1. Соціально-Економічна П. К.: Голова викл.—**І. І. Ліберберг**, Заст. Голови—проф. **Я. С. Розанов**, Секретар—студ. **Грабовська**
2. П. К. Планового Господарства: Голова—проф. **Кривченко Г. О.**, Заст. Голов.—викл. **С. А. Посвольський**, Секретар—студ. **Герасименко**
3. П. К. Комунального Господарства: Голова—проф. **П. Л. Кованько**, Заст. Голови—**Я. П. Левченко**, Секретар—студ. **Левін.**
4. Торговельна П. К.: Голова—проф. **К. Г. Воблий**, Заст. Голови—викл. **І. Л. Давидзон**, Секретар—студ. **Ольхов.**
5. Страхова П. К.: Голова—проф. **М. І. Мітіліно**, Заст. Голови—викл. **Б. О. Чорний**, Секретар—студ. **Левін.**

6. Товарознавчо-Технологічна П. К.: Голова—викл. **І. О. Зайцев**, Заст. Голови—викл. **А. П. Семенов**, Секретар—студ. **Карпачевський**.
7. П. К. Фабрично-Заводськ. Господарства й оброблюючої промисловости: Голова - викл. **М. М. Григор'єв**, Заст. голови—викл. **П. І. Рошін** і проф. **Г. О. Кривченко**, Секретар—студ. **Фридзон**.
8. П. К. Приватного права: Голова—проф. **А. Е. Кристер**, Заст. Голови—проф. **В. В. Карпека** і проф. **Є. І. Кельман** Секретар—студ. **Клюєв**.
9. П. К. Публічного права: Голова—проф. **М. М. Паше-Озерський**, Заст. Голови—проф. **В. М. Гаккебуш**, Секретар—студ. **Гарагуля**.
10. Транспортно-Експлуатаційна П. К.: Голова—викл. **Сребницький М. І.** Заст. Голови—викл. **Білоусов В. А.** Секретар—студ. **Іванов**.
11. Транспортно-Технічна П. К.: Голова—проф. **П. М. Супруненко**, Заст. Голови—викл. **П. І. Рошін**, Секретар—студ. **Пасічник**.
12. Водна П. К.: Голова—проф. **М. В. Терпугов**, Заст. Голови—викл. **М. О. Гартштейн**, Секретар—студ. **Радченко**.

## СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЦИКЛ.

Декан *Н. М. Миколенко*

## Професори та викладачі:

- Сидоряк С. Д.**—політична економія  
**Бованенко Д. Є.**—теж (сем.)  
**Маренко Г. Я.**—історичний матеріалізм  
**Перлін Н. І.**—теж (сем.)  
**Ліберберг І. І.**—історія розвитку господарчих форм  
**Кривченко Г. О.**—економічна географія; теорія планового господарства  
**Зільберман І. І.**—теорія планового господарства (сем.)  
**Ярошевич А. І.**—теж (сем.)  
**Лапоногов О. М.**—економічна географія  
**Птуха М. В.**—статистика  
**Пустоход П. І.**—теж (сем.)  
**Ісакьян С. Г.**—ринкознавство  
**Посвольський С. А.**—економічна політика  
**Яснопольський Л. М.**—фінансова наука; гроші, кредит та банки  
**Карпека В. В.**—теж (сем.)  
**Кельман Є. І.**—господарче право  
**Давідзон І. Л.**—історія економічних навчань; організація торгівлі  
**Соболь М. М.**—рахівництво  
**Трацевський М. М.**—теоретична статистика  
**Зайцев І. О.**—описове товарознавство  
**Сінопійський-Трофімов М. Т.**—фінанс. розрахування  
**Воблій К. Г.**—кон'юнктура ринків; хлібний ринок.

- Мітіліно М. І.—торговельне право; страхове право  
 Кованько П. Л.—місцеві фінанси  
 Яновський В. Ф.—теж (сем.)  
 Товстоліс М. М.—житлове питання  
 Круковський А. В.—комунальні підприємства  
 Левченко Я. П.—земельне господарство міст  
 Шумілін І. М.—комунальне законодавство  
 Граве Д. О.—математичні основи страхування  
 Д'яченко В. Є.—теж

### ЮРИДИЧНИЙ ЦИКЛ.

Декан *проф. А. Е. Кристер*

#### Професори та викладачі:

- Маренко Г. Я.—історичн. матеріалізм  
 Асмус В. Ф.—теж (семінар.)  
 Розанов Я. С.—загальне навчання про право  
 Бабун Р. М.—вступ до науки права; історія інститутів публічного права  
 Карпека В. В.—історія інститутів приватного права  
 Мітюков А. К.—основи законодавства про цивільний стан; цивільне судочинство  
 Карум Л. С.—державне право  
 Сидоряк С. Д.—політична економія  
 Радзиковський Б. С.—теж. (сем.)  
 Посвольський С. А.—економічна політика  
 Кристер А. Е.—цивільне право; приватне міжнародне право  
 Язловський Б. О.—див. право (сем.); промислове право  
 Паше-Озерський М. М.—карне право  
 Сикорський М. І.—теж. (сем.)  
 Товстоліс М. М.—адміністр. право  
 Кованько П. Л.—фінансове право  
 Мітіліно М. І.—торговельне право  
 Добров О. С.—теж (сем.)  
 Яновський В. Ф.—міжнародне право  
 Черний Б. О.—робітниче право  
 Гершенов М. М.—земельне право  
 Бутовський О. М.—судовий устрій; нотаріят.  
 Кельман Є. І.—цивільне судочинство  
 Бебутов-Чельцов М. О.—карне судочинство; пенітенціарія  
 Борисенок С. І.—карне судочинство (сем.)  
 Гаккебуш В. М.—судова медицина  
 Щербак О. Д.—техніка дознання  
 Мазор М. С.—техніка складання угод  
 Лабейковський В. І.—біржове право  
 Бошко В. І.—транспортне право

## ПРОМИСЛОВИЙ ЦИКЛ.

Декає Б. О. Черний

## Професори та викладачі:

- Маренко Г. Я.—історичний матеріалізм  
 Загорулько О. П.—теж (сем.)  
 Сидоряк С. Д.—політична економія  
 Кривченко Г. С.—світове господарство  
 Ліберберг І. І.—історія розвитку господарчих форм  
 Курц Б. Г.—теж (сем.)  
 Шапошніков В. Г.—основа фабр.-зав. промисловости; неорганічне то-  
 варознавство; мануфактурне виробництво  
 Шапошніків Б. Г.—технічне креслення  
 Безбородько М. І.—наука про мінеральну сировину  
 Єгоров М. В.—промислова хемія; органічне товарознавство  
 Волков К. П.—теж. (сем.)  
 Кравчук М. Ц.—вища математика  
 Семенов А. П.—аналітична хемія  
 Острожінська Г. І.—теж (сем.)  
 Делоне П. Б.—фізичні методи випробовання товарів  
 Янковський К. П.—теж (сем.)  
 Сльозкін П. Р.—сільсько-господарське товарознавство; тютюновн. вироби  
 Рождественська С. П.—теж (практ.)  
 Зворикін К. А.—енциклоп. мех. пром.; муком. виробн.  
 Черноярв М. В.—сільсько-госп. мікробіологія  
 Григор'єв М. М.—практ. з товар. лаб.  
 Рошин П. Н.—пром. енергетика  
 Зайцев І. О.—методи дослідження товарів  
 Мандровська О. Б.—теж (сем.)  
 Чернобаєв Д. О.—силікатне виробн.  
 Душський І. О.—цукрове „  
 Філософов М. С.—бродільне „  
 Єрченко П. Ф.—текстильне „  
 Родзимовський А. М.—лекц. асистент  
 Ожегова М. І.—теж

## ЦИКЛ ЕКСПЛОАТАЦІЇ ШЛЯХІВ.

Декає М. І. Сербницький

## Професори та викладачі:

- Сидоряк С. Д.—політична економія  
 Миколенко Н. М.—теж (сем.)  
 Маренко Г. Я.—історичний матеріалізм  
 Кривченко Г. О.—світове господарство  
 Янович Б. М.—вища математика (сем.)  
 Лисянський М. З.—прикладна механіка

- Штаєрман І. Я.—опір. матеріалів (сем.)  
 Глікман М. С.—шляхи сполучення; будування станцій  
 Зайцев І. О.—товарознавство  
 Катонін Л. І.—технічне креслення  
 Плетцер О. Р.—колія та забудування на місцевих шляхах  
 Супруненко П. М.—рухомих склад та тяга на залізниці  
 Сребницький М. І.—теорія експлоатації залізниць  
 Стебельський О. Р.—теж (сем.); транспортні тарифи  
 Белоусов В. А.—технічна експлоатація залізниць  
 Казякін І. Г.—теж (сем.)  
 Задерацкий П. А.—комерційна експлоатація залізниць  
 Мейштович О. Ф.—теж (сем.)  
 Рошін П. І.—електротехніка  
 Вахнін М. І.—телеграфія і телефонія на залізниці  
 Максимович М. І.—внутрішні водяні шляхи  
 Артемовський О. П.—портове будування  
 Гартштейн М. А.—парова та непарова флота  
 Терпугов М. В.—технічна експлоатація водяного транспорту  
 Кіреєнко З. А.—місцеві шляхи сполучення  
 Тедельський І. В.—телеграф і телефон водяного транспорту  
 Бошко В. І.—транспортне право  
 Боровко В. О.—транспортна статистика  
 Мінаков І. І.—трансп. бухгалтерія  
 Чемена В. І.—механічне будування станцій і портів  
 Семейкін М. І.—розрахунок та будування станцій

ЛЕКТОРИ НА ВСІХ ЦИКЛАХ:

- Марковський Є. М.—українська мова.  
 Сімашкевич М. В.—т е ж  
 Камінський В. А.—т е ж  
 Гермайзе О. Ю.—українознавство  
 Кордт В. О.—німецька мова  
 Гороновська М. В.—французька мова  
 Гешвенд-Пивовонська М. Ф.—англійська мова.

РОБІТНИЧИЙ ФАКУЛЬТЕТ:

- Декаан—Ю. О. Азагаров  
 Завідувач учбовою частиною—Д. П. Дрінов.

Викладачі:

- Брагінський І. Л.—історія класової боротьби  
 Ліберберг І. І.—т е ж  
 Поссе С. В.—т е ж  
 Волошин Є. К.—українська мова  
 Гаєвський С. О.—т е ж  
 Кисіль О. Г.—т е ж

- Грунський М. К.—російська мова  
 Золотарьов С. Д.—т е ж  
 Григор'єв М. М.—хемія  
 Дрінов Д. П.—математика  
 Іносов Л. Г.—т е ж  
 Режицький Ю. О.—т е ж  
 Соколов Ю. Д.—т е ж  
 Тараховський Л. М.—т е ж  
 Зільберман І. М.—політична економія  
 Іванушкін В. М.—т е ж  
 Саніс С. О.—т е ж  
 Нікольський М. В.—фізика  
 Персідський Д. Я.—географія  
 Синавський А. С.—т е ж  
 Чернояров М. В.—біологія  
 Шапошников Б. Г.—графічна грамота.

## Фундаментальна бібліотека КІНГ'у.

(короткий нарис за час 1914/15—1924/25 навч. роки).

Життя академічної бібліотеки має тісний зв'язок з життям ВУЗ'у, до якого вона належить. І коли-б не було, навіть, відомостей про життя ВУЗ'у, можна було-б уявити його досить правдиво, спостерегаючи діяльність бібліотеки. Цифри щорічного зросту бібліотеки, кількості читачів, відвідувань, вимог виразно свідчать чи розвивалося навчально-наукове життя ВУЗ'у, чи воно конало.

Таблиця руху читачів та книжок за час 1914/15—1924/25 навч. роки в бібліотеці КІНГ'у саме й дає яскраву картину з життя Інституту: рік його старого життя, поступового умирання та революційного відродження.

В довійськові роки бібліотека набувала що-року пересічно 2.500 томів книжок. Ця кількість значно мінялася тільки при випадковому придбанню окремих бібліотек. Алеж уже з перших років війни помічається зменшення цієї нормальної кількості. Під час громадянської війни вона зменшилась майже на 78 %. Починаючи з 1922 р., коли економічне становище Інституту потрохи зміцнюється, краще й становище бібліотеки, збільшується кількість набутих книжок. У 1924/25 р. набуті книжки складали вже 56% кількості довійськового часу. Періодичні видання, правда, складають тільки 43%, але ж тут треба мати на увазі що до 1917 р. біля 60% періодичних видань бібліотека одержувала даремно, а тепер дарованих видань майже не буває.

А проте найбільше характерна ознака відродження життя Інституту,—це попит на книжку. У 1914/15 році з 3500 студентів тільки 1210 (35%) користувалися бібліотекою. І тоді на одного читача припадало пересічно 24 відвідування на рік та 30 вимог. У 1923/24 р. з 1.600 студентів відвідували бібліотеку 924 (58%); на кожного припадало 79 одвідувань, 97 вимог. 89.683 вимоги за 1923/24 р. досить яскраво свідчать про інтенсивну навчально-наукову роботу Інституту.

У 1924/25 р. помічається де-яке зменшення читачів, одвідувань та вимог. Таке зменшення було наслідком перевірки студентів, яка відбулася в осени 1924 р. У 1926 р. в вже 1140 читачів.

Слід звернути увагу на зріст незадоволених вимог. Після революції в читача виникли нові інтереси, яких не передбачала стара бібліотека; нові програми навчання вимагали нових книжок. І бібліотека з 60.000 томів старих книжок не мала можливості задовольнити нового читача. Хоча набування нових книжок і збільшується щороку, але ж більш-менш повного задоволення читача ще не можна скоро передбачати. Крім недостатності коштів, має значиння в цій справі ще часта зміна навчальних програмів та часта зміна видань тої чи іншої книжки (після нового видання старе вже стає непотрібним).

У 1923/24 р. вперше після десятирічної перерви бібліотека почала одержувати закордонні періодичні видання та книжки. Це в значній мірі оживило наукову роботу Інституту.

За часів дореволюційних бібліотека дуже мало набувала книжок українською мовою. До 1918 року в бібліотеці було тільки 244 томи таких книжок. Тепер їх є біля 4000 томів.

На перше серпня 1925 р. бібліотека мала 46.818 назв книжок, 64.120 томів.

Крім фундаментальної бібліотеки, при Інституті є ще 12 невеликих бібліотек при кабінетах, 1 при музею товарознавства та 1 при робфаку—з загальною кількістю до 35.000 томів. Кабінети, що мають бібліотеки, такі: Статистичний, Мирового Господарства, Комунального Господарства, Страховий, Торговельний, Фізичний, Планового Господарства, Публічного Права, Приватного Права, Наукової організації Праці, Прикладної Економіки, Української мови. Останні 6 утворилися вже після революції.

Ці бібліотеки поповнюються незалежно від фундаментальної бібліотеки, і за останні роки надбали літератури не менше, а навіть більше, ніж фундаментальна бібліотека.

Невелика кількість співробітників у бібліотеці (5) не дає можливості широко розвинути активну роботу бібліотеки, і вона має більш-менш випадковий характер: мається постійна вистава нових книжок, що їх набуває бібліотека; улаштовуються вистави до головних днів революційних свят; складаються на жаль не регулярно рекомендаційні покажчики літератури в найбільше пекучих питаннях сучасності. Почувається велика потреба в бібліографічно-консультаційному бюро, алеж при занатдо обмеженій кількості співробітників утворити його неможливо.

Закінчуючи цей короткий огляд життя бібліотеки, не можна не підкреслити ще раз про буйний зріст попиту на книжку, який помічається після революції. У цьому вже є твердий ґрунт для відродження ВУЗ'у, для наукових досягнень, для утворення нових робітників новій державі.

Ще два—три роки зміцнення економічного стану Інституту, і скромні цифри 1914/15 року, покажчики „нормального“ життя бібліотеки, залишаться далеко-далеко позаду.



Таблиця  
руху читачів та книжок за час 19<sup>14</sup>/<sub>15</sub>—19<sup>24</sup>/<sub>25</sub> роки.

|   | 19 <sup>14</sup> / <sub>15</sub> | 19 <sup>15</sup> / <sub>16</sub> | 19 <sup>16</sup> / <sub>17</sub> | 19 <sup>17</sup> / <sub>18</sub> | 19 <sup>18</sup> / <sub>19</sub> | 19 <sup>19</sup> / <sub>20</sub> | 19 <sup>20</sup> / <sub>21</sub> | 19 <sup>21</sup> / <sub>22</sub> | 19 <sup>22</sup> / <sub>23</sub> | 19 <sup>23</sup> / <sub>24</sub> | 19 <sup>24</sup> / <sub>25</sub> |
|---|----------------------------------|----------------------------------|----------------------------------|----------------------------------|----------------------------------|----------------------------------|----------------------------------|----------------------------------|----------------------------------|----------------------------------|----------------------------------|
| Кільк. робоч. днів                            | 260                              | 195                              | 170                              | 201                              | 231                              | 154                              | 272                              | 257                              | 262                              | 288                              | 293                              |
| „ читачів . .                                 | 1210                             | 1.060                            | 385                              | 212                              | 618                              | 311                              | 605                              | 832                              | 720                              | 924                              | 739                              |
| „ відвідувань                                 | 29.450                           | 9.723                            | 6.337                            | 7.567                            | 13.300                           | 5.302                            | 15.127                           | 30.957                           | 40.574                           | 73.401                           | 69.311                           |
| „ вимог . .                                   | 36.234                           | 14.578                           | 10.923                           | 13.814                           | 24.446                           | 8.836                            | 25.229                           | 42.748                           | 55.183                           | 89.633                           | 83.822                           |
| Незадовол. вимог                              | 7.461                            | 2.928                            | 2.518                            | 2.719                            | 7.751                            | 1.836                            | 3.783                            | 9.764                            | 13.320                           | 20.622                           | 16.672                           |
| Кількість відвідувань на 1 день .             | 113                              | 49                               | 38                               | 37                               | 57                               | 34                               | 56                               | 120                              | 155                              | 255                              | 237                              |
| Кількість вимог на 1 день . . . .             | 139                              | 75                               | 64                               | 69                               | 105                              | 58                               | 93                               | 166                              | 210                              | 312                              | 287                              |
| Кількість книжок прибуло (томів)              | 2.265                            | 9.907                            | 1.901                            | 1.276                            | 3.738                            | 355                              | 638                              | 367                              | 1.052                            | 1.356                            | 1.409                            |
| Кількість періодичних видань (назв) . . . . . | 277                              | 231                              | 183                              | 41                               | 5                                | 3                                | 4                                | 5                                | 12                               | 92                               | 121                              |

Зав. Фунд. Бібліотекою Дм. Теремець.



## Огляд літератури торговельного та промислового права <sup>1)</sup>.

Виучування та наукове опрацювання сьогочасного торговельного права взагалі, і радянського торговельного права зокрема, становить величезні труднощі: численні зміни увійшли в систему торговельного права, що її збудування вже давно встановлено, і ось вони то й потребують ще початкового та детальового опрацювання. У західно-європейському законодавстві та й науці, що його освітлює, помічається значне оживлення, і на це ми звернули були увагу вже в другому місці <sup>2)</sup>. Перед наукою радянського торговельного права стоїть не менше, а порівнюючи з західно-європейською наукою далеко більше перешкод. Грунтовне перетворення численної кількості інститутів, утворення нових органів для регулювання торгівлі та промисловости, новий напрямок діяльності, організація державної торгівлі та промисловости— все це викликає потребу попередньої та важкої розробки. Але надто ускладнює виучування та систематичне викладання нашого радянського торговельного права те, що швидко змінюється, невинно біжить і ніби то не знає спокою торговельне законодавство. Безперервна зміна законодавчого матеріялу утворює майже цілковиту неможливість побачити в друку працю, де не було б застарілих правових положень, і нарешті не можна не зазначити, що при всій рясності законодавчого матеріялу, він усе ж таки дуже бідний змістом у деяких частинах, а розподіл його нерівномірний, як це звичайно буває при фрагментарності законодавства. За приклад надзвичайної недостатности законного регулювання може стати хоча б така великої ваги галузь, як право банкове, вексельове, біржове та морське.

У царині радянського торговельного права ми можемо визначити видання праць, що являють надзвичайну різноманітність як за своїм змістом, так і за своїм призначінням.

Збірник статтів за редакцією Н. А. Торопова та Е. В. Меркеля „Правовые условия торгово-промышленной деятельности в СССР“ (Госизд. Ленинград. 1924. стор. VIII+280) являє досить різноманітний зміст. Поряд з питаннями про зовнішню та внутрішню торгівлю, що їх опрацьовано в статтях Штейна, Гольденберга, Рудаєва, подаються тут короткі нариси всього цивільного права та судочинства й права трудового— в статтях Варшавського, Торопова, Вальтера. Крім того окремих статтів присвячено концесіям та мішаним товариствам (Венедиктова), векселеві (Вальтера), кооперації, кредитовим установам, страхуванню (Поволоцького, Воеводського, Гінцберга), а також основним засадам організації промисловости СРСР (Мартинова) та

<sup>1)</sup> Див. „Техніка, економіка й право“ № 1(6). 1925, стор. 198—203.

<sup>2)</sup> Див. „Записки соц.-економ. Відділу Укр. Академії Наук“, т. II—III, 1926, стор. 367 і далі.

залізничному праву (Зельцера). У своєму цілому збірник, за думкою редакції „являє спробу подати, по силі, освітлення основних питань сьогочасного правового ладу ССРР в царині торгівлі та промисловости“. Окремі статті, з яких складено збірника, можуть стати за орієнтовочний вступ до висунутих ними питань. Проте суцільного малюнку правових умов торговельно-промислової діяльності в Союзі вони все ж таки не дають, а тому за підручник для тих, що вчать в ВУЗ'ах вони стати не можуть, хоча й той, хто починає студії, знайде в них низку корисних для себе вказівок.

Спробу „охопити в загальноприступному та систематизованому викладанні головніші частини законодавства за внутрішню торгівлю з точки погляду їх місця в загальній системі цивільного обігу, їх загального значіння та характерних властивостей“ являє колективне видання Хр. Бахчисарайцева, К. Граве й П. Ейбушпитца під назвою: „Вопросы законодательства по внутренней торговле“ (Изд. Наркомвнугторга. М. 1925, стр. 249 + VI).

У передмові зазначається таке: „Незадоволеність у основних одзначіннях і де-яка несистематичність нашого торговельного законодавства, яка залежить у значній мірі від тої обережності, з якою законодавець підходив до питання про регулювання стосунків, що йно виникають та що не виявили ще з достатньою ясністю своєї суті та питомої ваги, надзвичайно утрудняє ретельне приміювання та тлумачіння чинних законоположень“. Автори тому змагаються стати до допомоги робітникам торговельного промислового обігу в важкій справі приміювання та тлумачіння чинного права, а також запобігти утворенню одностайного уявлення про юридичні інститути.

Неповнота нашого законодавства, що добре відома авторам видання, яке ми рецензуємо, викликає з боку їх особливу обережність в доборі тих питань, що їх освітити вони заходились у своїй книжці. Звідси—навмисні, хоча й невірні прогалини в змістові.

Книжка, що її розглядаємо, може стати за підручник до загального та початкового ознайомлення з чинним законодавством. Коли не ставити ширших завдань, порівнюючи з тільки що згаданим, то треба визнати, що законодавчого матеріалу подано авторами тут задосить, викладання пресвадять автори за певною системою та її дотримуються. Зміст праці торкається вчення про суб'єкти права в торговельному обігові, про головніші торговельні інститути, до яких вони зараховують: биржі, торговельні палати, ярмарки, комітети риночних торгівців, з'їзди представників биржової торгівлі. Далі йдуть твердження про крам, цінні папери, фірми, крамове тавро, правила про фабричні рисунки та моделі й, нарешті, про торговельні угоди, а саме: купівлю, комісію, експедицію, поклажу в крамових складах то-що.

Усі зазначені питання з боку теоретичного не освітлюються й не мають в книжці певного та докладного розвитку; тільки в окремих випадках і лише в де-якій мірі автори їх торкаються. Тимчасом всі ці питання викликають немало заперечень, приміром усе те, що ввійшло до загального вступу, де автори промовляють за такі спірні та величезної з принципового боку ваги питання, як суть торгівлі, визначні риси торговельного законодавства то-що.

„Русское торгово-промышленное право“ проф. Вс. Удинцова. (Стор. 262) являє друге видання його курсу, що в цьому виданні не тільки його доповнено, але й по суті перероблено, порівнюючи з його першим виданням. Цілковита зміна нашого законодавства дала авторіві багатий матеріал для переробки.

І треба визнати, що автор зібрав різноманітні джерела з видатною енергією, скласифікував їх і, нарешті, опрацював. Багато розділів його книжки подають найцікавіші малюнки за становище нашого торговельного права з такою повнотою, якої трудно в інших авторів знайти. Можна сказати, що систематичне наведення законодавчих джерел виділяє працю проф. Удинцова, яку правники російські знають ще й з цілої низки інших його праць (Посесійне право, Горноземельне право та инш.)

яких він склав за тою-ж самісінькою метою та збудував на також старанно зібраному законодавчому матеріалі.

Автор витолковує поняття свого предмету та визначає царину, що становить чинність торговельно-промислового права; він спинається на окремих етапах розвитку нашого торговельно-промислового права, змальовує процес одержавлювання промисловости та торгівлі, розглядає й окремі торговельно-промислові угоди.

Окремого розділу присвячує автор студіюванню джерел торговельно-промислового права, їх примінювання та тлумачення, причому до обсягу свого досліджування привлащує й такі питання, яких, до речі будь сказано, рідко висовують, от як, наприклад, міжнародні торговельні угоди. Тимчасом найбільшої уваги надає автор вченню про діячів торговельно-промислового обігу, а також про торговельно-промислові заклади.

Поняття купця та підприємства стають за основні та центральні для справи збудування системи автора, і тому на них він спинається з особливою докладністю (стор. 76—198). Що-ж до окремих торговельно-промислових закладів і правостосунків, що в звязку з цим виникають, то їм автор у своїй праці вділяє далеко менш уваги та місця (стор. 202—262).

На думку автора, торговельно-промислове право становить група норм, які визначають взаємини купців—промисловців проміж собою та третіми особами (прираховуючи до них і державні підприємства), а також відношення до торгівлі та промисловости з боку держави, яко влади авторитетної (пор. стор. 5).

Трохи далі автор промовляє, що торговельно-промислове право являє систему норм приватних та публічних, які стосуються до торгівлі та промисловости. Ось це твердження відрізняється від пануючого, за яким право торговельне утворюється з сукупности норм, що регулюють торгівлю (в юридичному розумінні) і складає систему приватно—правових норм, які існують поруч з системою цивільного права (а на погляд де-яких учених, торговельне право являє тільки особливу галузь цивільного права, яка стосується до торгівлі в згаданому вище розумінні).

Щоб розв'язати питання про предмет та зміст торговельного права, автор звертається до історії та законодавчої практики, подаючи низку корисних указівок та відомостей (порівн. стор. 6 і наст.). Виявляючи становище цього питання в наші часи, автор доходить висновку, що двох приватно правових систем не існує, а що можливо припустити лише дуалізм приватних норм—торговельних та цивільних, і що норми ці можливо викладати в окремих кодексах та наукових системах, але й можливо їх об'єднати, сполучити.

Проте справа йде не про утворення єдиного права для цивільного та торговельного обігу, принаймні тепер, додає автор (пор. стор. 9). І швейцарський законодавець, що зближує торговельні норми з цивільними та дає їм обом місце в своєму Праві Зобов'язань не намагається уніфікувати приватне право, не зважаючи на прямування до цього з боку самого обігу. Він зводить до одної системи інститути, зазначивши особливості правових норм для торгівлі таким же самісіньким способом, як до загальної системи цивільного права заносяться особливості права земельного гірського та водяного.

З другого боку визнання можливости сполучити норми приватного торговельно-промислового права з цивільним, не виключає, на думку автора, відокремленого викладання їх, чи то будь у кодексі, чи то в курсі. І таке відокремлення торговельно-промислового права в окремий предмет може здаватись навіть потрібним, коли зрідкості традиційного погляду на предмет, що він ніби то виключно стурдує торгівлю, і коли визнати факт ускладнення торгівлі через промисловість та приватно-правового матеріалу через публічно-правовий (стор. 10).

Ось така точка погляду автора одзначає весь дальший зміст його праці. Ця концепція пояснює нам, чому автор такої великої уваги вділяє справі виучування торговельно-промислового закладу, поруч з тим тлумачучи, як приватно-правові, так і публічно-правові стосунки, що їх сконцентровано в торговельно-промисловому закладі (пор. стор. 169 і наст.). Поряд з тим автор не спускає з ока на-

вести норми цивільного права та освітлювати їх, іноді з більшою докладністю, ніж це звичайно роблять підручники цивільного права. Автор уважливо стежить за літературою, і це саме надає надзвичайного інтересу його праці.—

Підготовлений читач у книжці проф. Удинцова знайде багато цікавих, цілком самостійних точок погляду, що їх він послідовно дотримується на протязі всієї його роботи. Разом з тим, обстоюючи свої погляди та подаючи відповідь на зауваження критиків першого видання його „Руского Торговельно-Промислового Права“, автор, з приводу численних найважливіших питань науки торговельного права, висловлює свої думки та дає оцінку різних, що в науці існують, поглядів.

Що ж до тих, що починають студіювання, та учнів, то для них книжка проф. Удинцова, на наш погляд, буде являти великі труднощі. Автор виставляє для читача серйозні вимоги.

Поточний законодавчий матеріал, що його використав був автор, швидко старіється й вимагає поповнення. Сам автор хоче вважати це видання за вступне. Можна тільки побажати, щоб дальші видання цієї цікавої книжки вийшли як найшвидче.

Цілком інший характер являє „Система советского торгового права“ проф. В. М. Гордона. Харків, 1924, стор. 123.

У передмові автор промовляє: нехай законодавець та органи державного регулювання продовжують з поспішним темпом нормувати життя, зі всім її ряботинням та різноманітністю фарб, але вже й настав час для того, щоб підбити хоча часткові підсумки роботи. Справа збирання правових норм, що регулюють торгівлю країни, становить чергове завдання правників. Вони зобов'язані знати право країни не лише, як окремі норми, що їх розпорошено за часи видання, та за предмети регулювання, але, як єдине суцільне. Це потрібно й для того, щоб було видко ось це ціле, оскільки воно встигло утворитись, так і для того, щоб прогалини, які вимагають поповнення, були ясні. Уже настав час, не обмежуючись працею по окремих актах, заходитись до їх систематизування.

Безперечно—додає автор—матеріалу, що торкається нашої внутрішньої торгівлі, ще замало для того, щоб заповнити все те, що потрібно для системи права в розумінні догматичному. Прогалини, яких поки що в чинному праві помічаємо, примусили пристосувати догматичну систему до того, що вже в ньому існує. Отже вираз „система“ має тут значіння „систематичного звіту“. Назва „система“ поставлено в оглаві, як вказівка на ту мету, що при складанні цієї праці, її було висунуто, і саме: не тільки зібрати розпорошений матеріал в одно ціле, але й намітити його місце в тій галузі права, що її становлять норми, які регулюють нашу внутрішню торгівлю.

Намагання систематизувати матеріал в царині торговельного права являє найголовнішу рису праці проф. В. М. Гордона. Такий нахил уваги автора призвів те, що зміст його книжки легко оглянути та засвоїти. Це найбільш стотується—треба визнати—до перших частин книжки, які репрезентують систематизацію органів регулювання торгівлі та органів, що торгівлі допомагають. Становище, функції та роля центральних органів, їх взаємини з місцевими органами—про все це викладено надто чітко та ясно. У дальших частинах автор торкається об'єктів торгівлі, її суб'єктів, права торгівлі, визначає умови переведення торгівлі, викладає вчення про торговельне підприємство та його склад.

Частина сьома містить угоди, що їх зв'язано з торговельним підприємством (стор. 84—112), а восьма—торговельну юрисдикцію та конкурсне виробництво (стор. 113—119). У цих частинах автор викладає свої думки надто стисло: він тільки намічає інститути, не подаючи докладної аналізи, і про це треба жалкувати тому, що тут мова йде про важливіші торговельні угоди, і саме тут цілковита можливість з'ясувати відмінні риси торговельних угод, збудувати їх систему, а разом з тим показати потребу мати окремі торговельні закони, за яких автор промовляє (на стор. 6 та наступ.)<sup>1)</sup>

<sup>1)</sup> Порівн. другу працю тогож автора: „Дух законів торгових“. Харків. 1924. стор. 17.

Прогалини в чинному праві примусили дуже часто звертатися до різного роду проєктів, зокрема до проєкту Торговельного Зводу. Безперечно, що цей матеріал ще швидче старіє, ніж матеріал законодавства позитивного. У наші часи, коли багато інститутів, що їх проєкт передбачав, було переведено до життя через спеціальні закони, наше чинне торговельне право стало повнішим за своїм змістом. Тому воно потребує дальшого наукового опрацювання.

„Торговельне правознавство“ М. І. Мітіліно, що його випустив з друку Держвидав України р. 1925 (в той час як передмову помічено 11 серпня 1924 р.) становить за своє завдання задовольнити потребу мати підручник для торговельно-промислових шкіл.

На протязі змісту своєї невеличкої книжки (всього 196 стор. причому 158 стор. відведено викладанню, а решта—на додатки) автор цілком систематично та докладно подає про всі найважливіші питання торговельного правознавства. Книжку збудовано в такий спосіб, що після загального вступу, де з'ясується поняття про торговельне право, його джерела та наукову літературу, міститься п'ять частин, а саме: торговельне підприємство, форма та ин.; суб'єкти та об'єкти торговельно-правових стосунків; окремі договори й арбітражні комісії.

Найбільшу увагу, і на нашу думку цілком ретельно, звертає автор на тлумачення поняття „суб'єктів торговельних правових стосунків—цієї царини найтрудніших проблем торговельного права та окремих договорів“. На превеликий жаль, мало місця залишилося для студювання такого ґрунтового питання, як торговельне підприємство.

Автор послідовно переводить догматичну методу, викладаючи свої твердження. Він уважливо стежить за юридичними джерелами, і на цьому ґрунті стоячи, будує свої думки, свої висновки, освітлює засаду та мету правових норм. Але ця книжка, що її складено за цілком витриманою юридичною методою, чи не буде вона становити труднощів для зрозуміння та засвоєння слухачами? На нашу думку, було б дуже доцільно освітлювати ті життєві стосунки, що їх регулювати повинно торговельне право, висовуючи господарчі потреби та вимоги, що їх обслуговує торговельне право. Можливо, що розмір книжки не дав авторові спроможности цілком розгорнути свої думки в цьому напрямкові та в тому повному х обсягові, що було б дуже бажано бачити для повного успіху книжки.

Тим часом треба зазначити, що проф. Мітіліно в своїй книжці вмістив чимало зразків, а саме: різних договорів, документів, цінних паперів, реєстрів то-що. Тут варт підкреслити надто велике значіння цього матеріалу, що його подано в зразках. Вони надзвичайно полегшують початкове ознайомлення слухачів з правничими питаннями, що до їх виучування вони приступають, заводячи їх до самого осередку питань, які становлять основну засаду студювань у цій царині права. Для ВУЗ-ів книжка проф. Мітіліно може стати за цілком влучний конспект торговельного права, який одначе замінити підручника не може. Отже побажаємо, щоб у найближчому часі було видано підручника торговельного права, якого потреба тепер так відчувається та який би цілком задовольнив цю потребу.

До цього додати варт, що не мало труднощів викликало видання книжки проф. Мітіліно українською мовою. Першу й головну трудність становила неусталеність правничої української термінології, і це, на нашу думку, буде ще досить часу ставати за перешкоду до складання праць українською мовою. Але ми з задоволенням повинні зазначити, що перші кроки вже зроблено, і проф. Мітіліно виконав своє завдання цілком влучно.

Автор книжки не зрікається давати дефініції тих понять, що над їх тлумачінням він працює, і здебільшого вони цілком справжні, становлять ясне та певне розуміння суті торговельних інститутів, розв'язуючи ретельно питання, які торкаються кожного з них. Ми не ставимо тут за своє завдання подавати аналізи спірних в науці торговельного права питань.

Що ж до правничих джерел, з яких користуючись проф. Мітіліно складав свою книжку, то треба зазначити, що вони являють законодавчі загальні матеріали не тільки СРСР, але і крім того українські. Будуючи своє викладання, проф. Мітіліно користується з кожного випадку, щоб зазначити, а іноді й підкреслити властиві риси українського законодавства. У цьому полягає особлива цінність праці проф. Мітіліно, коли порівнювати цю працю з іншими, що беруть на увагу й ґрунтуються тільки на законодавчому матеріалі—загальному для всього Союзу.

Проф. А. Крестер.

*Ostrecht*, Monatschrift für das Recht der osteuropäischen Staaten. Herausg. Dr. H. Freund, Dr. Loewenfeld, Dr. U. Rukser. Dec. 1925 Heft 4. S. 465—592.

Більш або менш випадкові статті, повідомлення та інформації про право нових держав Східної Європи, починаючи з року 1925 змінюються на постійні відділи, що окремо йому присвячуються, напр.; Heft 4, 1925. Прагерівської *Bibliographie der Rechts und Staatswissenschaften* подає систематичний загальний огляд нашої юридичної літератури, що склали його Є. І. Кельман та М. А. Чельцов-Бебутов та навіть нові спеціальні журнали „*Ostrecht*“ так само, як і „*Zeitschrift für Osteuropäisches Recht*“, що видає *Osteuropa Institut in Breslau* за редакцією проф. R. Schott і проф. F. Schöndorf, має на увазі не східне право, а право Східної Європи—Чехо-Славії Польщі, нашого Союзу, Фінляндії, Надбалтики, Угорщини, Південно-Славії, Болгарії, Румунії.

Зацікавлення німецького читача до Східного Європейського права очевидячки остільки велике, що присвячені йому спеціальні журнали, виходять друком у повнім обсягу звичайного свого складу—своєрідні статті, що до окремих питань, огляд діючого законодавства, судової практики, бібліографія з оглядом періодичної літератури окремих країн.

Четверта Heft *Ostrecht*-а, що лежить перед нами, містить три оригінальні праці. 1. Берлінського адвоката A. Asch-а, про Румунське акціонерне право, що виявляє з себе короткий коментарій. 2. Відома за нашим журналом стаття Є. І. Кельмана про розвиток виробничих сил, як головна ідея радянського права, та 3. Варшавського адвоката Langrod-а про нове польське промислове оподаткування, що теж являє пояснення до нового закону.

Остання частина має інформаційний характер.

Побажаємо щоб цей скромний почин розвивався надалі.

Професор М. І. Мітіліно.

I. Bender—W. Weber. Wichtige Rechtsbegriffe und Rechtsregeln in Zeichnungen. Berlin. 1923 Leit. 164.

Нині, коли всіляке спрощення та полегшення процесу передачі знаннів у шкільній роботі, досягає, як це здається свого апогея, цікаво поліпшити спробу Bender-Weber-а систематизувати розрізнені спроби цього роду в правознавстві.

Абстрактність юридичних норм і точність правових дефініцій, що до вживання їх в життьових взаєминах, а особливо в випадках діяння цілої сукупности завжди становили великі перешкоди для викладачів права.

Для зафіксування свідомости студентів до викладеного матеріалу, він мав лише один спосіб—фонетяку. Але, як це видно з досвіду, цей спосіб навіть у розпорядженню найталановитіших педагогів, не був за цілком достатній.

Ось тому чимало навчителів права природньо вдавались до графічної методи, конкретизуючи правові матерії малюнками, які своєю ясністю та безпосередністю захоплюють увагу слухачів та стимулюють самостійне пророблення того, що подається в учителевому слові. Малюнок стає також одночасно і за чудовий засіб, що до закріплення в пам'яті наукового матеріалу.

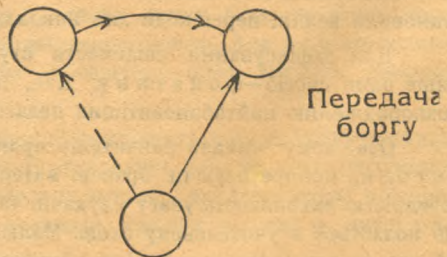
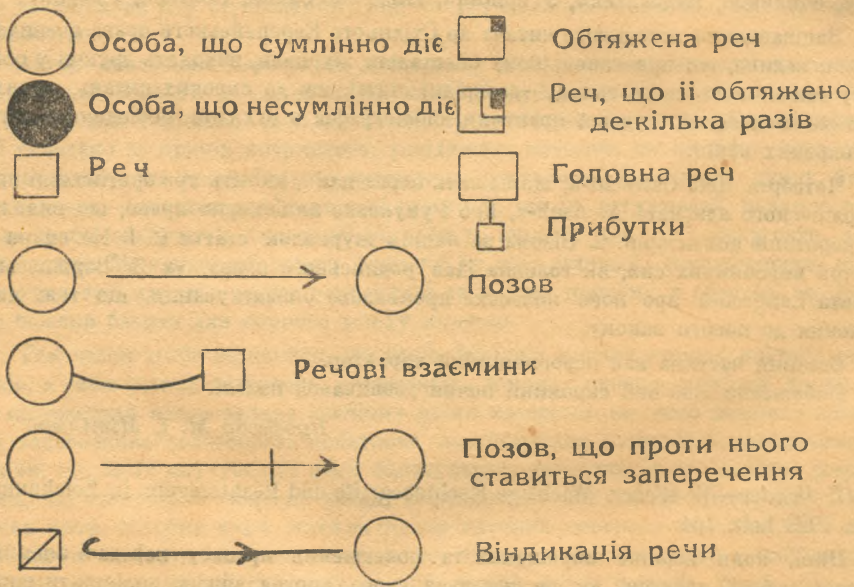
Адже не дивно, що статистика й логіка, філософія та наука про народне господарство за нових часів, не кажучи вже про такі науки, як медицина, фізика, астрономія та інші, широко користуються з графічної методи, як з головного педагогічного способу.

Що до юриспруденції, то цю методу заведено поки що в найменшому розмірі, лише в формі уривчастих та випадкових прикладів, що до окремих авторів (Krückmann, Kuntze, Hellwig, Kohler, Pollack, Poincare і т. ин.).

Bender-Weber графічно накреслюють цілі парини правних взаємин. Але вони ще дуже далеко стоять від систематичного переведення графічної методи у всій парині приватного права. Тут вони довільно беруть тільки де-які нечисленні інститути приміром, абсолютні права та відносні, представництво, юридична особа, права власника, делікт, нестатки волі при умовах, збитки та їх відшкодування, цесія, безпідставне збагачення, позови з приводу власності, реалізація векселя, заставне право, майнові взаємини подружжя то-що.

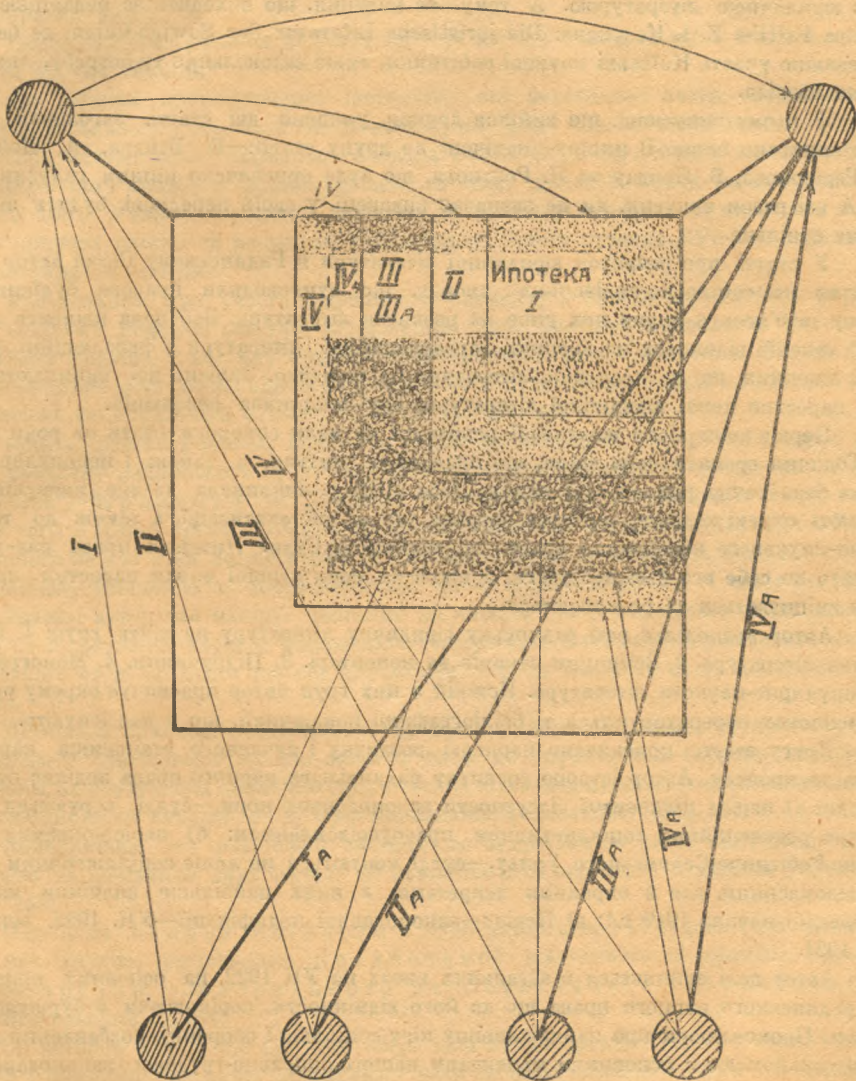
Графічне накреслення де-яких більш менш простих юридичних поняттів, говорить саме за себе, як чудовий засіб що до їх достатнього і конкретного формулювання. З другого боку складні поняття приводять до зовсім неприємної графіки. Дивись наприкінці мал. другий.

Професор М. І. Мітіліно.





СТЯГУВАННЯ ЗА ІПОТЕКОЮ З НЕРУХОМОГО МАЙНА,  
що обтяжене крім того отчинним та рентним боргами



*Bibliographie der Rechts- und Staats—Wissenschaften. Berlin. 1925, Heft 4.*

Die juristische Literatur der Sowiet—Union. Entwicklung und Bibliographie. Redigiert von Professor E. Kelmann (Kiew) unter Mitwirkung von Rechtsanwalt D-r H. Freund (Berlin).

1. Die Entwicklung der juristischcen Literatur in der Sowiet-Union. Von Eugen Kelmann, Kiew.

2. Das Straf- und Strafprozessrecht des Sowiet—Union. Von Professor Michael Tschelzoff—Bebutoff, Kiew.

Як би там не ставились чужоземні держави до Радянського союзу, а самий уже історичний факт існування соціалістичних республік не може не викликати за кордоном прагнення,—слідкувати та цікавитися розвитком держави трудящих. І це зацікавлення торкається всіх боків нашого життя, а зокрема нашого права.

Уже здавніх давен чужоземні автори в своїх працях торкаються питань радянського права. Але до теперішнього часу широкі верстви чужоземних юристів, все ж не було ознайомлено з історичним розвитком та сучасним станом нашого права та з юридичною літературою. А тому, те видання, що виходить за редакцією професора КІНГ-а Е. І. Кельмана: *Die juristische Literatur der Sowjet-Union*; де беруть, переважно участь Київські наукові робітники, лише задовольняє ту потребу, яка вже давно назріла.

У цьому випускові, що вийшов друком, уміщено дві статті, заголовки яких уже виписано вище. В інших—намічені до друку статті:—В. Вакара, А. Доброва, М. Гершонова, Б. Ландау та Я. Розанова, що буде присвячено іншим галузям права. А всі разом випуски, як це зазначає видавець у своїй передмові, будуть являти єдине суцільне.

У статті про розвиток юридичної літератури в Радянському Союзі автор спинається на соціально-політичних умовах, що супроводили правове будівництво Союзу та з'ясовує вплив цих умов на розвиток літератури. Заборона вживати „старих“ законів відбилася на значінні дореволюційної літератури в революційні часи. Своє значіння, що до практики, література ця втратила. Замість неї виникають молоді паростки нової юридичної літератури, яку викликала революція.

Перші роки після жовтневої революції не мали спромоги стати за роки плідні. Тодішня громадянська війна, що опанувала життям, а також і непопулярність права безперечно робили свій вплив. Доба НЕП-у викликала де-яке зворушення: Видають окремі кодекси: виникає потреба, що до систематизації, а також до теоретично-наукового оброблення права, що вживають Суди. Питання права раз-у-раз ваблять до себе все більшою увагою, а кволі за часів першої епохи паростки літератури зміцнюються та розвиваються.

Автор розподіляє всю радянську юридичну літературу на п'ять груп: 1. Періодична література. 2. Збірники законів та коментарі. 3. Підручники. 4. Монографії і 5. Популярно-наукова література. Кожній з цих груп автор присвячує окрему увагу. У висновках перераховуються ті бібліографічні покажчики, що в нас існують.

Другу статтю присвячено нарисові розвитку і сучасного становища карного права та процесу. Автор історію розвитку радянського карного права поділяє на три періоди: а) період цілковитої відсутності законодавчих норм,—судді керуються виключно революційним соціалістичним правосвідомленням; б) період-окремих декретів Робітничо-Селянського Уряду,—судді керуються не лише соціалістичним правосвідомленням, але й окремими декретами, з яких найбільше значіння мають: „Основные начала 1919 г.“; в) Період—законодавчої кодифікації—УК. 1922, основн. нач. 1924.

Автор далі спинається в загальних рисах на УК 1922, на основних принципах радянського карного права що до його відмінності, порівнюючи з буржуазним правом. Промовляючи про найважливішу міру соціальної оборони—позбавлення волі, автор ознайомлює з основними моментами нашого виправно-трудового законодавства (ИТК). Де-кілька рядків присвячено карному процесові.

Подаючи огляд радянської криміналістичної літератури, автор в коротких рисах спинається на найважливіших працях, що вийшли, а наприкінці статті прикладає покажчик головної літератури в галузі карного права та процесу.

У прикращих увагах автор дає кілька рядків „Міжнародному Союзу Радянських криміналістів“, де знайомить читача з принципами та головними засадами цього союзу.

Н. С—ий.

Д. Б. Рубинштейн. Уголовный суд РСФСР. (Система и производство) ГИЗ. Москва. Тир. 5000. (Институт Советского права).

Ця праця становить першу спробу систематизації тих норм, що регулюють організацію та діяльність Радянського карного суду, і ось це саме могло б приму-

сити поставитися вибачно до звичайних хиб, але ця книжка має тавро: „Института Советского права“, намагаючися правити за підручника для ВУЗ'ів; тому це примушує подвійно та дозволяє суворіше поставитися до великої кількості помилок та авторових хиб.

Перш над усе „учебник для ВУЗ'ов“, не містить в собі теорії, а уявляє з себе переказ діючих законів.

До жадних процесуальних інститутів, які переглядає автор, не подається юридичного аналізу і навіть їх не одзначається. Що таке обвинувачення, та які його види, матеріальна і формальна оборона і типи такої організації, яка саме при рода цивільного позову в кримінальній процесі, в чому полягає істота безпосередности (пор. ст. 160), а також принципа змагання та розшуку, віддання судові, яка юридична природа касації та ревізії за УПК, про це нічого студент ВУЗ'а за книжкою Рубінштейна не знатиме.

Усе питання про участь народного елемента в кримінальній суді та його формах автор освітлює, подаючи ось такі зауваження: цей інститут „извращен Законодательствами Европы, у нас ему придано судебно-политическое значение“ (72); та далі: „суд шеффенов есть разновидность французского суда присяжных (!), носящий (ая) германский национальный оттенок“ (34). Не багато, але сильно!

Єдина частина книжки, яка щось подає, це вступний, історичний нарис про етапи розвитку радянського суду, що написано під величезним впливом: „Судоустройства“, — Криленка та „Очерков по истории судоустройства“ — Бермана, а крім того в ньому треба відокремити першу главу про дореволюційні суди в Росії: вона нічого не має крім незмістовних, ушипливих фраз та невірних вказівок (напр. про постійну діяльність за дореволюційної доби військово-польових судів ст. 12).

Взагалі автор має маніру: змагання на кожному кроці дошкулити буржуазному судові та буржуазній науці й підкреслити (часто-густо недійсну) принципову одміну радянського суду; до цього ще він плутається що до теорії та скеровує до облуди читачів.

Де-кілька прикладів: „Буржуазно-правовые системы, строящие уголовные суды по признаку пригодности их для защиты прав не трудящихся (курсив авторів)... построены на следующих политико-юридических началах: а) предметная компетенция, б) инстанционный порядок и в) функциональное разделение“ (44).

Виявляється, що радянська система не будується за цими основами, — „она построена на сочетании двух начал: а) единства и б) оседлости судебных учреждений...“ (45).

Що це за основа осідлости і куди автор ховає ті судові інстанції, що в нас існують, розрізнення предметової підсудности та розподіл органів суду, на органи попереднього та остаточного переведення, де є його власний секрет!

За автором видно, що при суді існує ціла низка органів: слідчі, обвинувачувачі (?) і оборонці, без яких: „немыслимо было бы осуществление судом его судебно-административных функций.“ (31).

Але ми до цієї доби, йдучи за Фойницьким та за іншими буржуазними вченими та тлумачучи статті „Положения о судоустройстве и УПК“, вважали, що і слідчі і оборонці виконують судові, але не адміністративні функції.

Довідуємося також, що „губернский суд, как судебно-административный центр губернии, организован по началу единоличному. Тот же губсуд, как чисто судебный орган, организован по принципу коллегиальному“ (54).

Аджеж відомо, що головні адміністративні, дозорні та дисциплінарні функції Губсуду належать його пленуму, а тому ледве це можна визнати за виявлення основи одноособовости.

Про прокуратуру ми довідуємося, що вона: „исторически связана с защитой в суде...“ (85); фраза, зрозуміла без пояснень, можливо лише для де-кількох спеціалістів, та й то двозначна. Прокурор: „утверждает обвинительные заключения следо-

вателя" (87), це—просто невірно. (пор. ст. ст. 229 і 240 УПК РСФСР!). Суд у нас по всім делам коллегиальный"—твердить автор (154), забуваючи про порядок судових наказів.

Бажаючи, хоч щоб там ни було, підкреслити різницю між радянською адвокатурою та буржуазною, автор доходить до комізму: ця різниця полягає в тому, що Радянська адвокатура, як він каже: „обязана вносить процентные отчисления на содержание консультаций и президиума..." (90—91). Між иншим, ми далі помічаємо що він категорично, але не цілком обгрунтовано, відкидає т. звану „професіональну тайну“, оборонця (125).

Мимохіть автор робить глибокодумні зауваження, з яких ми довідуємося, що таке адміністративна юстиція... це Надзвичайна Комісія та ДПУ!! „Административная юстиция в первые годы нашей революции (ВЧК) и теперь еще (ГПУ) играет значительную роль“ (97). За одну з головних основ, на яких будується УПК РСФСР, вважає треба: „вынесение решений на основании революционной совести, а не бездушной формы“ (98) і т. ин. т. ин.

Вся остання частина книжки,—рух процесу,—є або дослівне повторення, або переказ своїми словами тексту УПК, що їх прикрашено цінними практичними авторими вказівками, наприклад: „Когда предварительное следствие начато..., следовательно прежде всего составляет мотивированное постановление о привлечении данного лица (!) в качестве обвиняемого!“ (145). Біда, що на початку слідства „данные лица“ бувають уже і не так часто. А ось ще сентенція: „Уметь деловито изложить свои доводы в заключительной речи зависит только от самого произносящего ее“... (164).

Для повної характеристики книжки треба додати, що автор має хворобу „хлѣсткости и остроловия“ (пор. ст. 9—10, 119, 165, 176 і т. ин.) та без жалю нівежить російську мову.

От зразки його стилю: „тайна от советского суда, как причина недопустимости защитника быть свидетелем, есть вольное толкование“ (125), „Но о том, что процесс кассационные департаменты портили. никто отрицать не станет“ (176), „чтоб была обеспечена населению доступность к суду“ (105), „вправе подавать кассационное обжалование“ (179).

Висновки ясні. Директор Інституту Радянського права проф. Гойхбарг, не читаючи книжку, поклав свого редакторського грифу і ввів в оману Держвидав. Боюся, що Російський Держвидав разом з інститутом ввели в оману багатьох студентів.

*М. Чельцов.*

*Проф. А. Ф. Евтихивев.* Основы Советского административного права. Юридическое Издательство Н. К. Ю. У. С. С. Р. Харьков. 1925 г.

Російська юридична література не багата працями, що присвячені були б адміністративному праву. Через те зрозуміло, що й кожна нова книжка в цій галузі правознавства, що виходить у світ, викликає велике зацікавлення.

От чому праця проф. Євтіхієва, що має при тому ще й на меті дослідити підвалини радянського адміністративного права, гідна уваги правника, і її треба позначити.

Ім'я автора „Основ советского административного права“ в юридичній літературі відоме. Зазначена праця, як це видно з передмови, являє перероблений та доповнений курс лекцій, що викладав був автор протягом р. 1918—1925 з радянського адміністративного права по різних ВУЗ'ах.

Учбовий Підручник, що за нього вважаєти випадає працю проф. Євтіхієва—„Основы советского административного права“ повинен задовольняти вимоги що до належної повноти матеріялу, ясности та простоти викладання, які забезпечувати мусять засвоювання його учнями.

Поглянемо, чи цілком відповідає цим вимогам та праця, що її ми розглядаємо.

Праця проф. Євтіхієва містить у собі передмову й п'ять частин, яких розподілено на 24 розділи, на 330 сторінках.

У передмові автор становить загальне розуміння адміністративного права, його зміст, відношення до других наук (розд. I) і джерела його (розд. II). Далі перші три частини (розд. III—XII) присвячено загальній частині, а останні дві (розд. XIII—XXIV) — особливій частині науки адміністративного права. При тому частина перша обіймає науку про радянські адміністративні установи. Тут автор розглядає загальні принципи устрою адміністративних установ (розд. III), союзні установи, що виконують адміністративні функції (розд. IV), осередкові адміністративні установи в союзних республіках (розд. V), їх наркоми (розд. VI), місцеві установи (розд. VII), Публічно-правні установи (розд. VIII) та урядових осіб (розд. IX).

Таким чином ця частина подає правовий матеріал що до устрою та функцій адміністративних установ Радянського Союзу і почасти сьогочасних західно-європейських держав; у ній автор промовляє навіть за форми адміністративної діяльності в цих державах. У другій, вельми коротенькій обсягом, частині промовляється за акти як однобічні (розд. X) так і двобічні (розд. XI). Нарешті, 3-я частина, ще коротша, містить науку про публічно-правові стосунки, (розд. XII).

Щож до так званої особистої частини праці, то четверта частина її містить учення за адміністративну діяльність в різних галузях управління, а саме: охорону прав особи (розд. XIII), охорону революційного ладу (розд. XIV), в царині промисловости та торгу (розд. XV), в сфері пристосовання праці (розд. XVI), в царині піклування (розд. XVII), забезпечення людности оселями (розд. XVIII), оздоровлення життя людности (розд. XIX) і народньої освіти (розд. XX). Нарешті в останній (п'ятій) частині промовляється про забезпечення закономірности в царині управління. Тут іде мова, окрім загальних уваг про забезпечення закономірности (розд. XXI), а також і про юрисдикційну діяльність адміністрації (розд. XXII), про адміністраційне правосуддя (розд. XXIII) та відповідальність держави за шкоди. (розд. XXIV). Короткий зміст книжки, що подано, вказує, що при розподілі матеріялу адміністративного права автор додержувався так зван. колективістичного напрямку в науці адміністративного права, тоб-то системи, яку прийнято у французьких та італійських адміністративістів.

Хоча книжку найменовано „Основи радянського адміністративного права“, але автор у ній викладає не тільки стале адміністративне право радянських республік; торкаючись різних питань, він подає зміст західно-європейського права.

Поряд з тим при викладанні тих або інших розділів автор користується з порівнюючої метоли, з'ясовуючи відповідні інститути з погляду законодавства Р. С. Ф. С. Р. і рівнолежно-адміністративного права У. С. Р. Р. Зміст праці свідчить за те, що автор старанно зібрав та вивчив літературу адміністративного права як російську, так і чужоземну, і зосібна сьогочасну. Вартість книжки збільшується через те, що, описуючи окремі правові інститути, автор бере на увагу законодавчий матеріал, в широкому обсягові, не обминаючи й новішого. Властивість викладеного полягає в тому, що перш, ніж освітлювати те або инше питання, автор дає вичерпуючого показчика літератури, що до нього стосується.

Мова книжки легка та стисла занадто. За видатну її властивість вважати треба едність та старанність догматичного викладання.

Серед инших позитивних рис, що вони примушують визнати за книжкою пр. Євтіхієва значіння поважної праці, належить позначити те, що в ній вміщено так звану особиту частину науки адміністративного права. У цій галузі праця проф. Євтіхієва відрізняється від праць проф. Ковалевського—„Основные черты советского административного права“ і почасти проф. Елістратова—„Административное право Р. С. Ф. С. Р.“.

Тим часом в праці проф. Євтіхієва є хибн, що їх визнає й сам автор. Так, передусім, на стор. 81—84 не точно показано склад ЦВК'у й президії ЦВК'у Союзу С. С. Р.

Намагаючись у першій частині подати про форми адміністративного ладу та адміністративної діяльності в межах радянських республік, автор цитує закони, що вже втратили свою силу. Так одніи в справі організації адміністративних установ

в У. С. Р. Р. що відбулась у зв'язку з переходом на 3-х ступневу систему, вміщено в законі 1 Липня 1925 року,—в праці проф. Євтіхієва містять це в примітках.

Разом з тим, згідно з новими законами губерніяльні органи управління (себто Губвиконкоми) скасовано, а губерніяльні Комісії, що розглядають суперечки що до стягання податків, замінено так зван. округовими; тим часом питанню за організацію губерніяльних установ, в праці проф. Євтіхієва відведено тільки один розділ (§ 35). Ось тому те, що розповідається про організацію округових установ, округового управління, влади по місцях,—не одбиває діючого радянського законодавства. До речі сказати, перша частина книжки в зазначених межах вимагає переробки. Автор зазначає, що в законодавстві Союзу бракує вказівок що до часу, коли ввійшли в силу союзні закони (стор. 40, в кінді), а проте союзні закони містять у собі точні правила що до цієї справи. (Соб. зак. Союзу С. С. Р. за 1925 р. № 8, стор. 44). Наука про надзвичайні засоби до охорони революційного ладу (стор. 230—231) не відповідає суті союзного закону в тій частині, що торкається випадків, коли-що оголошується місцевість у стані надзвичайної охорони, а також норм військового стану (Соб. Зак. Союзу С. С. Р. за 1925 г. № 25, стор. 166). Нарешті, промовляючи за заходи держави що до лісового господарства, автор взяв на увагу постанову Вупвк'а й Совнарком'у від 27 Травня 1925 р.—„о лесах трудового пользования, за підставою цієї постанови допускається передача лісів у користування трудящих, що їм надається право даремного користування по всіх лісах лісовими угіддями, алеж з де якими одмінами (Соб. Узак. 1925 г. № 28, стор. 222). Додати випадає, що в книзі цієї є дрібні хиби, а саме: друкарські помилки (Див. стор. 164, 210, 212, 214 та инш.)

Опріч зазначених хиб, треба ще що до змісту праці згадати за нерівномірність розподілу матеріялу, то-б то непомірність де яких її частин. З цього боку частина, де промовляється за науку публічно-правових стосунків, а також і де-які розділи особистої частини (Розд. XVI—про державне регулювання стосунків, що виникають у царині примінюваня праці; розділ XVIII—про заходи для забезпечення населення оселями; розд. XIX—про заходи що до оздоровлювання життя населення; розд. XX—про народню освіту) подано дуже коротко, порівнюючи з иншими відділами. При такій системі викладання багато істотних питань безперечно не набули належної ясности.

Разом з цим автор, промовляючи за науку про форми адміністративної діяльності, за невідомими міркуваннями, не торкається питання про так звані примусові уповноваження адміністративної влади, а саме: адміністративне заслання, вживання зброї і закликання війська для допомоги адміністративній владі; частину про надзвичайні уповноваження адміністративної влади вміщено до розділу про охорону революційного порядку; питання-ж про реквізиції та конфіскації увіходять до розділу про адміністративні події.

Усі зазначені неточності та хиби однак-же не зменшують помічених гідностей розглянутої праці. Праця проф. Євтіхієва вважатись повинна за корисний вклад до російської правничої літератури. Її складено чудовою мовою, вона містить багато коштовного наукового матеріялу й задовольняє вимоги, яким повинен відповідати підручник для учнів ВУЗ'ів.

На остаток тільки виникає побажання, аби в повому виданні всі зазначені помилки було виправлено.

Проф. М. Товстоліс.

*А. П. Чулошников.* „Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен“.

Ч. I. Древнее время и средние века (Труды Общ. изучения Киргизского Края, вып. V), Оренбург, 1924 г., стр. XII. 291.

У теперішній час кількість казак-киргизського народу можна визначити числом коло 8 міль, а обшир, що займає він, з заходу на схід,—від Волги до Паміри, Алтая і Торбогатая, а з Півночі на південь—від Омська до Хіви—Самарканда. Ця про-

сторінь дорівнюється приблизно  $\frac{1}{4}$  всієї Європи. Властиво „киргизів“ всього кілька сот тисяч (вони живуть у країні Паміра й Тянь-Шаня). Отже, фактично треба говорити тільки про козацьку народність, що її неправдиво називають киргизькою, і що її основний осередок живе в Сир-Дар'їнському краю (коло 2 міль.), складаючи 60% всього місцевого населення, а на північ і на схід—72% с.-т. козаки скрізь тут переважають кількістю місцевого населення.

Козацька народність витворилась видимо з половини XIV в. (без сумніву з половини XV в.) з мішанини різних тюрських, монгольських і мішаних народностей, до того тюрські племена все таки складали основну частину цієї мішанини. А що до „киргизів“ (чи, як ще їх инакше називають „кара-киргизів“), то ця тюрська народність, що існувала ще до Р. Х., змішалась тодіж з енісейськими остяками, через що їх тюрський тип антропологічно відмінився, але опісля (в XV в.) основна частина козаків влинула в свою чергу на киргизів, через що в лінгвістичному відношенні киргизи наблизилися до козаків вимовою (тим відійшовши від мови енісейських остяків).

Історія середне-азійських степів уявляє собою на протязі цілої низки віків котел, де змішувались, розчинялись, зникали, відкиля виходили й куди приходили тюрські й почасті монгольські народності, й де вони шляхом природнього приросту розмножувались. Наприкінці перше початкове населення Туркестана—арійців—поглинули тюрки й зараз 8-мільйоновий козацький нарід уявляє з себе наступника всіх тих кочових народів, що жили в середне-азійських степах. До них прилучається незначна кількість киргизів; козаки й киргизи—це два самостійні народи, але дуже споріднені між собою. З них більш давні киргизи, а козаки витворились тільки недавно—XIV—XV віку. Можливо, що через це назва „киргизів“ покриває тепер імення, „козаків“, яких називають киргизами і змішують з ними. Автор довів свої нариси до XVIII ст. (дальшому має бути призначений другий випуск) і поділив їх на періоди: до II ст. до Р. Х., до XIII ст. після Р. Х., до XV ст. до половини XVI ст. і до XVIII ст. Рівнобіжно з викладом подій, він дає нариси культурного, економічного й соціального побуту, головним чином з XV до XVIII ст. і в окремому додаткові розглядає питання про походження козацької народности й, нарешті, подає бібліографічний показчик найповажнішої літератури і родовід козацьких киргизьких ханів до XVIII в. Треба визнати, що автор підходить до своєї теми правильно. Маючи діло з кочовим народом, А. Чулошников, вважаючи на територію, тепер заселену козаками та киргизами, вирішив дати історичний огляд, іменню, цієї території, як її залюднено різними чарадами, як їх тут заміняли другі та перероджувались в інші через змішування, тому що, дійсно з цих увсіх етнографічних процесів, з уламків, напластовувань різних степняків і через природне розмноження витворився козацький нарід, а також киргизький. Такий метод, дійсно, дає можливість уявити той своєрідний характер витворення кочових держав і народностей, який з такими труднощами піддається досліджуванню через швидку змінність політичних угруповань. Але разом з тим, читаючи дану книжку, втрачаєш основну нитку історії „козацької“ народности. Автор не досить резюмує виклад, що дуже необхідно, коли основну мету (дати історію козаків і киргизів), загромоджено розгляданням долі інших степових народів (або краще сказати самої місцевости) і їх соціально-економічних та культурних досягнень. Через те читати книжку досить трудно.

Не кажучи вже про значну кількість друкарських помилок (стор. XI, 16, 22, 270, 273, 274 й ин.), що не можна допускати в такій праці, де мова йде про мало знайомі географічні і особисті назви (книжка-ж почасті є популярною і призначається для користування широкими колами читачів, у тому числі й студентів), находимо в ній непогодженість, суперечності і неясності. Так, неясно, що хотів сказати автор, говорячи про розвиток персо-мусульманської культури: тільки далеко на півночі, в межах теперішніх киргизьких степів панувала неоподільно персо-мусульманська культура“ що особливо розцвіла з кінця XIV ст. до

пол. XV ст. І далі сам автор говорить про пишну архітектурну діяльність Тимуридів в Самарканді (Мавероннагрі) і взагалі в південному Туркестані, с.-т., звідси виходить, що персо-мусульманська культура панувала одночасно не тільки на півночі, але й на півдні, відкиля розповсюджувалась і на північ (ст. 93—94). Але на півночі, с.-т., в середнь-азійських степах, персо-мусульманська культура не могла панувати „неподільно“, тому що, як сам автор далі говорить, ця культура „все ж таки не перемогла тут до останку первісного варварства і не перемінила старого кочового (перехожого) порядку життя на осілі умови існування“ (ст. 95). Незрозуміло також, що хотів сказати автор, торкаючись характеристики держави Саманидів (IX в.): „Внутрішньою підпорою її було наново зміцніле міське населення; в його консерватизмі династія, що царювала, знаходила сильну підтримку для боротьби з сільським класом, що завше й скрізь найбільш непохитно охороняє свої релігійні вірування, яким так сильно тепер загрожував воєвничий ісламізм.“

Звідси виходить, що консерватизмом відзначалось не тільки міське, але й сільське населення, при чому міський консерватизм був співдручний Саманидам, а сільський консерватизм їм ворожий; але далі автор говорить, що дворянство (с.-т. сільське населення) виступало зате „як військова підпора трону Саманидів“ у той час, як торговельно-промислова класа була безсила що-небудь дати для зовнішньої боротьби (с. 45). По-перше, міська класа завше буває прогресивна, а сільська консервативна, а по-друге, торговельно-промислової класу завше використовує влада при зовнішній боротьбі, щоб одержати від нього матеріяльні засоби примусом або охотою тому, що ця класа сама зацікавлена у тому, щоб існуючу владу зберегти для продовження своєї торговельно-промислової діяльності.

Автор „відзначає“ „небувалий розвиток киргизького краю в період монгольського господарювання, коли він, втягнутий в коловорот світового товаровиміну, став необхідною ланкою загально-людського культурного єднання“. Але відкриття нових торгових морських шляхів „утворили в XV—XVI в. перелом цього багатонадійного прогресу й повернули країну назад у бік теперішнього її мізерного й безрадісного існування“ (ст. 162). Автор не надає значіння в цьому переломі (кризі) просуненню кочових елементів на південний Туркестан, („Збільшення кочових елементів, що залили собою квітчасті оазиси південної частини Туркестану“), а тільки переміні головних шляхів світової торгівлі заходу зі Сходом. Я не думаю, щоб можна було визнати цей погляд за такий, що вичерпує справу. Середнь-азійські шляхи славились, іменно, за панування арійців. Тюрки-ж ступнево відсовували арійців на південь і до доби Тимуридів, с.-т. в XV ст. „тюрський елемент до останку переміг арійців на всім просторі наших степів, як на півночі, так і на півдні їх“ (с. 71), і навіть монголи були поглинуті тут тюрками. А цей період і припадає на час упадання середнь-азійських країн. Такий же несприятливий вплив на міжнародний обмін мали, однак, і ті тюрки, що опанували Малу-Азію (Турція). Хрестові походи були, іменно протестом західно-європейських країн проти цього засмічення звичайних торгових шляхів. Захід шукав ринків збуту, Схід-же, в особі тюрків, не давав їх, і доводилось зброєю добувати їх, або шукати околичних доріг, і вони були знайдені в прокладенні нових морських шляхів.

Монголи, як що й мали певний успіх у міжнародній торгівлі, то тільки через те, що вони зуміли встановити безпечність у своїй імперії і їм була властива ідея організації сильної центральної державної влади. Але це не тяглося довго. Внутрішні сили кочової держави скоро порушили єдність. Огут принускаю, необхідно визначити особливості осілих та кочових степових держав. Степовим державним витворам властива текучість їх, еластичність обсягу, відсутність основної непорушної бази для управління, й для розвитку й збирання (крім скоту) виробничьих сил.

Осілі народи шукають зовнішніх ринків, щоб їх розвивати в дальшому, кочові—щоб їх опанувати в сучасному. Коли окремі тюрські особи часом піднімалися над цим розумінням, виявляючи зацікавлення до розвитку міжнародної торгівлі, то це було випадком, або винятком, що швидко тонує в тюрському світо-



гляді, частково ж це був зовнішній вплив (відбиття) країн, що їх тюрки опанували, вплив з інерції, що швидко слабшав через відсутність нових внутрішніх творчих сил.

От тому й бачимо, що, як тільки Середня Азія опинилась цілком в руках тюрків, світові торгові шляхи тут стали занепадати, і міжнародня торгівля почала шукати нових напрямків, і після невдачі досягти цього війною (хрестові походи) найшла вихід, відкривши нові морські шляхи. Инакше кажучи, не само собою відкриття світових шляхів довело до загибелі міжнародню торгівлю Туркестана й тим зупинило культурний розвиток тюрків, а самі тюрки добились по всьому Туркестані панування своїх кочових порядків (яким була чужою світова торгівля), підбивши своїй кочовій культурі арійську й тим сприяючи буянню (торжеству) тюрської і її своєрідному розвитку.

Автор у відкритті й використуванні морських шляхів у XV—XVI ст., неправильно бачить удар життю тюрків, що почало сприятливо налагоджуватися. Тюрки самі викликали це явище, а не були жертвами цього, і вони є переможці, а не переможені, вони навіть до теперішнього часу, через цю перемогу, зберігають свій кочовий побут на тому чи іншому ступні.

Разом з тим автор визнає цей сучасний побут „мізерним і безвідрадним“ (Ст. 162—теж—246—247). Це—суб'єктивний погляд і, думаю, теперішній побут тюрків справжньому кочовикові буде більш до серця, ніж життя в городі з автомобілем для виїзду. Повне ж пристосування середне-азійських кочовиків до осілого життя утворить народність уже іншої культури, ніж у XV—XVI ст., і ця народність зуміє вже оцінити значіння середне-азійських шляхів і сприяти не їх занепаду, а розвиткові їх для сполучення Зах. і Східної Європи з Китаєм, Тибетом, Персією і Індією. На жаль, приклад турків, поставлених у найбільш сприятливі географічні умови культурного перевиховання через близькість до найбільш високо-культурних, промислових країн, показує, як уперто помалу прищеплюється ця культура тюрському елементу і як він, порівнюючи мляво, зацікавлюється можливістю прикласти працю до участі в розвитку світового господарства.

Друге твердження автора, що надає всякій новій релігії значіння животворчого явища (напр., ст. 46),—правдиве, але поставлене вузько, тому що саме прийняття нової релігії виникає не з чисто сердечних почувань, а з економічних міркувань. Релігія приходить із більш багатих, обдарованих країн до матеріально бідних народів, які з таємною заздрістю дивляться на це багатство і бажають досягти його, і один із шляхів до цього є переймання ними від щасливих сусідів їх технічного апарату управління, промисловости й торгівлі. Основним-же таким технічним апаратом є релігія, на ученні якої будується управління і все життя. Учення це оформлюють і утворюють окремі імена, що потім і стають вихідним джерелом для тлумачення таких релігій. Подібними іменами вважають Буду, Христа, Магомета... Погані римляни перейняли християнство з багатих країн Аравії, що повні були торговельно-промисловою діяльністю,—франки й германці—від багатого, блискучого й могутнього Риму; слав'яни—від блискучої Візантії; наприкінці, тюрки прийняли мурманство від славнозвісного й багатого Арабського халіфату. Инакше кажучи, торговельний чи промисловий капітал лежить в основі цих явищ, а релігія є лише формою його переведення в різні епохи історії людства. Тут треба зауважити, що безумовно прийняття релігії одна річ, а як вона прищиплюється на новім національнім ґрунті—зовсім інша річ.

В іншому місці аналізуючи законодавство XVII в. „Джити-Джарга“ хана Тявки, автор говорить: „крадіжка в степену вважалася тим більш ганебною й тим гостріше каралася, чим легше було її вчинити. Тому-то, крадіж, напр., речей внутрішнього вбрання кибитки або одягу дітей і жінок, як речей, що зовсім не оберегалися, карався завше сильніше, ніж такий-же крадіж, але виявлений уже на худобі, що скрізь і всюди як найпильніше оберегалася“ (ст. 205).

Коли цю думку безпосередньо висловлено в самому законодавстві, то слід-би було з'ясувати, в чому виявлялась техніка охорони худоби й відсутність її при кибитках. Коли-ж це лише авторський висновок, то він зовсім неспроможний: кибитку обергали старі чоловіки, жінки, діти, собаки: хто-небудь у ній завше залишався, щоб виконувати внутрішню „хатню“ роботу; за річачи, складеними тут, було легше доглядати бо вони запорожняли незначне місце. До того ці-ж речі були особливо дорогі кочовиків, бо домашнє приладдя, вичинені шкури, одежа здобувалися з великими труднощами (власним виробництвом, виміном або нападами, війнами), й він умів їх цінити й берегти. Що до—худоби, то здобування й збільшення її було у всякому разі легше, ніж придбання одежі й приладдя. Через те за крадіжку предметів домашнього вжитку карано сильніш, ніж за крадіж худоби, що була в очах кочовика більш звичайною річчю, ніж, наприклад, одежа (про штрафи з монголо-ойратського положенню 1640 р. стор. 223—224). Сам автор, одначе, поспішає виправитися, кажучи: „все-ж таки а ні трохи не зменшалось значіння останнього переступу“, с. т., крадіж худоби, але автор так дивно збудував те своє речення, яке розвиває цю думку, що при всьому доброму бажанні його не можна зрозуміти (стор. 205—206).

Автор цілковито несправедливо, на мою думку невдовлений „такою обурливою постановою „Джити-Джарга“: „за вбиту мисливську собаку чи беркута хазяїн може вимагати невільника або невільницю“ (стор. 206).

Оскільки в степовому побуті незвичайно велике значіння вимуштрованої собаки й беркута, знає всякий кочовик і мисливець, коли кочовик готовий був взяти раба на відшкодування, виходить він і раба рахував за таку-ж вартісну річ, якою були для нього промислова собака й беркут, що являлись предметом великих турбот і коштували великі цінності.

Наостанку коротенько спинює на останній частині праці А. Чулошнікова, що присвячено „питанню про походження киргизької й козацької народности в історичній науці й народніх козацьких переказах, як джерелі на дальше його освітлення“ (стор. 251—284). На це питання автор звернув особливу увагу й надав йому найбільшої розробки й приходить до висновку, що вести початок казацької народности треба не з полов. XV ст. як заведено в науці, а з XIV ст.; уже в XIV ст. утворилась перша козацька спілка, хоч врешті швидко й ослабла (стор. 277). Для доказу своєї думки автор бере на розгляд народній епос: історичні легенди й перекази (с. 262), родовідні таблиці й генеалогічні перекази (ст. 280) й врешті біліни ногайського дяклу (с. 282). Відкидати важність та своєчасність досліджування народньої творчости степовиків не доводиться, але кожний знає, з якою незвичайною обережністю і в повному озброєнні критичного апарату зовнішньої й внутрішньої критики треба підходити до цього історичного джерела, щоб уникнути поспішних висновків що легко можуть повстати, привабливих лише зрадливою погодженністю.

Хоч автор стверджує, що всі зазначені народні перекази „величезне значіння мають для історика“ (стор. 283) і робить на підставі їх свої висновки, але все таки зазначає, що „тільки повний статистичний запис усіх народніх переказів може довести до більш докладних і остаточних висновків. Неупевненість самого автора в його головному висновку про час походження козацького народу, виявляється в тому, що він дає в різних місцях книги різні дати часу походження козаків: XIV, XV й XVI статист. (стор. 104, 112, 273, 274 і 283).

Автор у своєму викладі багато зупиняється на культурно-економічних сторонах життя кочовиків. Він правдиво зазначає, що кочовий побут зовсім не був „непорухним і заскорузлим“ (ст. 167—184) і на історії юрти й кибитки спостерігає, наприклад, хоч тільки на основі здогадів та розумових припущень етапи її розвитку й відміни в кочовому побуті (ст. 168—184). На стор. 185—192 автор доводить кривне й глибоке споріднення кочового побуту з загально-світовою цивілізацією (розповсюдження свійської худоби, транспортний звязок культуних оазисів через степи й пустелі, існування простих ремесел, хліборобства, уміння впорядити обширні організми

степових держав) і освічує матеріальну культуру козак-киргизів. Розділ IX присвячено козак-киргизькій громаді, виявляючи соціальні відносини, розділ X—соціальної, політичної і духовної культурі калмицького народу.

Підсумовуючи перегляд праці А. Чулошнікова, треба визнати, що вона цілком відповідає вдало підбраному автором заголовку: „Нариси з історії козак—киргизького народу в зв'язку з загально-історичною долею інших тюрських племен“ і цілком справедливо, що ці нариси будуть корисні для кожного, особливо киргиза, що захотів-би ознайомитися з минулим рідного народу в одній суцільній картині“. Але тільки читач не матиме картини історії киргизів з I випуску через те, що автор розглядає тут долю не тільки киргизів, але й взагалі всіх тюрських племен, що були в Середній й навіть нагірній Азії, що сходились в історичному житті з киргизами (одначе заголовок книжки відповідає змістові). Автор у цій праці підбив критичний підсумок всій до нього проробленій роботі з історії козак—киргизів і старанно зібрав та використав бібліографічний матеріал у межах, приступних для провінціального життя. Праця в цьому відношенні без сумніву є дуже цінна й своєчасна тим більше, що вона є лише вступом (вона торкається тільки стародавніх і середніх віків до XVIII ст.) „до великого самостійного наукового досліджу з історії киргизів за нових часів“. Над цим трудом працює автор в теперішній час.

Можна бути зовсім певним, що монографічне досліджування долі азійських народів, які постійно мали взаємовідношення з Європою, приведе до нового розуміння особностей історичного розвитку Європейських держав, особливо ж російської держави за стародавній період і навіть розкриє нові процеси історичної закономірності та розвитку степових, кочових та напівкочових державних утворів, наслідком чого розвіється та неясність, що завше виникає, коли наука стірає „несподівані“ наїзди азійців у межі так званих „культурних“ країн.

*Проф. Г. Курц.*

ДЕ ЩО Є.  
ОГЛАВЛЕНИЕ.  
INHALTSVERZEICHNIS.

|   | Стор. |
|---|-------|
| 1. С. А. Посвольський.—До питання про державний капіталізм . . . . .                              | 3     |
| С. А. Посвольский.—К вопросу о государственном капитализме . . . . .                              | —     |
| S. A. Poswolsky.—Zur Frage vom Staatskapitalismus . . . . .                                       | —     |
| 2. К. Г. Воблий і М. Г. Новінський.—Торгівля Польщі з Росією та Україною                          | 13    |
| К. Г. Воблый и М. Г. Новинский.—Торговля Польши с Россией и Украиной                              | —     |
| K. G. Wobly und M. G. Nowinsky.—Der Handel Polens mit Russland und der<br>Ukraine . . . . .       | —     |
| 3. О. О. Гаршин.—Страхування від неврожайности . . . . .  | 57    |
| А. А. Гаршин.—Страхование от неурожая . . . . .   | —     |
| A. A. Garschin.—Versicherung gegen Missernte . . . . .  | —     |
| 4. Н. І. Сікорський.—Юридична помилка в галузі кримінального права . . . . .                      | 71    |
| Н. И. Сикорский.—Юридическая ошибка в уголовном праве . . . . .                                   | —     |
| N. I. Sikorsky.—Rechtsirrtum im Strafrecht. . . . .   | —     |
| 5. О. С. Добров.—Поняття про примушування в цивільному праві . . . . .                            | 83    |
| А. С. Добров.—Понятие принуждения в гражданском праве . . . . .                                   | —     |
| A. S. Dobrow.—Der Begriff vom Zwange im bürgerlichen Recht . . . . .                              | —     |
| 6. І. Н. Шумілін.—Форми застави криму в кредитових банкових операціях . . . . .                   | 103   |
| И. Н. Шумилин.—Формы залога товаров в кредитных банковых операциях                                | —     |
| I. N. Schumilin.—Die Form des Warenverpfändung bei Kreditbankgeschäften . . . . .                 | —     |
| 7. А. А. Бривуль.—Про досліджування молока киевського ринку . . . . .                             | 113   |
| А. А. Бривуль.—Исследования молока киевского рынка . . . . .                                      | —     |
| A. A. Brivul.—Über die Milchuntersuchungen des Kiewer Markts . . . . .                            | —     |
| 8. Д. А. Чернобаев.—Обчислення максимальних температур при горінні газо-<br>вого палива . . . . . | 116   |
| Д. А. Чернобаев.—Вычисление максимальных температур при горении газо-<br>вого топлива . . . . .   | —     |
| D. A. Tschernobajew.—Berechnung der Maximaltemperatur bei der Gasver-<br>brennung . . . . .       | —     |

АКАДЕМІЧНЕ ЖИТТЯ.  
АКАДЕМИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ.  
АКАДЕМИСЧЕС ЛЕБЕН.

|   |     |
|---|-----|
| 1. Є. І. Кельман.—Пам'яті проф. В. М. Гордона . . . . .       | 163 |
| Е. И. Кельман.—Памяти проф. В. М. Гордона . . . . .           | —   |
| E. I. Kelmann.—Zum Gedächtnis an Prof. W. M. Gordon . . . . . | —   |

- |   |     |
|---|-----|
| 2. Київський Інститут Народного Господарства у 1925/26 учеб. р. Особистий склад . . . . .         | 167 |
| Киевский Институт Народного Хозяйства в 1925/26 уч. г. Личный состав . . . . .                    | —   |
| Kiewer Institut für Volkswirtschaft im Lehrjahre 1925/26. Lehrkörper und Administration . . . . . | —   |
| 3. Д. П. Теремець.—Фундаментальна Бібліотека КІНГ'у . . . . .                                     | 173 |
| Д. П. Теремец.—Фундаментальная Библиотека КИНХ'а . . . . .  | —   |
| D. P. Teremez.—Fundamentallbibliothek des Kiewer Instituts für Volkswirtschaft . . . . .          | —   |

## БІБЛІОГРАФІЯ.

## БИБЛИОГРАФИЯ.

## BIBLIOGRAPHIE.

- |  |     |
|--|-----|
| 1. А. Е. Кристер.—Огляд літератури торговельного та промислового права . . . . .   | 17  |
| А. Э. Кристер.—Обзор литературы торгового и промышленного права . . . . .  | —   |
| A. E. Christer.—Literaturübersicht des Handels—und Gewerberechts . . . . .   | —   |
| 2. „Ostrecht. Monatschrift für das Recht der Osteuropäischen Staaten, 1925, Heft 4“ . . . . .  | 181 |
| Рецензія М. І. Мітіліно . . . . .  | —   |
| Рецензия М. И. Митилино . . . . .  | —   |
| Besprochen von M. I. Mitilino . . . . .  | —   |
| 3. „I. Bender—W. Weber. Wichtige Rechtsbegriffe und Rechtsregeln in Zeichnissen. 1923“ . . . . .   | 181 |
| Рецензія М. І. Мітіліно . . . . .  | —   |
| Рецензия М. И. Митилино . . . . .  | —   |
| Besprochen von M. I. Mitilino . . . . .  | —   |
| 4. „Bibliographie der Rechts—und Staatswissenschaften. 1925. Heft 4. Juristische Literatur der Sowjet-Union“ . . . . .   | 183 |
| Рецензія Н. С—кого . . . . .   | —   |
| Рецензия Н. С—кого . . . . .   | —   |
| Besprochen von N. S—ky . . . . .   | —   |
| 5. „Д. Б. Рубинштейн. Уголовный суд РСФСР. М. 1925“ . . . . .  | 184 |
| Рецензія М. О. Чельцова . . . . .  | —   |
| Рецензия М. А. Чельцова . . . . .  | —   |
| Besprochen von M. A. Tschelzow . . . . .   | —   |
| 6. „А. Ф. Евтихийев. Основы советского административного права. Х. 1925“ . . . . .   | 186 |
| Рецензія М. М. Товстоліса . . . . .  | —   |
| Рецензия Н. Н. Товстолеса . . . . .  | —   |
| Besprochen von N. N. Towstoljess . . . . .   | —   |
| 7. „А. П. Чулошников. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Ч. I. Оренбург. 1924“ . . . . . | 188 |
| Рецензія Б. Г. Курца . . . . .   | —   |
| Рецензия Б. Г. Курца . . . . .   | —   |
| Besprochen von B. G. Kurtz . . . . .   | —   |

## Виправлення й доповнення:

На стор. 13 в примітці надруковано: № 1(6) за 1925 р., повинно бути: №№ 2 і 3 за 1924 р.

На стор. 108 після 33 рядку зверху повинно бути:

Грунтова різниця між угодами спеціального біжучого рахунку під заставу краму з одного боку та позиною під заставу краму—з другого полягає ще в тому, що в першому випадкові Банк має право завжди, попереджуючи дебітора-клієнта, вимагати повернення позики, тоді як право Банку що до другого випадку обмежено терміном: бін не має права закласти вимогу до свого клієнта про повернення позики раніш ніж настане відповідний термін.

Інакше мовлячи, угода спеціального біжучого рахунку, відрізняючись від угоди про позику під заставу краму, є угода безтермінова.

До стор. 131 треба додати таку таблицю (№ 9):

| МІСЦЕ ВІДБРАННЯ ПРОБ   | Кислотність | Питома ва-<br>га при<br>15° С | Ситл | Щільний<br>лишок | Питома ва-<br>га щільно-<br>го лешка |
|--|-------------|-------------------------------|------|------------------|--------------------------------------|
| Розкладач—В.-Підвальна № 25—сам одержує                                      | 9,7         | 1,02825                       | 3,20 | 11,661           | 1,307                                |
| „ після праження продає . . . . .  | 7,2         | 1,02688                       | 2,43 | 9,397            | 1,360                                |
| <b>Дитячі заклади.</b>   |             |                               |      |                  |                                      |
| Будин. для недолітків—Дорогожицька № 22                                      | 6,0         | 1,01923                       | 1,73 | 7,105            | 1,365                                |
| „ дитини—Пирогівська № 7 . . . . .   | 4,5         | 1,02290                       | 1,97 | 8,317            | 1,368                                |
| Денні ясла—Лютеранська № 6 . . . . .   | 4,5         | 1,02370                       | 2,33 | 8,973            | 1,348                                |
| Дитячий відділ при лікарні для робітників .                                  | 6,1         | 1,02340                       | 2,23 | 8,763            | 1,353                                |
| Дитяча лікарня д-ра Скловського на вул.<br>Вел. Васильківська № 93 . . . . . | 5,0         | 1,02340                       | 1,40 | 7,773            | 1,419                                |
| Пересічно з п'яти, що їх взято для прикла-<br>ду дитячих закладів . . . . .  | 5,28        | 1,02238                       | 2,02 | 8,250            | 1,363                                |

Наукові Записки Київського Інституту Народного Господарства

# „ТЕХНІКА, ЕКОНОМІКА Й ПРАВО“

Зміст № 2. (1924 р.)

Каган С. С.—Соціально-економічна сутність Гребенського Райкомнезема на Київщині. Воблий К. Г. і Новицький М. Г.—Торговля Польщі з Росією і Україною. Карпека В. В.—Рентне обложення. Бошко В. И.—Античне учиння о праві і господарстві. Гуляев А. М.—Основні положення общої часті громадянського кодекса і суб'єкти прав. Граве Д. А.—О явленні резонанса. Іжевський В. П.—Принципи новітньої термотехніки. Гримм—Строєння матеріи. *Академіч. життя*: Шапошников В. Г.—К вопросу о Н. О. Т. в высшей школе. Григорьев М. М.—Обзор деятельности хоз.-техн. фак. КИНХ'а. Библиография.

Зміст № 3. (1924 р.)

Воблий К. Г. і Новинський М. Г.—Торговля Польщі з Росією і Україною (продолженіє). Яснопольський Л. Н.—Послевоєнне розвиття валютних курсов. Гаршин Н. А.—О сохраненні Государственного обязательного страхования с-х. культур. Звоницкая А. С.—К вопросу об изучении преступника и преступности. Яновский В. Ф.—Об организации и деятельности постоянной Международной Судебной Палаты. Граве Д. А.—Закон Гука о теории упругости. Делоне Н. Б.—Новые основы теории шарнирно-рычажн. систем. Чернобаев Д. А.—Состав некоторых продажных минеральных красок. Киреевко И. А.—Железобетонная набережная на анкерах в гор. Нижне-Днепровске. Философов М. С.—Кристаллизация крахмала. *Академіч. життя*: Шапошников В. Г.—О задачах и структуре пром. фак. Кельман Е. И.—Очерк развития и деятельности юрид. фак. КИНХ'а. Кельман Е. И.—Школа права в С.-Ш. Америки. Библиография.

Зміст № 4—5. (1924 р.)

Артемьевский А.—Водный транспорт на Украине. Слезкин П.—Обзор теории и техники свекловодства. Егоров И. В.—Махорочная промышленность Украины. Оппоков Е. В.—Торф. Іжевський В.—Обращенный газогенератор-тепловик. Круновский А.—Перспективы электрификации Киевщины. Личков Б.—Естественные районы и экономическ. районирование. Кривченко Г.—К вопросу о возможных пределах повышения крестьянских урожаев на Украине. Воблий К. Г.—Производительные силы Украины. Кельман Е. И.—Производительные силы и право. Лучицкий В. И.—Марганцовые руды и каолины Правобережной Украины. Шапошников В. Г.—Об использовании льна-кудряша для целлюлозного и бумажного производств. Шапошников В. Г.—Влажность льна, как признак стандартизации. Беллинг Д.—Рыбы Украины. Козанько П.—Коммунальные предприятия на Украине. Де-Метц Г. Г.—Радиоактивные богатства Украины. Срезневский Б. И.—Комплексное исследование засух.

Зміст № 1 (6). (1925 р.)

Яснопольський Л. Н.—Кредитные учреждения на Украине. Кордт В. А.—Русское зерно на голландском хлебном рынке в 30-х г.г. XVII столетия. Короткевич М. К.—Научное обследование работы предприятий. Зворыкин К. А.—О состоянии киевского водопровода. Фомин А. В.—Ботанико-географические районы Украины. Киреевко И. А.—Ксилобетон и деревобетон. Делоне Н. Б.—О рациональном обосновании теории шарнирных механизмов. Чельцов М. А.—Цель уголовного процесса и организация окончательного производства. Гершенов М. М.—Устойчивость землепользования, как фактор развития сельского хозяйства. Библиография.

Ціна окремого № журналу—2 карб.

Ціна всього комплекту . —7 карб.

Відповідальний редактор —ректор К.І.Н.Г.'у—М. Л. Баран.

Секретар редакції—О. С. Добров.

Ціна 2 карб.